

צוהר

לבית הסוהר 11

סקירות ומחקרים חדשים
בתחומי הכליאה והאסירים בישראל

אסופת מאמרים

“צוהר לבית הסוהר” הוא כתב-עת רב תחומי, היוצא לאור על ידי דוברות בתי הסוהר. ייעודו העיקרי - מתן ביטוי לקו התכר המחבר בין עבודת השטח של שירות בתי הסוהר לעולם האקדמיה והמחקר.

מערכת **“צוהר לבית הסוהר”** רואה לנגד עיניה את התפתחות הכתיבה האקדמית בעברית בתחומי מאסר, כליאה וקרימינולוגיה. לכתב העת יתקבלו מאמרים בתחומי אכיפת החוק וקרימינולוגיה, מאסר, מעצר, שיקום ורצידיביזם. הנושאים ייבחנו מזווית משפטית, חברתית או ניהולית, תוך הקפדה על עקרונות המחקר ועל התרומה היישומית לעבודת שב"ס. לצד פרסומיהם של חוקרים ותיקים, תינתן במה מיוחדת לפרסומים של כותבים צעירים.

המערכת תשמח לקבל מאמרים רלוונטיים שלא פורסמו בארץ, מכותבים באקדמיה ובמערכת שב"ס. המאמרים יעברו סיווג ומיון, וייבחנו על ידי קוראים-שופטים באופן אנונימי.

את כתב היד, עד 20 עמודי קוורטו (לבד מן הביבליוגרפיה), יש לשלוח בשני עותקים מודפסים ברווח כפול, בצירוף עותק דיגיטלי. כמו כן יש לצרף תקצירים בעברית ובאנגלית, בהיקף של כמאתיים מילים, את כתובת המחבר ומספרי הטלפון.

כתובת המערכת: **“צוהר לבית הסוהר”**, דוברות שב"ס, ת"ד 81, רמלה 72100.

הוצאה לאור: שירות בתי הסוהר, דוברות

ת"ד 81, רמלה 72100 • טל' 08-9776883 • פקס' 08-9193811 • www.ips.gov.il

עורכת אחראית: ר/כ ניקול אנגלנדר-אלמליח, קצינת הסברה ארצית, שירות בתי הסוהר
עורכת בפועל: ענבל אבירם, המחלקה לקרימינולוגיה אוניברסיטת בר-אילן
ייעוץ אקדמי: דר' (תת-גונדר גימ') מרדכי ירושלמי
הפקה: לשכת הפרסום הממשלתית

כל הזכויות שמורות ©
שירות בתי הסוהר, דוברות

טבת תשס"ח, דצמבר 2007

תוכן העניינים

6	יעדי ביטחון וטיפול בשירות בתי הסוהר - בין הצהרה למחויבות דב' שגיא.....
15	אסירות של החיים: ענישת נשים באמצעות כליאה - הכאב, האובדן והענישה הכפולה דרי אפרת נוה.....
27	טיפולוגיה של רצח אינטימי: בחינת מאפייניהם האישיים, הבין-אישיים והסביבתיים של גברים שרצחו את בנות זוגם אתי אלישע.....
41	חוסר המודעות הוא הכלא האמיתי: קבוצת מודעות לאסירים באמצעות תנועה ועבודת-גוף זהר כז.....
47	תן למלים לעשות כך - ביבליותרפיה באמצעות סיפורי התנ"ך בין כותלי בית הסוהר אילה דקל.....
58	חומות של תקווה דנה בן-יהודה.....
63	הבדלים בין מכורים לסמים ערבים ויהודים ג'ראיסי עאמר.....
70	מאסר, חינוך ודימוי עצמי - השפעת הלימודים במרכזי החינוך בבתי הסוהר על דימוי עצמי של אסירים דרי אורי תימור ומירב אופנהיים.....
82	צופים אל האופק - שבט צופים בכלא הנוער "אופק" דרי מרים גולן, גיל תמיר, אורית רבינוביץ' וארנת אורמיאן-רבינו.....
92	הפעלת מערך הכשרה מקצועית לאסירים בשירות בתי הסוהר אורה קפלנסקי.....
99	שילוב כלכי סיור לצורך ליווי אסירים ביחידת נחשון מעין אפסאי.....

הקדמה

זוגם. אלישע דנה ברצח כאקט שאינו מותר מקום רב לשיקום ולהתערבות חיצונית, אך ככזה שהינו בעל חשיבות רבה בכל הקשור לניכוי ולמניעה. כפועל יוצא מכך, אלישע שמה לעצמה למטרה לספק במחקרה כלים נוספים להבנת הנושא, תוך התחשבות בהיבטים של זיהוי, אבחון, מניעה וטיפול.

זהר פז, שעבדה במשך מספר שנים עם אסירים, בחרה להעלות על הכתב את עקרונות המודל להנחיית קבוצה קצרת-מועד באמצעות תנועה ועבודת גוף. במאמרה מתארת פז את הגישה הטיפולית ההוליסטית, הרואה את האדם בכלל, ואת האסיר בפרט, כמורכב מגוף, נפש ורוח המשתקפים ומשפיעים זה על זה. מאמרה של פז שופך אור על מטרת העבודה הקבוצתית ומתאר כיצד זו האחרונה מגבירה את המודעות לגוף ומאפשרת לאסיר ליצור מרחב בלתי מאיים, המעודד תהליך של שינוי על ידי חיזוק הקשר עם עצמו ועם סביבתו.

זווית אקדמית נוספת נחשפת במאמרה של אילה דקל, הנמצאת בשלהי לימודי התואר הראשון המשולב בקרימינולוגיה ובתנ"ך. במאמר זה מוצגת פעילות ההתנדבותית של הכותבת, שהעבירה לאסירי כלא "איילון" במשך כשנתיים שיעורי ביבולותרפיה, המתמקדים בסיפורי התנ"ך. דקל פותחת בפנינו צוהר לעולם הביבולותרפיה: היא מתארת את הסיכונים האפשריים בתהליך הביבולותרפי ואף עומדת על המשמעות המכרעת של בחירת סיפורי התנ"ך כחומר ביבולותרפי. במאמרה מנסה דקל להבין את תכונותיו המיוחדות של התנ"ך ואף לבחון את ההשפעה הייחודית של סיפורי התנ"ך בין כותלי הכלא.

על הטיפול, כיעד מרכזי של שירות בתי הסוהר, כתבה ר/כ דנה בן-יהודה, במאמרה העוסק בסוגיה הקשורה לעבודה קבוצתית-טיפולית במרכז הגמילה בבית הסוהר "חרמון". המאמר מתאר את ייחודה של המסגרת המתנהלת באווירה קהילתית, אשר מאפשר ניהול עצמי, קבלת עזרה מהקהילה ותרומה לקהילה, תוך ביצוע תהליך קבלת החלטות כאמצעי להתמודדות עם קשיים. ייחודו של המאמר טמון בעובדה, שזהו קורס ראשון מסוגו המתקיים בין כותלי בית הסוהר ועל כן נוכל להפיק ממנו לקחים רבים. בהמשך מתייחס כלאי עאמר ג'ראסי, עובד סוציאלי קליני המטפל בנפגעי סמים במרכז הגמילה בכלא "חרמון", לבעיית ההתמכרות לסמים בקרב אסירים פליליים בישראל. במאמרו, הוא מעלה

בככל שנה, גם השנה יוצג ב"צוהר לבית הסוהר" מקבץ של מאמרים, המתמקדים במחקר מדעי מרתק ובעשייה מקצועית מבורכת. אסופת מאמרים זו היא בבחינת צוהר לעולם שונה ומרתק, מלא בעובדות לצד סיפורים אנושיים יחודיים. בכל מהדורה, נעשה מאמץ אמיתי למצוא אותו מרחב-ביניים מאוזן אשר ייתן במה לקולה של האקדמיה, כמו גם לקולה של העשייה המקצועית היומיומית, המתבצעת בין כותלי בית הסוהר.

במסגרת זו, מאפשרת מדי שנה ועדת המחקרים של שירות בתי הסוהר למגוון אקדמאים מהשורה הראשונה להציף אל העולם שבין החומות, לחקור אותו, להרגיש אותו ולהסיק מסקנות אודותיו. אין ספק, כי תהליך זה מניע את עולם האקדמיה להיות חלק אינטגרלי מהמערך הבטחוני והטיפולי של שירות בתי הסוהר, גם אם מחוץ לחומות עצמן. המחקרים הרבים והמגוונים, המתבצעים בין כותלי בתי הסוהר, מאירים את עינינו ויוצרים זווית חדשה עבור קשת אנשי המקצוע הלוקחים חלק בעבודה מבורכת זו.

הגיליון האחד-עשר מציג כאמור אסופת מחקרים, הנוגעים כולם בסוגיות מוכרות היטב בשב"ס, ובכל זאת, מצליחים להאיר אותן מזוויות חדשות ומרתקות. כך, למשל, במאמר על יעדי הביטחון והטיפול של שירות בתי הסוהר, בחרה גני"ם דבי שגיא לעסוק במתח המתמיד שבין שני יעדים מרכזיים אלה. שגיא בחנה את הדרך הארוכה שעשה שירות בתי הסוהר במהלך עשרים השנים האחרונות, ובכך נתנה מקום וביטוי למסע הארוך שעבר הארגון בהקשר זה, מתוך הכרה מלאה בכוונת הציאל הטמון בגישת השיתוף ולא בגישת התחרות.

גיליון זה מוסיף ומציג התייחסויות מחקריות למתרחש בין החומות משני הקצוות המגדריים. ד"ר אפרת נוה בחרה לעסוק בשיח הנוגע לענישה בכלל ולענישת נשים בפרט, שיח שבמהותו מעורר שאלות ודילמות רבות. במאמרה המרתק מציגה ד"ר נוה את השקפתה, לפיה יש מקום לחשיבה מעמיקה בנושא זה, תוך הקשבה אמיתית לקולן של הנשים כאשר לתוצאות כליאתן וכן תוך בדיקת יעילות מערכת הענישה הקיימת. אתי אלישע, לעומת זאת, מתמקדת במאמרה ב"קצה הגבירי" ומציגה בפנינו מחקר, המבוסס על ראיונות עומק עם חמישה עשר אסירים מכלא "איילון" - גברים, שרצחו את בנות-

ביעילות ומספק מענה ייחודי לדרישות המבצעיות בתחום האבטחה.

כאמור, פורש גיליון זה בפנינו קשת של נושאים משמעותיים מתחום שירות בתי הסוהר - הן מבחינה אקדמית והן מבחינה הנעשה בשטח. נסכם ונאמר, כי אנו תקווה שעושר הנתונים, המחקרים, הממצאים והחוויית המובאים כאן - יעניינו, יסייעו ויתוו את הדרך לכלל המעורבים בתחום הכליאה בישראל. מגוון הנושאים הרחב והמעניין בו עוסקת האסופה החדשה, פונה ומכוון לאנשי הביטחון, השיקום, הטיפול ועוד. עבור כולנו - יכולות השאלות המובאות כאן להיות פתח לעניין מחדש, להתקדמות ולעשייה. אנו מקווים כי אסופה זו, על מכלול תכניה, תפתח צוהר לעולם אחר, חדש ושונה, ותניע אותנו אל עבר גיבוש השקפות חדשות כמו גם אל עבר חיזוקן של עמדות קיימות בכל הקשור לעולם שבין החומות.

קריאה נעימה! המערכת

שאלה מעניינת וחוקר את האפשרות לפיה קיים הבדל בהתמכרות לסמים בין ערבים ליהודים. חינוך, פעילות חברתית ושיקום זוכים גם הם להתייחסות נרחבת בגיליון הנוכחי, הן מפרספקטיבה מחקרית-אקדמאית והן על ידי שיקוף הנעשה בשטח. ד"ר אורי תימור ור"כ מירב אופנהיים מביאים במחקרם עדויות לכך שתכניות אינטנסיביות ספציפיות בבית הסוהר עשויות להפחית נטייה לעבריינות ולקדם שיקום אסירים. במחקרם הם בוחנים כיצד שתי תכניות ייחודיות, הפועלות במסגרת מרכזי החינוך בבתי הכלא בארץ, משפיעות על הדימוי העצמי של המשתתפים בהן. לצד זאת, מזמינים אותנו ד"ר מרים גולן וחבריה להיות חלק מפעילות חברתית-טיפולית נדירה המתקיימת בין כותלי הכלא, ומתארים את שבט תנועת הצופים שהוקם בכלא "אופק" בשנת 2003. הכותבים מציגים את הרציול העומד מאחורי רעיון הקמתו, מתארים את תהליך הקמתו והפעלתו, דנים בדילמות ובקשיים השונים שעלו במהלך הפעילות ואף משתפים אותנו במחשבות, בשאיפות ובתכניות להמשך.

השיח על שיקומו של האסיר וחזרתו לקהילה מקבל גם הוא כמה בגליון זה. סג"ד אורה קפלנסקי, ראש ענף הכשרה מקצועית ומשאבי אנוש של מערך התעסוקה בשב"ס, כתבה בהקשר זה על המאמץ המערכתי המושקע בתהליך שיקומו של האסיר בתקופת המאסר ולאחריו. קפלנסקי מתארת את החשיבות הרבה הטמונה בשיקומו וכניסתו של האסיר למעגל החיים הנורמטיבי כבר בעת שהייתו בתוככי בית הסוהר ואת האופן בו הדבר מיושם בשירות בתי הסוהר על ידי הקניית מקצוע לאסיר ועל ידי דאגה לכך שישתלב במסגרות תעסוקה שונות.

לבסוף, ניתנת במה גם למערך הבטחוני המתקדם של שב"ס, וכך מוצג בפנינו מאמרו של מעיין אפסאי, המתאר את תהליך שילובם של כלבי הסיוור לצורך ליווי אסירים ביחידת "נחשון". אפסאי סוקר את התפתחותה של היחידה ואת צמיחתה של ההכרה ביתרון שבשימוש בכלבים לליווי אסירים, כחלק חשוב ואינטגרלי במערך האבטחה של שב"ס. במאמרו מובאות דוגמאות מהעולם בכלל ומישראל בפרט, הממחישות את נחיצותם של כלבי הסיוור, ומתואר קורס כלבני-סיוור המתקיים ביחידה. אפסאי מרחיב ומדגים, כיצד תוך פרק-זמן של שנתיים בלבד הוקם בסיס איתן למערך כלבי הסיוור, הפועל כיום

יעדי ביטחון וטיפול בשירות בתי הסוהר בין הצהרה למחויבות¹

[דבי שגיא²]

“...טיבה של חברה נמדד בטיב בתי הסוהר שלה. אופייה של חברה נאורה נבחן באופן שבו היא מתייחסת לאסיריה. שכן זאת יש לדעת: האסיר פשע ועל כך נענש כדין... חירותו נשללה ממנו, אך צלם האדם לא נלקח ממנו.”

(נשיא בית המשפט העליון, השופט אהרון ברק בטקס פתיחת בית סוהר צלמון, 30 בינואר 1996)

תקציר/מבוא

שירות בתי הסוהר בישראל (להלן, שב"ס) הנו ארגון, בו מתקיים מתח מתמיד בין שני יעדים ראשיים: היעד הביטחוני והיעד הטיפולי. במהלך 20 השנים האחרונות עשה השירות דרך ארוכה במאמציו להנך ולהקנות סגנון ניהול וגישה המשלבים בין הקטבים, מתוך הכרה כפוטנציאל הטמון בגישת השיתוף במקום גישת התחרות.

שב"ס היה עד לאחרונה ארגון קטן, יחסית לארגוני הביטחון האחרים, ובתוך כך פיתח התמחות בטיפול באוכלוסיית האסירים הפלילית, שהינה מורכבת והטרוגנית. משמעות ההתמחות הארגונית מתבטאת בהבנה שנבנתה במהלך השנים, בדבר יכולתם של התחומים השונים לייצר, בשיתוף ושילוב ביניהם, מנוף להשגת יעדים. זוהי ההבנה, לפיה הביטחון מהווה בסיס לעיסוק בתחום הטיפולי ובה בעת, הטיפול, החינוך והתעסוקה הם ה"מייצרים" את הביטחון בבית הסוהר. הארגון שוקד על החדרת ההכרה הזו בקרב אנשיו, גם בהדרכה וגם בגישת המפקדים בחיי היומיום. זוהי דרך פרקטית ויש להרחיבה ולהעמיקה, כדי שתתבסס על ערכים

מוסכמים ולא רק על כדאיות ניהולית. נראה, כי בתקופה של התרחבות ושינויים מואצים בסביבה הפנימית והחיצונית, עומדת הגישה השילובית למבחן, מאחר שהיא שברירית, שנויה במחלוקת ואיננה מובנת מאליה. בעת כזו של מציאות דינמית, מתקיימת סכנה של דחיית ה"חשוב" מפני ה"דחוף"; כלומר, קיים חשש כי הייעוד הבטחוני יהפוך להיות חזות הכול והמסגרת הטיפולית תהווה מטרה נוחה לפגיעה בעת צורך לקבל החלטות בדבר צמצום בתקני כוח אדם, תיעדוף בגיוסים, הסבת ייעוד אנפים וכדו'. הדרך לשמר הישגים קיימים ולקדם מטרות בשב"ס צריכה להתבסס על הצגת הבעייתיות, עיסוק בהן וקיום דיאלוג מתמשך בין בעלי תפקידים בכל רמות הארגון. שהרי, לא ניתן להגיע להישגים בתחום השילוב בין ביטחון וטיפול בטשטוש המחלוקת, אלא על ידי עיסוק בהן באמצעות למידה והשתנות.

בית הסוהר חרמון פועל מזה שבע שנים כמרכז גמילה ארצי של השב"ס. במתכונתו ובאופן התנהלותו, מייצג בית סוהר זה פער בין התרבות הארגונית ההירארכית לכינו, כמוסד הפועל

¹ המאמר המוצג להלן הינו חלק מעבודה שנתית שהוגשה ל"מכללה לבטחון לאומי", מחזור ל"ב, יולי 2005, בהנחיית נצ"מ דר' פיני יחזקאלי ואל"מ עופרה בן ישי.

² דבי שגיא, גנ"מ, מפקדת בית הספר לסוהרים "ניר".

מטרתו של המאסר לחנך לאזרחות טובה ולערכים המושתתים על יסודות המשפט והצדק, המקובלים על רוב בני החברה: "אין זה מתקבל על הדעת, שסופו של תהליך משפטי צודק יהיה החזקת אדם בחברת פושעים, במקום שלמוסר, לצדק ולערכים חברתיים מקובלים אין שליטה בו. לכן כל האומר, שמטרת בית הסוהר לשמור על עבריון שלא יברח ותו לא, כאומר שמטרת בית הסוהר היא להחזיק קבוצת עבריינים המתקיימים בתוך כתלי המוסד על פי כללים וערכים של תת התרבות העבריינית" (קנת ואח', 1981, עמ' 7).

כבר באותה עת, זיהתה ועדת הבדיקה בעייתיות ביעדי הארגון והצביעה על הצורך לשנות את גישת המערכת על ידי שילוב היבטי הטיפול והיבטי הביטחון. כפי שכבר הודגש, אמורים בתי הסוהר למלא אחר שלוש מטרות: ענישה, הרתעה, והקניית כלים מתקנים. שתי המטרות הראשונות הינן מטרות ביטחוניות בעיקרן, בעוד המטרה השלישית הינה טיפולית חברתית. המטרות הבטחוניות הן ההיבט האכיפתי בניהולו של בית הסוהר ומהוות את הבסיס לתפקודו של בית הסוהר המסורתי. בית סוהר כזה ממוקד בתפקידו כיחידה שעניינה משמורת חוקית, הגנה על הקהילה על ידי סגירתו של האסיר ושליטה מלאה בו. האידיאולוגיה של משמורת ממוקדת את החזקת האסירים בטכניקות של שליטה ומשמעת. עבודת הסוהרים כוללת שמירה על הביטחון, הסדר ואכיפת כללי התנהגות בתחום ובקבוצת אנשים נתונה. לכן, הערכת איכות עבודת הסוהרים ומידת הצלחתם במילוי תפקידם נמדדת על פי פרמטרים של מידת השמירה על המשמעת, מיעוט אירועים חריגים וצמצום הצורך בהפעלת כוח חריג במהלך היום באגף (Thomas & Petersen, 1977). התקשורת בבית הסוהר היא היררכית, מלמעלה כלפי מטה וסגנונה פורמלי מאוד. סגנון הניהול הוא ריכוזי ואינו מאפשר השפעה על הפרט מצידם של העובדים הזוטרים, כך שהצוות באגף והסוהר היחיד אינם מצופים לקבל החלטות ביחס לפרט. ההתייחסות אל האסירים היא אחידה וכך גם הדרישות מהם.

לעומת זאת, בבסיסו של בית הסוהר הטיפולי עומדת גישה המחייבת יצירת משמעת פנימית של הפרט (האסיר) ואווירה מאפשרת ופתוחה כלפיו

במתכונת של קהילה טיפולית, המעניקה אחריות וסמכויות לאסירים. על כן, נבחר בית סוהר חרמון לשמש מודל לבחינת הקוטביזם הזו, בהיותו תת-יחידה, המייצג במעטפת החיצונית את המסגרת של בית סוהר המחויב לביטחון מצד אחד ומן הצד השני, הוא פועל במתכונת של קהילה טיפולית ובכך מייצג את ליבת הייעוד החברתי של השירות.

כותרת העבודה, "בין הצהרה למחויבות", מבטאת את החשש מתהליך אפשרי של היצמדות להצהרות בדבר המשך עשייה בתחום היעד החברתי, ללא שתהיה להן מחויבות וביטוי מעשי בפועל.

מאמר זה עוסק בגישות השונות ליעדים של ארגוני כליאה בעולם בכלל ושל שירות בתי הסוהר בישראל בפרט ובוחן את הגורמים השונים, המשפיעים על מידת המחויבות של העובדים בו ושל המפקדים עליו, ביחס לשני היעדים המייצגים לכאורה ניגודיות. נבחנת אפשרות לאימוצה של גישה אופטימלית, כזו שיש בה כדי לספק מענה לשאלת המחויבות הארגונית למטרות מיידיות, מדידות וקצרות טווח (יעוד הביטחון והאכיפה) לבין מטרות המושגות בטווחי זמן ארוכים והן מורכבות יותר להערכה ולמדידה. כזה הוא היעד החברתי, אשר ביטוי באספקטים הטיפוליים והחינוכיים של עבודת השירות אל מול האסירים. מטרתו של המאמר היא לבחון את המתח שבין המטרות הסותרות המוטלות על שב"ס, בהתנהלותו מול אוכלוסיית האסירים הפלילית. מחד גיסא, ישנן מטרות מבצעיות ואכיפתיות של הסוהרים ביחס לאוכלוסיית האסירים ומאידך גיסא, ישנה המטרה של שינוי דפוסי חיים, המייצגת את היעוד החברתי ובאה לידי ביטוי בהשקעה הארגונית בתחום זה ובמחויבות הארגונית לקיומן העתידי ולהרחבתן של המסגרות הטיפוליות בארגון.

ביטחון מול טיפול בבתי סוהר – הקונפליקט הקיים בגישות השונות לשירותי התקון³

בשנת 1981 פורסמו מסקנות דוח ועדת קנת (קנת ואח', 1981), שהתמנתה לבדוק את המצב בבתי הסוהר בעקבות סדרת אירועים קשים של הפרות סדר בבית הסוהר "רמלה" (כיום איילון), בהן נפצעו אסירים וסוהרים. על פי השופט קנת,

³ "תקון" (Correction): דרכי טיפול ממוסד, הנהוגות כלפי עבריינים. מערכת התקון בישראל כוללת גופים דוגמת שירות המבחן למבוגרים, שירות המבחן לנוער ורשות חסות הנוער.

רחבה יותר מזו הבטחונית. היא מכילה מרכיבים המרחיבים את אחריותו של השירות כלפי האסיר, כלפי משפחתו וכלפי החברה, קרי: השתלבותו במסגרת יצרנית וחיובית גם לאחר השחרור. על פי השקפה זו, חשוב לאפשר לאסיר מרחב של חופש בחירה לקבל החלטות על עצמו עוד במהלך המאסר, אף שיכולת הבחירה שלו מצומצמת וכושר התנועה והביצוע שלו מוגבלים. מערך החינוך, הטיפול והשיקום (חסו"ש) של השירות מספק מגוון רחב של פעילויות ומסגרות. מאמר זה מתמקד בשני מושגים בסיסיים, המצויים במרכזו של העיסוק ביעוד החברתי של הארגון: גמילה מסמים והקהילה הטיפולית. האחד מתאר את הפעולה המבוצעת, והשני מתייחס למסגרת המבנית אשר בה תהליך הגמילה מתקיים.

עקרונות הקהילה הטיפולית, שעליה מתבסס שב"ס, רואים בשימוש בסמים הפרעה של האדם, אשר משתלבת עם גרימת נזק לתפקוד הקוגניטיבי, עם בעיות התנהגות וסגנון חיים אנטי חברתי. עזרה עצמית ועזרה הדדית הם תנאים הכרחיים לתהליך הריפוי (סלע, 2002). הקהילה היא סביבה מתוכננת באופן מודע, במסגרת פנימיתית, כך שבמסגרת תהליכים המתרחשים בה נרתמים כולם לטובת הכוונות התרפויטיות. לכן כבר באמצע שנות השמונים, החל השירות בפתיחת מסגרות גמילה מסמים לאסירים, תחילה במסגרת "מחלקה" טיפולית לגמילה שהוקמה במרכז הרפואי של השירות ובהמשך, בפתיחת אגפים לאסירים נקיים מסמים ובתהליכי טיפול, בבית המעצר "ניצן" ברמלה ובבתי סוהר רבים נוספים. מאוחר יותר, ב-1994, פותחה מתכונת הקהילה הטיפולית במסגרת בית סוהר השרון. מסגרת זו נסגרה לאחר כארבע שנות פעילות, עם פתיחתו של בית סוהר חרמון בשנת 1998, כמרכז ארצי של השב"ס לטיפול במכורים. יודגש, שאין זו מסגרת יחידה המתקיימת לטיפול גמילה מסמים ואלוהול בשירות, אך היא נבחרה לניתוח בשל ייחודה והיקפה הגדול.

הכלי העיקרי בקהילה הטיפולית הוא הקהילה

הקהילה הטיפולית בכלל היא מסגרת, שפותחה על בסיס תפיסה המשלבת את העיקרון של מוסד כוללני וקהילה: טיפול הניתן על ידי אנשי מקצוע בשילוב אלמנטים של ניהול עצמי של האסירים. קהילה טיפולית בבית סוהר קולטת אליה אסירים

מכחינת הסגל. למעשה, מושגים אותם יעדים של הקפדה על סדר יום ומשמעת אסירים, אך הדרך להשגתם שונה ומשרתת מטרות אחרות, תהליכיות ומורכבות יותר. העובדים מאפשרים את קיומם של יחסים בלתי פורמליים ותקשורת רב כיוונית, הם קשובים לצרכי כל פרט ומצופים להכיר ולהתייחס באופן אישי לצרכיהם השונים של האסירים. מתקיים מרחב גדול של קבלת החלטות על ידי העובדים ביחס לחיי הפרט והקבוצה. סגנון הניהול הוא ביזורי וכך גם תהליכי קבלת החלטות. בסוג זה של בית סוהר, קשה יותר להעריך הצלחה בביצוע התפקיד, מאחר שקשה להעריך את תרומתו של העובד לשינוי שעובר על האסירים. יתרה מכך, אף שמדובר בבית סוהר, בנסיבות אלו מיטשטש במידת מה הקריטריון של אכיפת המשמעת לשם מדידת הצלחה, שהרי הדרישה היא ליצירת אווירה, בה התקשורת פתוחה והשליטה היא באמצעים בלתי פורמליים (Hepburn and Albonetti, 1980).

הגישה הבטחונית מול הגישה החברתית שב"ס

השקפת העולם הבטחונית: על פי השקפה זו, יעוד השירות הוא הבטחת בטחון של כל פרט, אסיר וסוהר כאחד, כאשר לכל הצדדים יש אחריות לקיום הביטחון ושמירה עליו. בבית סוהר, הפועל על פי גישה זו, יעוצבו הוראות לפיהן מצד אחד, אסירים מתוגמלים על התנהגות טובה בקבלת פריווילגיות (כמו העברה לאגף בתנאים משופרים, ביקורי משפחה ממושכים יותר, חופשות וכו') ומצד שני, נענשים כאשר הם חורגים מהכללים. מובן, כי כאשר אין הקפדה על איזון הולם בין שמירה על כללי הסדר והמשמעת לבין מה שנתפס כהגון וצודק, יופר הסדר במתקן הכליאה. תהליך כזה אפשרי בשני הקטבים: הפרת האיזון על ידי דרישה של ההנהלה למשמעת גבוהה מדי ואכיפתה על ידי הפעלה מופרזת ולא נחוצה של כוח ומנגד - אובדן שליטה של ההנהלה והשתלטות של קבוצת אסירים חזקים על ניהול חיי היומיום של בית הסוהר.

בהתאם להשקפה זו, נוסחו נהלים של מינהל ביטחון של שב"ס לאור התפיסה הבטחונית, לאמור: "להבטיח אורח חיים תקין, מבוקר ובטוח ולדאוג למשמורת האסיר בתוך כותלי בית הסוהר" (שירות בתי הסוהר - יעוד תפקידים ומבנה, מינהל בטחון ואסיר, 1999).

השקפת העולם החברתית שב"ס הינה השקפה

כפי שישנם בכלל השירות, מאחר שקיים בה כל אותו מגוון של בעלי מקצוע כמו בכל בית סוהר אחר. עם זאת, תפיסת ההפעלה שלו וגודלו הינם יוצאי דופן ביחס לנעשה בתחום הטיפול בכל בית סוהר אחר. מסגרות טיפוליות לגמילה מסמים קיימות גם בבית סוהר צלמון, הסמוך לחרמון (40 מיטות) ובבית סוהר אשל בכאר שבע (40 מיטות). בנוסף, קיימות מסגרות גמילה אגפיות בבתי הסוהר הפליליים, המשמשות כמסגרת מכינה לקראת העברה לחרמון. אלה משמרות סביבה נקייה מסמים המאפשרות התחלת תהליך מוטיבציוני להתמודדות ארוכת הזמן, שהטיפול הגמילתי דורש. בכלא חרמון מוקצים 360 מקומות לאסירים בטיפול גמילה. זהו מרכז גמילה יוצא דופן בהיקפו, גם ביחס לנעשה בבתי סוהר אחרים בעולם וגם ביחס להיקפן של קהילות גמילה אזרחיות בארץ.

דין

ב-57 שנות קיומה של המדינה, טרם נתבססו ונקבעו הסכמות ביחס לאופיו ולערכיו של שב"ס. השירות נדרש למתן מענים דחופים באילוצי זמן ותקציב ובהעדר תשתיות מתאימות לכליאתם של מאות אלפי עצורים בטחוניים. אילוצים אלו הכתיבו לא פעם ויתור או דחיקה של תכנון וחשיבה על ערכי ליבה, בשאלות הנוגעות למהות העשייה בתחום המאסר הפלילי. עובדה זו מציבה בפני הארגון, מעבר למשימת המשמורת החוקית, אתגר חברתי. מטבעו, אין התחום החברתי בייעוד השב"ס נתפס כדחוף. כך קורה, שהוא נדחק הצידה בפני המשימות הבטחוניות והאכיפתיות, שהינן בגדר מובן מאליו - הן מיידיות וקצרות טווח. עם זאת, פיתח הארגון במהלך 20 השנים האחרונות מסגרות מיוחדות ואף "נישות" טיפוליות, הוסיף תקנים, גייס לשורותיו עשרות אנשי מקצוע מתחומי החינוך והטיפול והשקיע רבות במתן מענה להיבטים ה"רכים", ההומניסטיים יותר של משימת הכליאה ולצמצום תופעת החזרה לעבריינות ולסמים עם השחרור ממאסר.

כאמור, מטרת מאמר זה הנה לבחון את המתח שבין המטרות הסותרות המוטלות על שב"ס - ביטחון מול שיקום חברתי. כמקרה-בוחן לקונפליקט זה, שימש מרכז הגמילה הארצי של שב"ס, בית סוהר חרמון, הפועל כקהילה טיפולית לגמילה מסמים ומאלימות במשפחה ונערכה השוואה בין התפיסה הבטחונית, שהדגש בה על פן האכיפה לבין התפיסה הטיפולית

מכורים לסמים, המגיעים לכלא לאחר שלא הצליחו להיעזר בשירות הטיפול בקהילה. מטרתה, לאפשר לאסיר המכור תיפקוד, גדילה והתפתחות אישית, ללא שימוש בחומרים ממכרים אלא על ידי שינוי בסגנון חיים באמצעות קהילה של אנשים החיים יחד ומעוניינים לעזור לעצמם ולאחרים באופן הדדי. החיים במסגרת המשותפת מאפשרים לעמוד בקשיים ללא העוינות והתיג, שאפיינו את חייהם מחוץ למסגרת זו. בקהילה הטיפולית קיימת היררכיה תפקודית אנכית לצד תהליכים אופקיים, המסייעים בבניית תפיסה של חלוקת אחריות ואחריות משותפת, בין השאר גם בהשתתפות בקבלת החלטות. חיי היומיום לא מאפשרים למכור להחזיק ב"זהות" העבריינית שאפיינה את יחסו לחברה, למשפחתו ולעצמו במהלך שנות השימוש בסמים והמעורבות בעולם העברייני.

מינהל טיפול ושיקום של השב"ס הגדיר את יעד העל ביחס לאסירים המכורים לסמים, לפי השקפת העולם הטיפולית: "הקניית כלים מתקנים לאסירים המתאימים, על מנת שיוכלו לשמר דרך חיים ללא סמים גם מחוץ לכלא" (מתוך מדיניות הטיפול בנפגעי סמים, 2000). הקניית כלים אלה מתבטאת בנוסף לעיסוק בגמילה מסמים, גם בעיסוק נרחב בתחום החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי וכן בטיפול שניתן לעברייני מין, לאלכוהוליסטים ולעברייני אלימות במשפחה.

בית סוהר חרמון כקהילה טיפולית

בשנת 1993 הוחלט לראשונה בשב"ס להקים מרכז גמילה ארצי בבית סוהר השרון ולרכז בו אסירים שיעברו תהליכי גמילה פיזית, אבחון והערכה, טיפול כוללני, תהליכי שיקום והכנה לשחרור לקהילה. בשנת 1998 הועתק מרכז הגמילה הארצי לבית סוהר חרמון, שייעודו הוגדר כמרכז לגמילה ולשיקום, הבנוי ופועל על פי כללים של קהילה טיפולית. לכאורה, המושגים "בית סוהר" ו"קהילה טיפולית" מתקשים לדור בכפיפה אחת, שכן אלו הן מסגרות בעלות אופי שונה בתכלית. הרי בית סוהר לא ניתן לניהול על ידי האסירים וניהול עצמי הוא המסד לקיומה של קהילה טיפולית לגמילה מסמים. ניגודים אלו יושבו בכך, שלאסירים ניתנו האחריות והסמכויות של הניהול היומיומי של הכלא, סמכויות המצויות בבתי הכלא האחרים בידי צוות העובדים של בית הסוהר.

גם במסגרת של בית סוהר חרמון קיימים מתחים

חברתית, המאפשרת הרחבה.

כפתח הדיון, אני רואה עצמי פטורה מדיון על נחיצות הגישה הטיפולית כחלק משב"ס. לדעתי, זה, המובן מאליו בחברה מתקדמת, המושתתת על ערכים ליברליים ודמוקרטיים. יתרה מכך, הנתונים על הפחתת המועדות (הרצידיביזם) של אסירי כלא חרמון ביחס לכלל האסירים הפליליים בשב"ס, מעידים על התועלת הכלכלית שבמסגרת הטיפולית ועל חשיבותה ומשמעותיה החברתיות. הנתונים כאמור מעידים על הפחתה בתופעת הרצידיביזם, משיעור של 60% עד לכדי 26% בלבד לבוגרי המחלקות הטיפוליות.

לפיכך, מיקוד הדיון יהיה ברעיון של הניגודיות המשלימה, שמשמעותו מתבטאת בשתי רמות של ניתוח: ברמה התפיסתית וברמה האופרטיבית. ניגודיות זו מחויבת להתקיים ביעודו של שב"ס. נראה, כי בחינת שני התחומים מנקודת מוצא של שלמות, תאפשר פיתוח תהליכי חשיבה ושינוי פנימיים, החשובים לכשעצמם, אך התרחשותם תהווה גם מצע בריא להשפעה על התרחשויות בסביבה החיצונית, כמו תפיסת השב"ס בציבור ויצירת לגיטימציה בידי הדרג הפוליטי למינוי של נציב מקרב בכירי הקצונה של השירות.

המימד התפיסתי: ברמה זו, מחויב הארגון לסגל לעצמו תשתית ערכית וחינוכית, המטביעה את היבטי הטיפול בקרב הסגל הבטחוני מחד גיסא, ואת ערכי הביטחון של הארגון בקרבם של אנשי החינוך והעבודה הסוציאלית, מאידך גיסא. להערכתי, מחויבות זו לא קיימת כיום. פעולות הנערכות ללמידת התחומים, בעיקר בבית הספר לקצינים וסוהרים (בקורסים השונים), מיועדות ל"אוריינטציה כללית" ונעדר מהן דגש של המרכיב הערכי. הדגש בקורסים ובהשתלמויות הוא על כלי העבודה המצויים בידי כל סקטור בנפרד להשגת מטרתו, הוא, כך שלא מתבססת גישה מערכתית כוללת, המציבה אפשרות של העצמה של כל תחום ביחס לאחר ושיש לה קיום וחיות מעבר לנלמד במסגרות הפורמליות. היוזמה לכך נתונה בידי מנהלי בתי הסוהר ומנהלי המחלקות המקצועיות הרלוונטיות ואין עידוד מערכתי מובנה לעיסוק בסוגיית השילוביות הבינתחומית.

הרציונליות המוגבלת: מאפיינים רבים של אופן הפעולה של השירות נובעים מן הצורך לתת מענה דחוף לבעיות אקוטיות. הדבר נכון הן ברמת המטה והן ברמת ניהול בית הסוהר, בה ניכר אופן

פעולה זה במיוחד. נובע מכך צורך לתיאום ולגיבוי, שיתקיים בין מנהלים ודרג ממונה לשם השגת שיווי משקל בין הנעשה בשגרה המחייבת דחיפות, לבין תכנון והוצאה לפועל של תכניות עבודה סדורות. מודל הרציונליות המוגבלת מסביר, כי לנוכח מידע, זמן ויכולת קוגניטיבית מוגבלים לעיבוד מידע, יפעל מקבל ההחלטות על פי נהלי עבודה תקינים - מעין מדריך מקוצר לקבלת תוצאה מספקת. בתהליך של ברירה טבעית, נבחרות שגרות-פעולה שהוכחו בעבר כמוצלחות והשחקנים השונים נושאים אותן כמעין "צופן גנטי" לפתרון בעיות. ככל זאת, שגרות-פעולה אלו אינן בהכרח המענה הנכון והמוצלח ביותר. בשב"ס צריך לשאוף לקיים שיווי משקל, שמקורו בתלות מקצועית בין הנתבים השונים.

בתרבות הארגונית, שהתפתחה בשב"ס, הגישה היתה של ארגון קטן, שיתרונו במתן שירות איכותי ומקצועי. ההעדפה לאיכות והתמקצעות על פני גודלה והתרחבות התבטאה במהלך שנים רבות בהתנגדות להרחבת משימות הארגון, המבוססת על חשש כי הרחבת המשימות והגדלת הארגון לא יהיו בהלימה לתוספת אמצעים שהארגון יקבל. לצד דחייתן של יוזמות כאלה על ידי נציבים קודמים ובהסכמה של סגל הפיקוד במהלך השנים, התבסס תהליך של איתור והעמקה ב"נישות" מקצועיות, שאיתרו צרכים של קבוצות אסירים ונתנו להם מענה, כגון: אנפים מיוחדים לנקיים מסמים, לעברייני מין, לאלמים, לשומרי מצוות, לאסירים בשלבים שונים של גמילה וכדו'. ככל שהתפתח תהליך זה, הוא גם "קם על יוצרו". הארגון גילה, כי מיון וסיווג האסירים על פי סוגי עבירות והפרדתם מאחרים לצורך מתן מענה לכל קבוצה בנפרד יוצר בעיה של מקומות פנויים באגפים הייחודיים, בעוד באגפים ה"כלליים" נוצרת צפיפות קשה שגורמת לערעור היכולת לשלוט בהתנהגות האסירים.

היבט נוסף קשור לתחום האיכות ומתייחס לבחירתו של שב"ס לאמץ לעצמו דימוי של ארגון שאיננו "אפסנאות של אנשים". ככל שהדבר נוגע לאסירים הפליליים, פותחו תכניות שמטרתן להקל על יכולת הניהול של הכלא, להעשיר את סדר היום של האסירים בתכנים של חינוך ותעסוקה ואף לאפשר פתיחתם של כמה שיותר אגפים במרחב היחידה, כך שיוכלו לשהות מחוץ לתאים ולהיות מועסקים בפעילות יצרנית וחיובית במשך שעות היום. הגדלה והרחבה של משימות הארגון, כמו גם תוספת יחידות וקליטה מאסיבית של סוהרים

החוסן הלאומי של כל מדינה, המורכב משלמות ניגודית שמתקיימת בין המערכת הצבאית לבין המערכת האזרחית והחינוכית, כך גם באה לידי ביטוי השלמות הניגודית בשב"ס. שני יעדיו של הארגון (ביטחון וטיפול) מנוגדים, לכאורה, וקיים קונפליקט פנימי שביטוי, למשל, בהתלבטות העובדים והמנהלים בהקשר למודל התפקידי של הארגון. אולם, שני גורמים אלה הם למעשה שני חלקים של אותו שלם. לשניהם סוגי עוצמה שונים, אך עוצמתם נסמכת אחד על השני. יתרה מכך, בדרישות של כל תחום מהאחר יש פוטנציאל לשכלול כל תחום ול"משיכתו" כלפי מעלה במציאת מענה אפקטיבי לבעיות ולדרישות המערכת, דווקא בשל המתח הפנימי שיוצרת הניגודיות ביניהם. במעבר של אנשי מקצוע מתחום אחד לתפקידים מרכזיים בתחום אחר, יש משום הדגמה לעוצמה הטמונה בשיתופיות וביכולת לשילוביות משלימה. בנוסף, מגויסים קצינים המגיעים לארגון מצה"ל, אשר נתוני הפתיחה שלהם טובים מאלה של "דור הביניים" - סוהרים וקצינים שגדלו בשב"ס. תהליך זה נתפס כיום, ובצדק, כמאיים על יכולת קידום של ותיקי הסקטור הבטחוני. לכן, על הארגון להמשיך לפתח תהליכי השכלה בתחום הקרימינולוגיה ומדעי החברה האחרים, בקרב קצינים מתחומי הביטחון, כדי לאפשר להם התמודדות מוצלחת ויכולת תחרות במגוון תפקידים שאינם בהכרח בתחום עיסוקם המקורי.

המימד האופרטיבי: מתייחס להשפעת הניגודיות המשלימה על היערכות חדשה של בית הסוהר. בהשפעת המימד התפישתי, ניתן לבצע שינויים אופרטיביים, שתוצאתם תתבטא בכך שאנשי הסגל משני התחומים יחתרו יחד להשגת מטרות לאחר שיתברר כיצד כל צד יכול, בכלים המקצועיים וביתרון היחסי שיש לו, להשפיע לקידום אינטרס אחד.

אימוץ גישה מערכתית: המצב בבתי הסוהר בישראל, כמו גם בשאר העולם המערבי, איננו מצב טוב. הדרך לשפר את המצב היא על ידי הכרת המדינה באחריותה לרווחת האסירים, השקעת המשאבים הדרושים בשיפור התנאים בבתי הסוהר ובהגברת המאמצים לאיתור חלופות לכליאה. חשוב להזכיר, כי הדיון ומאבקי הכוחות בין מצדיקי הגישות השונות נעשים על גבה של הקבוצה החלשה ביותר באוכלוסייה, שהיא בכחינת "קהל שבוי". יתרונה של הגישה המערכתית טמון ביכולתה לתת מענה,

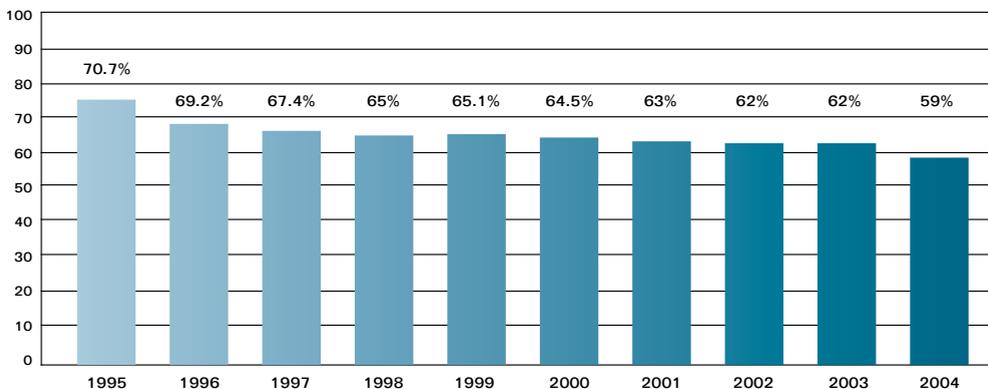
חדשים למשימות חדשות, נתפסו כמאיימות על היכולת לספק שקט וביטחון ועל העמקת המגמות הטיפוליות והרחבתן.

במהלכים אותם הוביל ראש הארגון, כמו צירוף בתי מעצר משטרתיים ובתי סוהר צבאיים למסגרת השב"ס, צועד הארגון לקראת הכפלת כוחו והיקפו תוך פרק זמן קצר, עובדה המחייבת אותו "להמציא את עצמו מחדש", קרי: להתארגן מחדש ולהיערך למתן מענה לאתגרים חדשים. השינוי מייצר תחושת אי שקט לגבי הסטטוס-קוו, עליו מתגבר הציפייה ביצירת תחושת דחיפות. דווקא בעת כזו, חשוב לברר כיצד ניתן להשיג שיווי משקל ויותר מכך - הסכמה ארגונית ביחס לשיווי המשקל הנכון. הסכמה כזו תלויה בנקודת המוצא ובתהליך המאפשר שיח משותף ופעולות המקדמות את שני התחומים, מתוך הבנת ערך ההדדיות. אולם התהליך העובר כיום על הארגון, הכולל התרחבות של משימות ביטחון וגידול מהיר של הסגל, יש בו משום איום להכחיד או להחליש גישות אלה.

הניגודיות המשלימה של החשוב והדחוף: במאמר, הומחש היטב הקושי של קיום מערכת כמו קהילה טיפולית בבית סוהר. לטעמי, הדגש **העיקרי מצוי בנקודת המוצא**. עצם השהות בבית הסוהר היא כפויה, בעוד שהקהילה הטיפולית בבית הסוהר היא מסגרת וולונטרית, שעל האסיר לרצות להתקבל אליה, לבחור בכך ולהתאמץ להוכיח, גם לאחר שכבר התקבל, שהוא מתאים וראוי להימנות בין חבריה לאורך כל התהליך הטיפולי. בדילמה הזו, בה נדרש האסיר לבחור ולקבל אחריות על עתידו ועל חייו, מצוי ביטוי גם לדילמה של זהות שב"ס ותפישתו את מטרותיו ויעודו. הארגון מחויב להמשיך להתמודד עם אילוצי הזמן וההתרחשויות, להגיב בטווחי זמן קצרים למתרחש בסביבתו החיצונית, ולצד אלה, להפוך לארגון פרואקטיבי המעצב את סביבתו ואת ההתרחשויות הבונות ומפתחות את מהותו העתידית.

האם מדובר בסתירה שאינה ניתנת ליישוב? לדעתי, לאו דווקא. בשני ערכי ליבה, כמו הביטחון והטיפול, מצויה כאמור ניגודיות משלימה. הגישה האקולוגית בתורת המערכות מניחה תלות בין מערכות השואפות לקיים את עצמן - כולן פועלות למען מטרה, שמעבר למסגרת הווייתן. התלות מבוססת על הניגודים בין המערכות, ניגודים שהם חלק מהשלם, אך מתקיימת ביניהם רמה של מתח קבוע בשל תחרות על משאבים ועל תשומת לב. כמו

**לוח 1: שיעור הרצידיביזם (חזרה למאסר, מועדות)
בקרב כלל אוכלוסיית האסירים הפליליים בשנים 1995-2004**

**לוח 2: שיעור הרצידיביזם בקרב אוכלוסיית
האסירים שסיימו טיפול במסגרות הגמילה**

המחלקה	אחוז מסיימים אחוז מסיימים	משיימים שהייה ממוצעת בחודשים	משרים שהייה ממוצעת בחודשים	אחוז רצידיביזם
דקל	66%	15.0	8.6	30%
צלמון	34%	13.8	5.1	32%
אשמורת	47%	14.0	5.5	21%
חרמון	55%	15.0	6.2	24%
סה"כ	50%	14.7	6.0	26%

הנתונים ההשוואתיים על שיעור המועדות בקרב אסירי כלא חרמון, בהשוואה ליתר האסירים הפליליים בשב"ס, כפי שהם מוצגים בלוחות מס' 1-2 לעיל, מלמדים על ירידה משמעותית של תופעת החזרה למאסר בקרב אסירים במסגרות הגמילה בשב"ס ובכלא חרמון בפרט. יודגש, כי רמת המועדות של אסירים במסגרות כליאה רגילות, גם היא במגמת ירידה ועומדת כיום על כ-60%.

ביטחון וטיפול כמשלימים זה את זה:

נראה, כי המאמצים למיגור תופעת החדרת סמים והשימוש בהם בתוך בתי הסוהר אינם עומדים בזכות עצמם. התמודדות מערכתית עם הבעיה מצריכה התייחסות לאסירים כבני אדם וכאזרחי המדינה ומחייבת את הארגון לזהות את צרכיהם ולפתח את יכולתם לחיות בלי סמים, בסיימם את התכנית הטיפולית. במבנה השירות כיום ישנו פיצול

שיאפשר לקטבים להתקרב ולהתקיים כמסגרת משלימה ולא במציאות של תחרות והתנגשות. על פי הגישה המערכתית, יש לראות את המאסר כתחנה בחייו של האסיר. בשחרורו ממאסר, הוא ממשיך להיות אזרח במדינה ומשפיע בהתנהגותו ההרסנית או הבונה, על סביבתו. חלקו של השירות בשלב זה הוא בעבודה נכונה במשימת "מסירת המקל" (בדימוי של מירוץ שליחים), בבניית תוכנית המשך יחד עם גורמי הרווחה במקום המגורים המטפלים באסיר המשוחרר ובבני משפחתו בהמשך. מסגרות של שיתוף פעולה כזה קיימות ומתפקדות ברמה טובה והמחקרים (המעטים מדי!), שנעשו ביחס לתוצאות תכניות הטיפול שהיה להן המשך בקהילה, מעידים על שיעורי הצלחה גבוהים. לתוצאות אלה לא ניתן ביטוי ציבורי, הן אינן מתורגמות לאפיקים "שיווקיים" שיכולים לתרום להעצמה של התכניות ולהשקעה מערכתית בהרחבתן. והרי הנתונים מעידים על כך, שקיימת הלימה בין הצורך המוסרי, לעסוק במתן כלים משקמים לאסירים, לבין הצורך המערכתי בהתייעלות ואפקטיביות ארגונית, שתצמצם את תופעת המאסרים החוזרים. יש לתרגם את משמעות ההצלחה לערכים כלכליים ולעשות בהם שימוש כמנוף להשגת תקציבים לפיתוח, להדרכה ולהסברה בציבור ביחס להישגים החברתיים של הארגון ומשמעויות שלהם לגבי איכות החיים במדינה. להלן נתונים מעידים על תוצאות הטיפול: הלוחות לקוחים מתוך מצגת אותה הציג נציב השב"ס בפני כנס קצינים ארצי, בחודש אפריל 2005.

לפעול לקירובם ושיתופם בתהליכי השינוי ובחשיבה המתלווה להם, עוד בטרם ביצעו. בידי המנהלים ידע וניסיון רב, הבנה, תובנות ארגוניות ומבצעיות ויכולת השפעה ישירה ומיידיית על המורל ועל החינוך הערכי של הסוהרים והקצינים ביחידתם, שהם בסיס הכוח של הארגון. השירות צריך לכוון למנהלים מסגרות לשיח ולדיאלוג עם מטה השירות, כמו גם עם עמיתים ופקודים שלהם. עקרונות אלה, יהוו לאחר מכן, אמות המבחן למחלוקות ובאמצעותם ניתן יהיה לגבש כיווני מענה ולהכריע בשאלות שעולות על הפרק. שהרי, מי שעסק בשאלות יסוד וקיבל על עצמו הסכמות בנושאים אלה, יוכל להכריע באופן טבעי בדילמות שעולות ביומיום וגם יהיה מחויב לעקרונות היסוד עליהם הסכים (על פי כשר, מתוך לוי ברזילי ורד, 2005). יש לבסס מסורת של העברת אינפורמציה ברשת מידע עשירה וזמינה, שתמצמם אי ודאות ותקל על קצינים בארגון לקחת חלק בתהליכי שינוי ולהסבירם לפקודיהם. בנוסף, יש ליידע דרגים אלה בתכנון ובהתרחשויות ולהימנע ממצב בו הם שומעים על שינויים בארגון באמצעי התקשורת או כשמועות ואף לאפשר להם להיות חלק מתכנונה ועיצובה של מציאות עתידית, שהיא גם עצמם יהיו מבצעים.

יישום השילוביות ישרת את העצמת השירות, זהותו המקצועית ועצמאותו:

קיימת תרעומת, המושמעת תדיר בארגון, כפי קצינים בכירים, ואני שותפה לה, על כי הדרג הפוליטי לא מצא לנכון עד היום להציב בראש השירות אדם שצמח בו. האירוניה היא, שדווקא התפיסה הביטחונית, שרבים בארגון הם ממצדדיה, היא הסיבה - לדעתי - לתופעה זו. אם הארגון הוא ארגון ביטחוני ואכפתי, יש ערך מוגבל בלבד לניסיון המצטבר בשב"ס ולידע הספציפי של אנשיו אין יתרון יחסי משמעותי.

במדינה, בה האיום הביטחוני המתמשך מאפשר מרחב עצום של לגיטימציה למינויים של גנרלים על ידי הדרג הפוליטי, אין כל בעיה "להצניח" גם לשב"ס, מפקדים עטורי תהילה אשר מיצו את הקריירה שלהם בארגוניהם, בצבא ובמשטרה. ואכן עד היום, מוגו נציבים (למעט שניים, בשנים 1981 ו-1985), מתחומי הצבא והמשטרה. אבל, אם הליבה של העשייה ממוקדת בתפישה, לפיה ביטחון ואכיפה הינם רק חלק אחד של השלם, הבנוי ממרכיבים מרכזיים אחרים שביטויים בתחום

סקטוריאלי פנימי בין שתי קבוצות אליטיסטיות, זו של תחום הטיפול: עובדים סוציאליים, קרימינולוגים, אנשי החינוך וזו של הביטחון: סגל הביטחון ביחידות ומחלקת הביטחון על כל יחידות העלית שלה ("מצדה", "נחשון", "דרור"). אליטות אלה נלחמות על מאגר מצומצם של משאבים תקציביים, "סל" תקנים מוגבל אל מול תכניות התרחבות. כל תת יחידה משוכנעת בצדקת דרכה ומונחית ממניעים מקצועיים מצומצמים. נדרש שינוי, שיאפשר הזנה ואיזון של אינטרסים ואגריות משותפים לכל הסקטורים. שינוי כזה יכול להתרחש מכוח הנהגתם של מנהלי בתי הסוהר ומפקדי הגושים. כלומר, על הארגון ומפקדיו לזהות את נקודות המפגש באמצעות יצירת מפגשים בינתחומיים (אינטר-דיסציפלינריים), המיועדים לפתח את מגמת השילוביות ובכך את גמישות הפעלתם של הכוחות.

ביסוס והעשרה של המודעות הציבורית ליעוד החברתי של הארגון:

בציבור הרחב קיים ידע מועט ביחס לעבודת שב"ס, הסגל שבו, אופי עבודתו ומשימותיו. מיקום השירות בהערכה הציבורית הוא נמוך יחסית להערכה לה זוכים ארגונים ציבוריים אחרים, כמו הצבא, וארגוני בריאות וחינוך (על פי סקר דעת קהל 2004). ראוי להכין תוכנית חינוכית, שתילמד במסגרות שונות (בתי ספר ומכללות) ואשר תעסוק בתפקיד החשוב של בתי סוהר, בשליחות החברתית שהוא ממלא ובתפקיד המרכזי שיש לסוהרים בשמירה על בטחונה של החברה האזרחית בישראל. יש מקום לעודד מפגשים של בכירים בשירות ובעיקר של מנהלי בתי סוהר עם גורמים משפיעים בציבור הישראלי ועם נציגי התקשורת. חשוב, שהציבור ידע על פעילות הארגון בהקשר של שגרת המציאות והעשייה ולא ייחשף רק לאירועים השליליים החריגים אותם נוהגת התקשורת להדגיש.

העצמה של מנהלי בתי הסוהר, שיתופם בחשיבה ובתהליכי קבלת החלטות:

ברמת מנהל בית הסוהר מתמצה, הלכה למעשה, העיסוק בשילוביות בין תחומי הביטחון והטיפול בשב"ס. מנהלי בתי הסוהר הם המוציאים לפועל את מדיניות הארגון אל מול סגל הסוהרים ואל מול האסירים. להם צריכה להינתן, בתקופה של תמורות מרחיקות לכת ומעצבות, תשומת לב מיוחדת. יש

ביבליוגרפיה

יחזקאלי, פ, (2000), "הצנחה", **מראות המשטרה** גליון מס' 180, נובמבר - דצבר 2000.

לוי ברזילי, ו, (2005), **17 שיחות עם אסא כשר**, הוצאת כנרת, זמורה ביתן.

מדיניות הטיפול בנפגעי סמים (2000), **נייר מטה לקביעת מדיניות בתחום טיפול בנפגעי סמים שבש"ס לשנת 2001**, רמלה: שירות בתי הסוהר, מינהל טיפול ושיקום (פירסום פנימי).

סלע, א, (2002), קהילות טיפוליות בישראל: הלכה למעשה, אצל: חובב, מ, (עורך), **טיפול ושיקום נפגעי סמים בישראל**, תל אביב: צ'ריקובר.

קנת, מ, ליבאי, ד, ושפירא, ר, (1981), **ועדת החקירה לבדיקת המצב בבתי הסוהר** ("ועדת קנת"), דו"ח ראשון: הוגש לראש הממשלה מנחם בגין, מאי 1981.

Hepburn J., Alboneti C. (1980). Role Conflict in Correctional Institutions: An Empirical Examination of The Treatment - Custody Dilemma Among Correctional Staff, **Criminology**, vol. 17, pp. 445-459.

Thomas C.w. & Petersen D.M. (1977). **Prison Organization and Inmate Sub Cultures**, Indianapolis: Bobbs-Merrill.

מקורות מידע נוספים:

דוחות שנתיים של שירות בתי הסוהר, (2000, 2001, 2003), הוצאת מחלקת תוא"ר, שב"ס.

דו"ח לשכת נציב שב"ס, עדכון נתונים, 5/2005, הוצאת מחלקת תוא"ר, שב"ס.

חכימי עידית (1999), **מפרט למכרז מחקר מס' 5/99**, "מסיימי תוכניות השיקום והגמילה ב/ס חרמון", ירושלים: המשרד לביטחון הפנים, המדען הראשי.

שירות בתי הסוהר (11.5.04), **הוראות השירות**, הוראה 2.01.05: מטה הנציבות - יעוד תפקידים ומבנה. מחלקת תוא"ר, שב"ס.

החברתי והאזרחי, בתכנים של חינוך וטיפול, כשילוב שיש בו ייחודיות ומקצועיות שנלמדת מהיכרות, ידע ונסיון מבפנים, הרי שיש יתרון יחסי לאיש מקצוע שמגיע מתוך הארגון ומכיר את רוח הארגון ואנשיו, מורכבות עשייתו, תכניו, יעדיו ומטרותיו.

המנוף לשינוי מצוי, לדעתי, בתהליכים פנים-ארגוניים שזרעיהם כבר נזרעו, כפי שתואר בהרחבה במאמר זה. התבססותם לאורך זמן, חיזוקם על ידי דרגי הקצונה הבכירה וקצונת הביניים, יוכלו לייצר השפעה רבת משמעות על התרבות הארגונית, כמו גם על התייחסותה של הסביבה החיצונית. השב"ס לא נתפס כיום כארגון פרופסיונלי ומקצוע הסוהרות, כפי שהוא היום, לא מייצר חלוקת עבודה ברורה וממוסדת היטב. תחומי הידע הם דיפוזיים וכך גם תהליכי ההתמחות ומסלולי ההכשרה למנהלים. הגישה השילובית המוצעת כאן, שמה דגש על נקודת מוצא שונה, על פרספקטיבה ארגונית שיש בה כדי להציב את השירות במיקום מרכזי בעשייה החברתית וזאת בנוסף להיותו ארגון אכיפתי.

על פי יחזקאלי (2000), חייב הדרג הממנה, בבואו "להצניח" מפקדים מן החוץ, לקחת בחשבון את המחיר שהארגון משלם במונחים של התארגנות ובטעויות שתיעשה עד למימוש הפוטנציאל. "שכר הלימוד" מתייחס, בין היתר, להיכרות עם התרבות והפוליטיקה הארגונית. מקבלי ההחלטות בדרג הפוליטי עושים זאת בהעדר "חסמים מקצועיים", שמציב בפניהם פיקוד השב"ס. לצידו של תהליך ההשתנות המואץ המתרחש כיום, יש לשקוד על העמקת השילוביות והפרספקטיבה המקצועית: הסוהרות כפרופסיה.

בעת בה מתגבש במדינת ישראל תהליך של איזון, מחברה "מגויסת" לחברה אזרחית, השואפת לפתח רווחה חברתית, נראה, כי התועלת שבהצבת מפקד לשב"ס מתוך שורותיו תתחדד ותתבהר לדרג הפוליטי. על הארגון להתמיד בקידום ואיזון בו-זמנית של שני יעדי הליבה עליהם מושתתת הוויית קיומו: ביטחון ואכיפה כשתית הכרחית ועל בסיסם, העמקת הדיאלוג עם החברה, דיאלוג שביטויו במחויבות אמיתית ולא רק הצהרתית, למתן מענה מקצועי לצרכיהם של מי, שנלסון מנדלה הגדירם: "Our lowest Citizens".

אסירות של החיים

ענישת נשים באמצעות כליאה - הכאב, האובדן והענישה הכפולה

[ד"ר אפרת נוה¹]

על חוויות החיים שחוו נשים אסירות במהלך ילדותן ובגרותן. בהמשך יוצגו חוויות המאסר של נשים, תוך התייחסות נפרדת למשמעות הכליאה עבור אמהות אסירות. לבסוף, יוצגו כיווני חשיבה שונים המתייחסים לענישת נשים באמצעות כליאה, לאור הבנת היסטוריית חייהן והצרכים הייחודיים שלהן כנשים.

הממצאים בהם אני עושה שימוש במאמר זה נלקחו מתוך מחקר רחב יותר שערכתי במסגרת התואר השלישי².

פרופיל האסירה

פשיעת נשים הינה סימפטום לתופעה רחבה יותר (Radosh, 2002). היא תוצר של גורמים בלתי נשלטים על ידי היחיד, כגון: מבנים חברתיים המגבירים את פוטנציאל היחיד לבצע פשע. החברה מתייחסת לתוצאות הפשיעה ומתעלמת מהנסיבות שהובילו למצב זה מלכתחילה (Radosh, 2002). סיפורי החיים של נשים עוברות חוק מחייבים את החברה ואת מערכת קובעי המדיניות לערוך חשיבה מחדשת באשר לתוכניות הענישה והכליאה עבור נשים. חלק זה של המאמר יתמקד ברקע ובנסיבות החיים של נשים עוברות חוק³.

רוב האסירות הן נשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, צעירות, חסרות השכלה, חסרות רקע תעסוקתי ובנות למשפחות המאופיינות בחוסר

השיח באשר לענישה בכלל וענישת נשים בפרט מעורר שאלות ודילמות רבות. חלקן מתמקדות ביעילות הענישה, ביכולת ההרתעה שלה ואחרות - בהשפעותיה על כריאותם הנפשית של הנענשים. הבנת הרקע והנסיבות שהובילו אנשים, גברים ונשים כאחד, לבצע עבירות הנה חיונית וחשובה כשיח על ענישה. היסטוריית החיים של אלו מכתיבה את הצורך בגישה הומנית יותר מהגישות המסורתיות המקובלות. מאמר זה יתמקד בענישת נשים באמצעות כליאה ובהבנת היסטוריית החיים שלהן, בנסיבות שהובילו אותן למעגל הפשיעה ובצרכים הייחודיים שלהן.

נשים רבות חוו טרם המאסר חיים הדומים למאסר עולם, לעיתים ללא חומות וסורגים מוחשיים, אך חייהן היו רווי אלימות מינית, פיזית ונפשית. הן נוצלו, נאנסו, הוכו, הושפלו והוזנחו. הן היו אסירות של הממסד הפטריאכלי והודרו לשולי החברה. מציאות חיים זו מומשגת על ידי כ"אסירות של החיים". השימוש במודלים השכיחים בתגובה לפשיעה הנשית אינו נותן מענה הולם ואינו מכיר די בעברן הקשה של נשים אלו ובצרכים הייחודיים שלהן כנשים. שיקום מערכתי, הכולל טיפול נפשי, פרטני וקבוצתי שיעזור להן להתמודד עם בעיות הקשורות לעברן הינו קריטי במניעת פשיעה עתידית ובשיקום שלהן (Radosh, 2002). לצורך ביסוס טענות אלו אתאר תחילה את פרופיל האסירה, תוך שימת דגש

¹ סגנית מנהל ומרצה במכללה האקדמית אשקלון בבית הספר לעבודה סוציאלית ובמחלקה לקרימינולוגיה.

² אמהות ממרחק: חוויות האמהות של אסירות כחקר מקרה (2007) בהנחייתו של ד"ר עינת פלד, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב.

³ אני מסתייגת מהשימוש במשפט "נשים עברייניות", מאחר שהוא טומן בחובו אמירה שיפוטית ומתייגת ביחס לנשים אלו. הוא מרמז על כך שהעבריינות היא חלק מאישיותן של הנשים ולפיכך מצב זה הינו בלתי הפיך. "נשים עוברות חוק" עדיף בעיניי, מכיוון שהוא מתייחס למעשה שהאישה עשתה ולא לאישיותה.

אסירות, שאינן מגדלות את ילדיהן בין כותלי הכלא. חווית זו הומשגה על ידי כ"אמהות ממרחק", מתוך הנחה שהמרחק הפיזי מהילדים מהווה מוטיב מרכזי בהתנסות האמהות. המחקר עשה שימוש במתודולוגיה איכותנית נרטיבית, ביוגרפית. הגישה הנרטיבית מאפיינת את האדם כמייצר סיפורים המכנים ומבטאים את זהותו (ליבליך, זילבר ותובל משיח, 1995). הנרטיב מבטא את קולן החבוי והנסתר של קבוצות מיעוט, קבוצות שוליים וקבוצות מדוכאות. פלמר (Plummer, 1983) טוען כי בסיפורי חיים תפקיד החוקר הוא בראש ובראשונה לתת קול לאחר, שקולו לא נשמע ולאחר מכן לפרש אותו. המחקר שותף להבנה ולהכרה בחשיבות תפקידים אלו. כמו כן המחקר הושפע מגישות מחקריות פמיניסטיות המדגישות הן את תיעודן של חוויות נשיות ייחודיות והן את הכנתן לאור ניתוח מגדרי-ביקורתי של ההקשר החברתי/תרבותי בו הן מתקיימות (Olesen, 1994; Mies), (Kelly, Burton & Regan, 1994; Dankoski, 1991; Maynard, 1994; Radosh, 2002).

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו כל האסירות האמהות, שהביעו הסכמתן להשתתף במחקר ושענו על שני קריטריונים שנקבעו מראש. ראשית, המשתתפות היו כולן נשים שלא השתמשו בסמים בזמן ביצוע הראיונות. על כן נבחרו המשתתפות מבין הנשים ששהו באגף סביון (אגף לנשים שאינן צורכות סמים), באגף השיקום ובאגף הבידוד והענישה, או נשים שהיו בתהליך טיפולי לגמילה מסמים (דיירות המחלקה הטיפולית). הנחת היסוד היתה, כי ברוב המקרים נשים הצורכות סמים באופן פעיל שרריות בהדחקה והכחשה של רגשות שונים והדבר עלול לפגוע ביכולתן לספק נרטיב קוהרנטי כולל על חוויית אמהותן. קריטריון שני, אתי, היה שמשותפות המחקר לא היו בטיפולי (טיפול אישי או קבוצתי) בטרם איסוף הנתונים. בסך הכל היו בנווה תרצה בעת המחקר 36 אמהות אסירות, שענו על קריטריונים אלו, מתוכן הסכימו להשתתף במחקר 20 אסירות אמהות.

גילאי הנשים נעו בין 25-65 ($m=35.75$, $c.d.=8.6$), חמש היו נשואות, שתיים פרודות, שש גרושות, חמש רווקות, אחת אלמנה ואחת חיה לפני המאסר עם בן זוגה ואבי ילדיה. מספרי הילדים שלהן נעו בין אחד לחמישה ($m=2.2$, $c.d.=1$). 16 נשים היו במאסר/

תפקוד, התמכרויות לסמים ואלכוהול ומחלות נפש. העבירות השכיחות בגינן נעצרות נשים הן עבירות רכוש, גניבה, הונאה, זיוף ועבירות הקשורות לסמים. קיימת שכיחות נמוכה של עבירות אלימות. ל-90% מהאסירות היסטוריה של התעללות מינית ופיזית בילדותן ובבגרותן וכ-60% מהן מכורות לסמים ואלכוהול. מאפיין ייחודי נוסף הינו העובדה כי בין 70%-ל-80% מהאסירות הן אמהות לילדים מתחת לגיל 18 (בן דוד, אלק וסילפן, 2002; גור, 2004). פרופיל זה דומה לפרופיל האסירה בארצות מערביות אחרות (Enos, 1998; Haywood et al, 2000; Kaplan & Sasser, 1996; Pollock, 2002; Radosh, 2002).

נתונים אלו מדברים בעד עצמם. הספרות המחקרית העוסקת בנשים עוברות חוק מצביעה על קשר בין חוויות ילדות טראומטיות, כגון: גילוי עריות, התעללות מינית ופיזית והזנחה ובין שימוש בסמים, עיסוק בזנות ועבריינות. חוויות הילדות הטראומטיות מהוות פרדיספוזיציה להתמכרויות (Epstein et al, 1998; Glover-Graf & Janikowski, 2000; Jordon et al, 1996; Katz, 2000; Widom & Ames, 1994). הסמים משמשים אמצעי להקל על הכאב והסבל הנלווה לפגיעה הקשה שחוו הנשים ונתפסים כ"מרפאים" את הכאב באופן זמני ("self medication") (Nelson-Zupko & Kauffman, 1995; Schinke, Botvin & Orlandi, 1991) ומכאן, הדרך למאסר "קצרה".

נתונים אלו מצגיגים מציאות חיים קשה. במהלך שנות עבודתי⁴ בכלא נווה תרצה, וכן גם דרך ראיונות סיפורי חיים שערכתי בכלא, כאמור במסגרת המחקר, נחשפתי לסיפורי החיים של הנשים ולחוויות החיים הקשות, שהן חוו במהלך ילדותן ובגרותן. בטרם אציג חלק מהעדויות, אסביר את מטרות המחקר ואת שיטתו. חשוב לציין, כי טרם ביצוע הראיונות ובמהלכם שהיתי בחופשה מעבודתי כעובדת סוציאלית בכלא. כמו כן בעת שהצגתי עצמי בכני המשתתפות, הדגשתי כי המחקר והראיונות מתבצעים במסגרת לימודי באוניברסיטה ואינם קשורים למעמדי כעובדת סוציאלית.

המחקר

שיטת המחקר

המחקר ביקש לבחון את חוויית האמהות של

⁴ בין השנים 1999-2004 עבדתי בכלא נווה תרצה כעובדת סוציאלית.

את סיפור חייהן. בחלק השני, עם סיום סיפור סיפורן הספונטני נשאלו הנשים שאלות נוספות הקשורות לחוויית האמהות בכלא. לבסוף התבקשו המרואיינות לענות על שאלות הקשורות לחוויית הראיון ולפרטים סוציו-דמוגרפיים. ככלל, הראיונות התנהלו באווירה מאפשרת ותומכת. ההתייחסויות שלהן לחוויית הראיון מצביעות על מספר נושאים מרכזיים. ראשית, למרות שהנשים ציינו כי חשיפת סיפור חייהן והשיח אודות אמהותן היוותה עבורן משימה כואבת, הן חשו הקלה ותחושה טובה לאחר סיפור החיים, למשל:

“זה לא קל לדבר על חוויות כאלו, זה משחרר את יודעת” (קרן, 9)⁵

“בהתחלה מאוד קשה, אבל עם הזמן, כשנפתחתי, מרגישים יותר בטחון, זה עושה טוב כשמוציאים הכל” (לילך, 8).

חלק מהנשים ציינו בצורה ישירה, כי חשו נוח לספר לי את סיפור חייהן. עפרה סיפרה כי היא מתקשה

מעצר ראשון וארבעה מאסרים חוזרים. 17 מהן היו יהודיות ושלוש ערביות. מבחינת סוגי העבירות בגין נעצרו/נשפטו הנשים, אישה אחת נשפטה בגין הריגה, ארבע נשים נשפטו בגין עבירות תקיפה ואלימות, שמונה נשים נשפטו בגין עבירות סמים, שש נשים נשפטו בגין עבירות מרמה והונאה, ארבע נשים נעצרו בגין חשד לרצח, אישה אחת נעצרה בגין שהות בלתי חוקית, אישה אחת נשפטה בגין ניהול דירת ליווי ואישה אחת נעצרה בגין עבירה דומה (חלק מהנשים נשפטו/נעצרו בגין מספר עבירות). רוב הנשים היו בעלות השכלה תיכונית.

איסוף הנתונים

הכלי המרכזי לאיסוף הנתונים היה ראיון סיפור חיים (Atkinson, 2002) חצי מובנה. וזאת במטרה לאפשר חופשיות, גמישות ותחושת שליטה של המשתתפות. בהתאם לכך, הראיון כלל שלושה חלקים. בחלק הראשון התבקשו המרואיינות לספר

⁵ כל השמות שיוצגו במאמר זה בדויים.

כללי ציטוט: (שם, עמוד) מסמן את שם המשתתפת ומספר העמוד בו הופיעו דבריה.

ואובדן התפקיד האמהי (Enos, 1998; Pogrebin & Dodge, 2001).
בהמשך אפרט גורמים אלו. בתחילה ברצוני להתמקד בהיסטוריית החיים של הנשים וחוויות המאסר שהן חוות.

היסטוריית החיים של הנשים

אחת התימות המרכזיות שעלו בקבוצה היו חוויות העבר של הנשים כקורבנות (נוה, 2003). מעדויות הנשים עולה תמונה של אונס, השפלה, ניצול, אלימות והזנחה. אחת מהנשים, שהשתתפה בקבוצה שהנחיתי בעבר, סיפרה באחד המפגשים: "מהרגע שאני זוכרת את עצמי אבא שלי אנס אותי" (נוה, 2003).

במחקר הנוכחי 15 מהנשים דיווחו כי חוו התעללות מינית ו/או פיזית כלשהי ו/או הזנחה בילדותן ו/או בכגרותן מצד הורה, בן משפחה אחר ו/או בן זוג. תשע נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי בילדות, 12 נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי בכגרות, שש נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי הן בילדותן והן בכגרותן. להלן חלק מהעדויות. איילת סיפרה: "הוא [בן זוגה] שבר לי את כף היד, יש לי צלקות בראש, ממש חורים" (4). אילנית, בת להורים גרושים, סיפרה על חיים רוויים בסבל וכאב, היא נאנסה בגיל 6 על ידי שכן וטענה: "מכאן התחיל הסבל שלי". היא תיארה הזנחה קשה מצד אמה: "כל יום היינו הולכים לאבא שלי לאכול צהרים. אם לא היינו אוכלים אצלו יכולנו להישאר כל היום רעבים, לאמא שלי לא היה איכפת" (1). רינה סיפרה על הילדות האבודה ועל מכירתה לזנות: "הייתי קטנה [בת 12] הייתה [אמא שלה] מוכרת אותי זונות, לאנשים" (3).

הבנת הרקע ונסיבות החיים הקשות של נשים עוברות חוק הובילה חוקרים ואנשי מקצוע רבים לקרוא לרפורמה בדרכי הטיפול והענישה של נשים (כדוגמת, גור, 2004; Radosh; Devlin, 1998). מהות הקריאה מתייחסת לצורך בהקמת שירותי טיפול מיוחדים לנשים ולנערות שיתבססו על הכרה והבנה של היסטוריית ההתעללות, על פיתוח דרכי טיפול ושיקום מותאמות לבעיה (גור, 2004) וכן על דרכי ענישה המותאמות לאמהות אסירות (Devlin, 1998; Radosh, 2002).

חוויות המאסר של נשים

מחקרים, שעסקו בחוויות המאסר של נשים בכלא, מגלים תמונה קשה של השפלה וכחד.

בדרך כלל להיחשף ופירטה את הסיבות לכך: "קשה, לא נראה לי שיש הרכה אנשים שככה... לא יודעת אולי המבט שלך, אנושי, לא שופטת" (11). רוב הנשים הודו על ההזדמנות שניתנה להן. חלקן התייחסו גם למקלידה כמי שהייתה שם עבורן והקשיבה לסיפורן. אחת המרואיינות ביטאה הכרת תודה זו גם בדבריה וגם בהתנהגותה: "את עזרת לי. את והיא [מסתכלת על המקלידה] אני רוצה לחבק אותך [נקמה, מחבקת ומנשקת אותי] תאמיני לי, תאמיני לי, זו הטובה שעשיתם לי. עכשיו אתם עשיתם לי טובה" (פידה, 8).

נשים במאסר - הצורך בשינוי

הצורך בשינויים משמעותיים בדרכי הענישה מתבקש לאור צורכיהן הייחודיים של נשים, שלהן גם היסטוריית חיים מיוחדת. בטרם אפרט צרכים ייחודיים אלו, ברצוני להמחיש טענה זו באמצעות דוגמה: באחד מימי העיון, שבהם לקחתי חלק, תיארה המנהלת לשעבר של הכלא, אירוע, לו היא קראה "משל נייר הטואלט", כדלקמן: בימיה הראשונים כמנהלת הכלא היא ערכה סיורים באגפים והתעניינה בשלומן של הדיירות. היא הופתעה לגלות, כי אחת הטענות השכיחות היתה חוסר בנייר טואלט. עם חזרתה מהסיור, בדקה המנהלת את הסיבות לטענות אלו, וגילתה כי כמות נייר הטואלט שהוקצבה לאסירות הייתה זהה לזו שהוקצבה לאסירים. והרי כל בר דעת יודע, כי נשים צורכות יותר נייר טואלט מגברים. המחסור בנייר הטואלט הוא רק דוגמה אחת לצרכים הייחודיים של נשים. צרכים ייחודיים נוספים קשורים להיסטורית חייהן של הנשים כקורבנות לאלימות מינית ופיזית בילדותן ו/או בכגרותן, התמכרותן לאלכוהול ולסמים, עיסוקן בזנות, היותן בעלות רקע תעסוקתי מוגבל, בעיות בריאות, וכן הסטיגמה החברתית ממנה הן סובלות, סטיגמה הקשה יותר מזו של אסירים. צרכים ייחודיים נוספים מתייחסים לסטייתן מתפקידן ומהמנדט החברתי שלהן כאמהות.

גם חוויית המאסר של נשים הנה ייחודית והיא שונה מזו של הגברים. (סייקס 1958, Sykes), מצא כי כאבי המאסר של גברים מתמקדים באובדן החירות, האוטונומיה, הביטחון האישי ואובדן היחסים ההטרנסקסואלים וכן אובדן הטבות וזכויות הניתנים להם בחברה. לעומת זאת בעבור האישה נמצא, שכאבי המאסר מתמקדים בעיקר סביב אובדן קשרי המשפחה, ובמיוחד הפרידה מהילדים

לשעתוק מעגל הקורבנות של נשים אלו לתוך הכלא. שכן הוא מייצג את החוקים והכללים שנשים אלו חוו בילדותן, כפי שהוצג קודם.

תנאי הכליאה

נושא נוסף, בתחום כליאת נשים, המצריך דיון, קשור לעובדה שבקבות מספרן הנמוך, אוכלוסיית האסירות השווה בכלא הנה הטרוגנית ולא קיימת הבחנה בין אוכלוסיות המשנה שבתוכה - שפוטות ועצורות, קטינות ובגרות, מכורות ונקיות, שפוטות למאסרים ארוכים ושפוטות למאסרים קצרים. לצד החוויה האישית הקשה, שנשים עלולות לעבור עקב מצב זה, קיים סיכוי גבוה יותר, שנשים ירצו את המאסר בבתי כלא ברמת בטחון מירבי (בישראל, מכיוון שקיים רק מתקן כליאה אחד, זה יקרה תמיד). כלא כזה, משמעותו חומות גבוהות, גדר תיל או גדר אלקטרונית, נוכחות של סוהרים סביב השעון, חדרים קטנים, שימוש בצינוק כדרך ענישה, העדר עצמאות בחיי היומיום וכן הבחנה ברורה בין סגל לאסירות (Eastal, 2001). נראה שהנשים כפופות, פעם נוספת, לתכישות ולנהלים של מערכת פטריארכלית, גברית.

מהדיון עד כה עולה, כי היסטוריית החיים של רוב הנשים רוויה בחוויות טראומטיות, ושהן חוות בכלא תנאים המשעתקים ומנציחים את מעגל הקורבנות והעבריינות, אך כניסתן לכלא, מעמידה אותן בפני קושי נוסף, הקשור לתפקידן כאמהות.

אסירות אמהות

אחד העונשים הגדולים ביותר עבור נשים במאסר הינו הפרידה מילדיהן. פרידה היא אנטיטזה לאחריות הורית, (Coll; Surrey; Buccio - Notaro, & Molla, 1998). כפי שצוין, עולה מהספרות כי בעולם בין 70% ל-80% מהאסירות הן אמהות (Gaudin, 1984; Young & Smite, 2000). כאשר אישה נכנסת לכלא, ברוב המקרים לא נשאר מאחוריה בעל/אב שמטפל בילדים וממשיך לשמור על אחדות המשפחה. לעומת זאת, כאשר גבר נכנס לכלא כ-90% מהמקרים האישה נשארת בבית המשפחה ושומרת על אחדות המשפחה (Enos, 1998). מצב זה יוצר התמודדות שונה לשני המינים. אמירה המשקפת היטב מציאות זו אומרת: "כשגבר נעצר הוא מבקש עורך דין, כשאישה נעצרת היא שואלת על ילדיה" (Smite, cited in Moore & Clement, 1988, p. 57). מספר מחקרים הצביעו על המשתנים המשפיעים

כדוגמת מחקרה של אסטל (Eastal, 2001), שערכה השוואה בין מאפיינים ודפוסים המתקיימים במשפחה לא מתפקדת, מהן מגיעות רוב האסירות, למערכת הכליאה הנשית. היא הצביעה על דמיון רב ביניהם דרך שלושה חוקים אישיים מרכזיים. החוק הראשון "אל תדברי" - ילדים שחוו התעללות לומדים לשמור על סודות; בכלא חוק זה נלמד במהירות הן בשל ההזדמנויות המעטות לדבר והן דרך איסור ההלשנה בקרב האסירות. "אל תרגישי", הינו חוק נוסף, ילדה שחווה התעללות לומדת לצאת, ככיכול, מהגוף שלה ולהסתכל עליו ממרחק; בכלא חוק זה מסייע לנשים לשרוד את היחס המשפיל, שלו הן זוכות וכן להתמודד עם מצבים, כמו: בדיקות שתן פתאומיות וחיפוש על הגוף ובתאים. החוק השלישי, "אל תבטחי באף אחד", מתייחס לחוסר האמון שפיתחה הילדה במבוגרים ובסמכות ובכלא, לאור אפשרויות הטיפול המצומצמות והיחס המשפיל. כך הכלא משעתק ומנציח את מעגל הקורבנות, ההתמכרות והעבריינות.

במחקר נוסף, שבדק את חוויית המאסר של נשים באמצעות ראיונות עומק, נמצא שכאבי המאסר שהנשים חוו היו חמורים במידה ניכרת מזו שהיתה מוכרת עד אז בספרות המקצועית. המאסר נחווה כמציאות חברתית רוויה בחרדה, פחד ואלימות (Pogrebin & Dodge, 2001). החוקרים הציעו, שיתכן שהמאסר מייצג עונש גדול הרבה יותר מזה שלו התכוונה מערכת החוק והענישה.

גם במחקר הזה עלו נרטיבים דומים. חלק מהנשים סיפרו על יחס משפיל ולא ראוי מצד אנשי הצוות וכן על כך, שאף אחד לא הקשיב להן ותמך בהן. לדוגמה, פידה סיפרה:

"אף אחד לא מקשיב למה שיש לי, אף אחד לא שומע... עכשיו שמעת אותי, הקשבת" (8). קרן תיארה את היחס לו זכתה מסגל בית הסוהר: "יש פה סגל... על הפנים, יחס לא הוגן, משפיל... יש לי הרגשה שאנחנו מקבלות יחס... חיות בספארי מקבלות יחס יותר טוב מאתנו, כמה שזה נשמע מזעזע... זה ככה" (7).

חלק ממשתתפות המחקר הביעו את הפתעתן על הבעת תודה בסיום הראיון וציינו כי הן אלו שצריכות להודות על ההזדמנות, שניתנה להן, לספר את סיפורן, ועל כך שמישהו הקשיב למצוקתן והקדיש להן מזמנו. אחת מהן אף ציינה, כי זו הפעם הראשונה שמישהו הקשיב לה. מצב זה של יחס משפיל והעדר מקום מכיל, מספק קרקע בטוחה

אמהות החיות בכפרד מילדיהן, נתפסות בדרך כלל כמי שסטו מתפקידן החברתי ומתפקידן הנשי והאמהי. תיוגן של אמהות אסירות אף קשה יותר לאור העובדה שהן נתפסות גם כמי שסטו מהחוק. כך אסירות אמהות נתפסות כמי שסטו שלוש פעמים: מהחוק, מתפקידן כנשים ומתפקידן כאמהות. ניכר, כי הספרות הפופולרית מציגה ראייה דיכוטומית של אסירות אמהות. הן מוצגות או כ"מפלצות" או כקורבנות, אך נראה כי המציאות אינה דיכוטומית. לאור סקירת הספרות שהוצגה לעיל עולה כי מדובר במציאות מורכבת המשלבת גורמים רבים.

כפי שיוצג בהמשך, רוב הנשים תיארו את הקשיים והכאב שחוו לאור המרחק מהילדים. קבוצה אחת של נשים חוותה מציאות שונה, והיא תהווה מוקד להתבוננות וחישיבה באשר לדרכי הענישה, כפי שיוצג בהמשך.

כאב הפרידה מהילדים

חלק מהנשים תיארו את הפרידה והמרחק מהילדים וחוסר היכולת להשתתף בנידולם ולהשפיע עליהם כמצבים המכאיבים להן ביותר, ונראה כי מצבים אלה ייצגו עבורן נקודת שבירה. הן העידו על עצמן, כמי שיכולות להתמודד עם מצבי חיים מורכבים וקשים, אך לא עם הניתוק מילדיהן:

"בסך הכל טוב לי בחדר שלי וטוב לי עם השותפה בחדר שלי אבל האמהות - זה יותר מדי. אם יש הקש ששובר את גב הגמל זה הקטע" (רונית, 2).
"אמא שכן יכולה לעזור ומרוחקת מהילדים שלה זה מאוד קשה. זה קורע את הלב" (נטשה, 6).

ההתמודדות עם הפחד מאובדן השפיות

המחשבות והרגשות ביחס לאמהות נחוו ככאלו העלולים להוביל לאובדן השפיות ואף למוות ולכן כדרך התמודדות, נשים אלו בחרו להימנע ממחשבות ומרגשות הקשורים באימהותן. הן סיפרו כי הן מעדיפות שלא לחשוב ולא להרגיש. כפי שניתן להבין מדבריה של נטשה:

"אם אני אנתח את הדברים - אני אמות אני, אמרתי לך אני אניע למיין [מרפאה לבריאות הנפש]. אני רוצה לצאת מאן בריאה בכפשי" (נטשה, עמוד 5).

על הקשיים שחוות אמהות אסירות. אחד המשתנים, הרלוונטי לשיח באשר לענישה, מתייחס לקשיים על שמירת הקשר בין האם לילדיה עקב מיקום מרוחק של בית הכלא מאזורים מיושבים, נוהלי ביקור נוקשים כחלק ממדיניות בית הכלא והתנגדות וחוסר שיתוף פעולה עם גורמים שונים כמו המשפחה המורחבת (Baunach, 1985; Gaudin, 1984).

קושי נוסף עוסק בסטיגמה החברתית. אסירה, שהיא אם, צריכה להתמודד עם הדעה הקדומה הקיימת בחברה לגבי אסירות ויכולתן להורות טובה. ההשקפה הרווחת היא, שאישה עם עבר פלילי אינה יכולה להיות אם טובה ועל כן רוב האמהות המרצות מאסר צריכות לשפר את המיומנויות ההוריות שלהן (Tilbor, 1993; Ripley, 1993; In: Coll et al, 1998). הנחת המוצא היא שהאם בחרה לנטוש את ילדיה, שהרי מי שמבצע פשע יודע כי הוא צפוי למאסר, שיביא לפרידה ממשפחתו (Baunach, 1985).

קושי שלישי המשפיע על חוויית האמהות קשור לאובדן המשמורת החוקית של האם האסירה על ילדיה. רבות מהאסירות האמהות מאבדות חזקה או עתידות לאבד את החזקה החוקית על ילדיהן במהלך המאסר או בעקבותיו (Baunach, 1979). למרות שהמאסר אינו מהווה סיבה מספקת לשלילת זכויות הוריות, הוא יכול להוות גורם לשלילת זכויות הוריות. חוק פדרלי חדש בארצות הברית בנושא אימוץ גורס, כי ילד יהיה בר אימוץ אם לא היה לו קשר במשך שנה עם ההורה הביולוגי. לחוק זה השפעה חמורה על אמהות אסירות, אשר נתקלות בקשיים רבים בהסדרת ביקורי ילדיהן, וזאת עקב הסיבות המבניות והמשפחתיות שפורטו למעלה. נוסף להן הקושי שלהן עצמן במפגש פנים מול פנים עם המטפלים החלופיים בילדים ועם חשיפת הילדים לעצם מאסרן או לתנאי מאסרן (McCarthy, 1980; Pollock, 2002).

מחקרים העוסקים במצבן של אמהות אסירות מצביעים על כך, כי מיעוט הקשר וחוסר השליטה של האם על ילדיה יוצרים אצלה משבר פסיכולוגי חמור. האם חוששת לרווחת ילדיה וחוששת לאבד את ההערכה והאהבה מצדם. כן היא סובלת מרמת חרדה גבוהה, תחושת אשמה, כשלון, ספקות עצמיים ואובדן הערכה עצמית (Boudin, 1998; Gaudin, 1984).

שאמא זה המקום שלה, אמא צריכה להיות בבית שלה עם הילדים שלה" (מירב, 7).

עדיין, למרות התפיסה לפיה תפקוד אמהי ואמהות מחייבים קרבה פיזית, לא נמנעו הנשים מעיסוק באמהות ונלחמו לשמר את הקשר עם ילדיהן. אל מול הכאב והקושי, שנבעו מהפרידה והמרחק הפיזי מילדיהן, נראה כי היתה זו האמהות שהעניקה להן את הכוח להמשיך ולשרוד את שגרת המאסר. הנשים סיפרו כי הצליחו לשמור על בריאותן הנפשית והפיזית רק בזכות היותן אמהות. הידיעה, כי יש להן אחריות לא רק כלפי עצמן, אלא גם כלפי ילדיהן התלויים בהן, גרמה להן להתחזק ולהימנע מלהזיק לעצמן:

"זה חיים שלי...זה כוח שלי...היא...גם אני בשבילה...היא ככה אולי את צריכה, אני אסור משהו לעשות לעצמי" (סופיה, 6).

"שיעשו חשבון [סגל בית הסוהר] שילדים אצלי לבד בחוץ, שיש לי על מה לדבר איתם, לא רק בטלפון, להריח אותם, כי זה נותן לי אומץ. כל האמהות שיוצאות לביקורים, היא פורחת, אני שמה גיל..." (איריס, 11).

"אם ראיתי אחת שאין לה ילדים, היא חזרה פעם שנייה ושלישית" (קרן, 6).

לידה מחודשת של האמהות

קבוצה נוספת של נשים חוותה בכלא לידה מחודשת של האמהות. הכלא, באופן פרדוקסלי, קיבל משמעות של מקום מיטיב, מקום שאפשר פסק זמן ומנוחה ממצאיאות החיים שקדמה למאסר. נשים אלו חיו טרם מאסרן בתוך מערבולת שכללה התמכרות לסמים ולאכזריות, אלימות, התעללות מינית, זנות והזנחה. אמהותן, טרום המאסר, התקיימה לצד מערבולת זו.

כל הנשים בקבוצה זו חוו את אמהותן דרך התבוננות פנימית וחשבון נפש. הן היו עסוקות בעבר וחשו שהעבר דורש תיקון בהתייחס לאמהותן. במהלך המאסר, חלקן חיידשו את הקשר עם ילדיהן וחלקן ערכו שינוי בדפוס היחסים עימם. הן למדו, הרגישו, התעניינו, התנסו וציפו לעתיד אחר - כזה שיכלול בית, ילדים, משפחה וקשר, ללא סמים, עבריינות או תובענות הקריירה. חשבון הנפש שהן עשו, לצד טיפול אינטנסיבי ומנוחה מאורח החיים הקודם, אפשרו שינוי. הן התקרבו לילדיהן וחוו אמהות שונה. נשים אלו חוו את המרחק מילדיהן כמאפשר שינוי, צמיחה והתפתחות.

אמהות כמחלישה מול אמהות כמחזקת

קבוצה אחרת של נשים חוותה את האמהות כבעלת כוחות מנוגדים. מחד, הן חשו כי האמהות העצימה את הקושי והמשבר שהן חוו במאסר. מאידך, הן העריכו כי האמהות היא זו ששמרה והגנה עליהן ואף חיזקה אותן בזמן המאסר. מסיפורי נשים אלו עלה, כי חוויות האמהות שקדמה לכליאתן מייחדת אותן ביחס לשאר הנשים, שהשתתפו במחקר. כליאתן היוותה עבור רובן פרידה ראשונה מילדיהן. הכליאה קטעה את שגרת חייהן כאמהות, שאופיינה בקשר אינטנסיבי עם ילדיהן, קירבה פיזית יומיומית וחשש מפרידה, ולו הקצרה ביותר:

"פעם ראשונה בחיים ואני לא יודעת איפה הילדה, תמיד ככה" (עושה תנועות של שתי אצבעות מחוברות) (סופיה, 5).

"לא עזבתי את הילדים אף פעם מיום שהם נולדו, תמיד לקחנו את הילדים" (קרן, 6).

כך, הקשר החזק והקרוב עם ילדיהן, טרם המאסר, חידד את הקושי והכאב הכרוכים בפרידה אולם גם היווה משאב עליו נסמכו הנשים בעת שחוו מצוקה וכאב במהלך שהייתן בכלא.

בשונה מהנשים שתוארו קודם, נשים אלו נאחזו באמהותן ולא נמנעו ממנה, וכן חשו, כי האמהות שומרת על שפיותן ולא מערערת אותה.

כאמור, המרחק הפיזי מהילדים נחווה כשבר גדול בחיי הנשים. הן תיארו סבל וכאב בלתי ניתנים להכלה. הרבו לבכות והתקשו לתפקד:

"זה קשה קשה כשהוא לא איתי, אני מאוד קשורה אליו, הבן שלי זה אני, זה החיים שלי, אני בוכה הרבה, כל יום באים לי הגעגועים מחדש" (מירב, 6).

"דבר הכי גרוע שאת לא יכולה לראות ילדים שלך, להרגיש את החיים שלהם, אין הסבר לזה" (איריס, 10).

אחת הנשים תיארה בככי מעין "אורחות אכלות". היא נמנעה מהנאות, ומטיפוח וטיפוח אישי:

"תראי איך הבגדים אני לובשת, הכל חדש יש לי, לא רוצה ללבוש, לא רוצה, לא רוצה, רוצה רק הביתה, לא רוצה ללבוש" (פיידה, 7)

עבור נשים אלו, אמהות אינה עולה בקנה אחד עם כליאה ומרחק פיזי. אמהות, על פי תפיסתן, צריכות להיות קרובות לילדיהן:

"בתור אמא אני לא חושבת שאמא צריכה להגיע למקום כזה, בטח לא של תינוקות, אני לא חושבת

הדברים הכי טובים שקרו לי, מעירים אותך למקום אמיתי" (חגית, 7).

האמירה "אני אומרת תודה לאל שהגעתי לבית הסוהר" מחייבת בדיקה. חגית אומנם שווה בבית סוהר, אבל היא נמצאת באגף ייחודי - "אגף הטיפולית" המתמחה בטיפול בנשים מכורות לסמים ומתנהל באופן שונה משאר האגפים בכלא. הנשים זוכות לטיפול קבוצתי וטיפול פרטני קבוע ומסודר. יתכן כי ניתן לייחס את השינוי שחל בה בראש ובראשונה לטיפול אינטנסיבי זה:

"אני חושבת שאני עושה משהו עם עצמי, הסדר יום, לקום בבוקר, לעמוד, לעבוד במתקן, לדבר בקבוצות, מה שלא היה לי, יש מישהו שיקשיב לי, באגף א' (אגף רגיל) אין את זה, את חיה על אוויר, אני שמחה שיש לי את הסדר יום" (לילך, 6).

לילך שווה באגף בו שוהות נשים בעלות רקע דומה לשלה, היא מייחסת חשיבות רבה לסדר היום הקבוע, לאפשרויות הדיבור ולעובדה שמקשיבים לה. כפי שעלה בסקירת הספרות שהוצגה קודם, אלו תמות מרכזיות היוצרות קושי ("אל תבטחי" ו"אל תדברי").

לדברים אלו משמעות חשובה, שכן בהינתן טיפול המותאם לצרכים המורכבים והרבים של הנשים ובתוכם גם צורכיהן כאמהות, הנשים יכולות לחוות צמיחה ושינוי בכל תחומי החיים שלהן. קיימת חשיבות רבה לבניית מודל טיפולי ראוי, מודל שישפיק מענה לא רק לבנות המחלקה הטיפולית אלא יהיה נגיש ופתוח לכל הנשים השוהות בכלא.

עקרונות מנחים לטיפול בנשים

בחינה של תוכניות שונות לאסירות ואמהות אסירות שהופעלו בעולם (Luthar & Boudin, 1998; Suchman, 2000; Puckering, Rogers, Mills, Cox & Mattsson-Graff, 1994) מצביעה על הצורך בשימוש בעקרונות המנחים של מודל היחסים (Model Relational). מודל זה מתבסס על תיאוריות פמיניסטיות של גיליגן, ציודרו, מילר, בנג'מן ואחרות, המכירות בכך כי נשים זקוקות לקשר ויוצרות את זהותן המגדרית דרך קשר וחיבור עם אחרים. מסגרת טיפולית לשיקום נשים, אמורה להיות מאופיינת בגמישות, יחס שוויוני, מוכנות לשותפות. צוות הטיפול צריך לספק מודלים נשיתים חיוביים של חיים בריאים ועצמאיים בתוך מסגרת של אווירה חיובית, שמעניקה יחס של כבוד למטופלות. קיימת חשיבות להימנע מגישה סמכותית ומענישה, המזכירה את

כפי שצוין, דווקא הכלא, באופן פרדוקסלי, היה עבור חלק מהאמהות בעל משמעות מיטיבה ואפשר פסק זמן ומנוחה ממצאות החיים שקדמה לו, תוך מתן הזדמנות לטיפול עצמי, ללמידה, לשינוי, לצמיחה ולתיקון העבר. יפעת תיארה זאת כך:

"אני באה למקום חרא להפיק ממנו את המקסימום שיכול להיות" (יפעת, 6).

"ניש לי עכשיו קשר יותר בריא יותר טוב [עם הבת שלי], אני יותר בהכרה, חבל לי שזה התחיל מפה, מהמקום הזה, אבל אין מה לעשות זו עובדה, איך יוצאים מזה ולא חוזרים לזה" (יפעת, 11).

השימוש בחומרים הממכרים אפשר לנשים ניתוק והקפאת רגשות, תחושות וזיכרונות. עם כניסתן למחלקה הטיפולית בכלא, הן הפסיקו להשתמש בסמים ובאלכוהול. הפסקת השימוש הובילה לכך שהן התעוררו לחיים והתחילו להרגיש. כפי שהן סיפרו:

"היום הגוף נקי יש יותר רגש, כשמשמשים אין רגש הכל מוקפא...זהו" (לילך, 2).

הנשים סיפרו על כך שהתעוררותן חשפה אותן לדרך שבה ניהלו את חייהן בעבר. התבוננות המרכזית היתה על האופן בו התייחסו לילדיהן ותיפקדו, או לא תיפקדו, כאמהות. כך גם הרשו לעצמן, יותר מתמיד, לבכות; להישאר עם הרגשות הקשים ולא להדחיקם. אלא לבטא אותם:

"בשנה הזו אני בוכה יותר מאשר בשנים הראשונות, בגלל שאני בטיפול ומדברים על הדברים האלה יוצא לי לבכות יותר. באגפים לא יצא לי, כי השתדלתי להדחיק, לא רציתי להתעסק עם מה שאני מרגישה בכלל, בטיפולית את חייבת, צריכה להביא את הדברים, לשחרר אותם, זה משחרר באיזה שהוא מקום" (חגית, 9).

"עוברים עלי כל מיני דברים זה כל מיני חשבונות נפש (...). היום אני לא מפנימה דמעות, לא בכיתי למעשה כמה שנים, רק צחקתי. היום אני מרגישה שאני רוצה לבכות אני הולכת ובוכה" (יפעת, 7).

העלאת הרגשות והזכרונות הקשים נחוו על ידי הנשים כמעין תהליך היטהרות וכשלב בדרך לשינוי. ההיטהרות היא מעין פתח לחיים טובים יותר:

"אני אומרת תודה לאל שהגעתי לבית סוהר. הייתה לי פה הזדמנות לעשות משהו עם עצמי, רק פה הבנתי באיזה חרטה הייתי, הילדים שלי עזרו לי להבין את זה, הם העירו אותי מבחינת הרגש, הם הדבר שהכי חשוב לי, הם נכנסים לתמונה של לא פגע לא עבריינות לא דרגים, אלה הילדים שלי, הם

הן קורבנות של החברה הפטריארכלית, ולפיכך על החברה מוטלת האחריות לחפש להן פתרונות, ורצוי עוד בטרם נשים אלו נכנסות למעגל הפשיעה. לנוכח המציאות הזו, יש מקום לשינויים החל מחקיקה וכלה בדרכי הענישה. הדרך האנושית ביותר והראויה ביותר היא לסייע לנשים אלה תוך אמונה ביכולת שלהן וברצון שלהן לחיות חיים טובים יותר. טיפול מערכתי רב מקצועי המותאם לצרכים הייחודיים של הנשים יתרום לחברה, שתגלה אנושיות כלפי אלו שנענשו כבר בעצם תנאי חייהן. התרומה של טיפול כזה תבוא לידי ביטוי הן בצמצום העבירות, הן בצמצום הסיכון לדור העתיד - הילדים שלהן. לעניות דעתי, טיפול כזה יביא בטווח הארוך, לצמצום בהוצאות, שכן עלות השיקום האינטנסיבי נמוכה מסך העלויות הכרוכות

יחסי הדיכוי וההשפלה שחוו הנשים בעבר. כך נוצרת סביבה טיפולית המאפשרת חוויה מתקנת המובילה לשינוי עמדה ביחס למושגים בסיסיים של בית, משפחה ויחסים בינאישיים (גור, 2004; Covington, 1998; Jordan et al, 1991; Jordan, 1995).

אני ערה לקושי בשינוי גישת העבודה הטיפולית בכלא, דווקא מתוך היותי בעבר מטפלת במקום. אני סבורה, שבעת ענישת נשים מוטלת על המדינה ועל החברה אחריות, לספק תנאים הולמים, שיאפשרו להן לחוות חוויה שונה מזו שחוו במהלך חייהן וכן, לספק תנאים שיאפשרו להן לשמור על אמהותן ממרחק. הצורך בבניית תוכניות טיפול הנוגעות באמהותן של הנשים, נובע ממספר סיבות. האחת, קשורה להבנה, כי טיפול בקשיים שחוות האמהות על רקע נושאים הקשורים לאמהותן הוא מפתח חלקי לשיקום במאסר (Coll et al, 1998). מחקרים הצביעו על כך, שתוכניות טיפול הולמות עבור אמהות נמצאו כיעילות ותורמות גם עבור ילדיהן הנחשבים כנפגעים העיקריים של מאסר; ילדים אלו נכללים בהגדרה של "ילדים בסיכון" (למשל, (Bartlett, 2000; Kauffman, 2001).

סיכום ומגמות לשינוי

היחסים הסמכותיים והלא שוויוניים הקיימים בכלא אינם מותאמים לצורכי נשים שחוו קורבנות וניצול, כפי שעולה ממודל היחסים. לצד נסיבות החיים הקשות ותנאי המאסר, יש לחלקן קושי נוסף הנובע מעובדת היותן אמהות. בארצות הברית קראו אנשי רפורמה רבים (ליגת Howard) לביטול עונש מאסר לנשים בהריון או לאמהות לילדים קטנים, אלא במקרים בהם הן מסכנות את סביבתן (Devlin, 1998). העובדה, כי חלק מהאסירות מוצאות בדרכן המיוחדת והאמיצה דרכים להתמודד עם הקשיים במאסר, כדוגמת הנשים במחקר שלי, אינה משחררת מאחריות את אלו שמוטלת עליהם החובה המוסרית והחוקית לטפל בנשים אלו. לפיכך אני מטילה את עיקר האחריות לשינוי על קובעי המדיניות. יש לקיים חשיבה מעמיקה בנושא זה, תוך הקשבה לקולן של הנשים, באשר לתוצאות הכליאה וכן תוך בדיקת יעילות מערכת הענישה הקיימת. אני מאמינה כי בתי שיקום הולמים ומתאימים יותר מבתי כלא, לנשים שהיסטוריית החיים שלהן רוויה ב"מאסרים" קודמים - נשים אלו נענשו כבר מספר פעמים בחייהן - הן נאנסו, הושפלו ונוצלו.

בשהייה חוזרת ונשנית בכלא ובטיפול חוץ בתי בילדים שהוצאו מהבית בעקבות מאסר אמותיהם. תרומה נוספת, משמעותית וחשובה אף יותר בעיני, הנה לנשים עצמן, שתוכלנה לקבל הזדמנות נוספת לחיים טובים ויצרניים. אצל כל אחת מהנשים, שפגשתי הן במהלך עבודתי כעובדת סוציאלית בכלא והן במהלך עריכת הראיונות לצורך המחקר, הבחנתי בעצבות ולעיתים כעס על נסיבות חייה. לצד אלו ראיתי גם יופי וכוחות אדירים שמכים ליד מכוונת שתוביל לשינוי ולחיים אחרים. עד לשינוי מהותי בדרכי הענישה אני מאמינה, כי אחריות מיוחדת מוטלת על סגל כלא הנשים, החל ממנהלת הכלא ועד לאחרון העובדים בו, כולל סוהרים וסוהרות, ובפרט על סגל העובדות הסוציאליות העוסק בטיפול באופן ישיר. עליהן לתת

נוה, א. (2007). **אמהות ממרחק: חווית האמהות של אסירות כחקר מקרה**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.

Atkinson, R. (2002). The life story interview. In J.F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds.), **Handbook of interview research** (pp. 121-140). Thousand Oaks, California: Sage Publication.

Bartlett, R. (2000). Helping inmate moms keep in touch. **Corrections Today**, 62, 102-104.

Carlen, P. (1998). **Sledgehammer – women's imprisonment at the millennium**. Great Britain: Antony Rowe Ltd.

Coll, C., Surrey, J. L., Watkins, M., & Weingraten, K. (Eds.), (1998). **Mothering against odds, divers voice of contemporary mothers**. N.Y: Herpet & Row.

Cole, P. M., Woolegere, C., Power, T.G. & Smite, K. D. (1992). Parenting difficulties among adult survivors of father-daughter incest. **Child Abuse and Neglect**, 16, 239-249.

Dankoski, M. E. (2000). What makes research feminist? **Journal of Feminist Family Therapy**, 12 (1), 3- 19.

Devlin, A. (1998). **Invisible women**. Waterside Press.

Easteal, P. (2001). Women in Australian prisons: The Cycle of abuse and dysfunctional environments. **The Prison Journal**, 81, 87-112.

Enos, S. (1998). Managing motherhood in prison: The impact of race and ethnicity on child placements. **Women and Therapy**, 20, 57-73.

Epstein, J.N., Saunders, B. E., Kilpatrick, D. G., & Resnick, H. S. (1998). PTSD as a mediator between childhood rape and alcohol use in adult women. **Child Abuse & Neglect**, 22 (3), 223-234.

Gaudin, J. M. (1984). Social work roles and tasks with incarcerated mothers. **Social Casework**, 65, 279-286.

מענה לצרכים האמיתיים של האסירות ולהקצות משאבים לצורך זה. כך תגדל האפשרות של העובדות הסוציאליות בכלא להקשיב ולסייע והנשים יחוו, שאכן יש מי שיכול להכיל את בעיותיהן ולהתפנות לצורכיהן. כמו כן, על מנת שהיחס כלפיהן יהיה פחות סטיגמטי ותהיה יותר רגישות למצבן, יידרש כל עובד, לעבור תהליך הכשרה ייחודי לנושא מאסרן של נשים, בטרם כניסתו לעבודה עם אוכלוסיית נשים ייחודית זו.

אני מצטרפת לקביעתו של רדוש (2002), כי הענישה היא הדרך הפחות יעילה לטפל בפשיעה הנשית. הוא טוען, שגישה הומנית, לא שיפוטית תעזור להשגת חברה הומנית יותר. הוא גורס כי לעיתים קיימת התמקדות בחוקים עד כדי כך, שהמטרה שלשמה הם נוצרו, נשכחה. נשים שחוו ניצול ושוליות חברתית דרך המערכת הפטריארכלית זקוקות לצורך שיקומן להבנה, לתמיכה ולשירותים טיפוליים רבים, כגון טיפול בנגע הסמים, טיפול שיעזור להתמודד עם בעיות הקשורות לעברן, לטראומות המיניות, לאלימות ולבעיות אחרות בתוך המשפחה. שירותים טיפוליים כאלו הם קריטיים הן במניעת פשיעה עתידית והן לשיקום הנשים בכל תחומי חייהן, כולל הקנייה מחודשת של המיומנות ההורית.

שימה ביבליוגרפית

בן דוד, ש. אלק, מ. וסילפן, פ. (2002). אסירות בישראל: טראומה ופשיעה. מתוך מ. אדד וי. וולף (עורכים), עבריינות וסטייה חברתית - תיאוריה ויישום (עמ' 107-124). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

גור, ע. (2004). "הסרסור שלי לא היה צריך ללמד אותי כלום. אבא לימד אותי הכל בבית": גילוי עריות כגורם מרכזי בהידרדרות של נשים ונערות לזנות, סמים ופשע. בתוך: צ. זליגמן וז. סולומון (עורכות), הסוד ושיברו: סוגיות בגילוי עריות (עמ' 457-482). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

ליבליך, ע. זילבר, ת. ותובל-משיח, ר. (1995). מחפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים. **פסיכולוגיה**, ה, 84-95.

נוה, א. (2003). אמהות - אסירות בכלא נווה תרצה. מתוך: א, שטלצר-פייר (עורכת), צוהר לבית הסוהר (עמ' 59-64). רמלה: שירות בתי הסוהר.

- Nelson-Zlupko, L., & Kauffman, E. (1995). Gender differences in drug addiction and treatment: Implication for social work intervention with substance abusing women. **Social Work**, 40 (1).
- Olesen, V. (1994). Feminisms and models of qualitative research. In N. K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), **Handbook of qualitative research** (pp.158-174). Thousand Oaks, California: Sage Publication.
- Pogrebin, M.R. & Dodge, M. (2001). Women's accounts of their prison experiences A retrospective view of their subjective realities. **Journal of criminal Justice**, 29, 531-541.
- Pollock, J. M. (2002). **Women, prison & crime**. Canada: Wadsworth Group.
- Plummer, K. (1983). **Documents of life**. London: George Allen & Unwin.
- Radosh, P.F. (2002). Reflections on women's crime and mother's in prison: A peacemaking approach. **Crime and Delinquency**, 48, 300-315.
- Sykes, G. M. (1958). **The society of captives: a study of a maximum security prison**. Princeton University Press.
- Schinke, S.P., Botvin, G. J., & Orlandi, M. A. (1991). **Substance abuse in children and adolescents**. London: Sage Publication.
- Widom, C. S., & Ames M. A. (1994). Criminal consequences of childhood sexual victimization. **Child Abuse & Neglect**, 18, 303-318.
- Young, D. S., & Smith, C. J. (2000). When moms are incarcerated: The need of children, mothers, and caregivers. **Families in Society**, 81, 130-141.
- Glover-Graf, N.M., & Janikowski, T. P. (2000). Substance abuse counselors experiences with victims of incest. **Journal of Substance Abuse Treatment**, 20, 9-14.
- Haywood, T. W., Kravitz, H. M., Goldman, L. B., & Freeman, A. (2000). Characteristics of women in jail and treatment orientations: a review. **Behavior Modification**, 24, 307-324.
- Jordan, B. K, Schlenger, W.E, Fairbank, J.A & Caddell, J. M. (1996). Prevalence of psychiatric disorders among incarcerated women. **Archives of General Psychiatry**, 53 (6), 513-519.
- Kaplan, M.S., & Sasser, J. E. (1996). Women behind bars: trends and policy issues. **Journal of Sociology and Social Welfare**, 23, 43-56.
- Katz, R. S. (2000). Explaining girls and women's crime and desistance in the context of their victimization experiences: a developmental test of revised strain theory and the life course perspective. **Violence Against Women**, 6 (6), 633-660.
- Kauffman, K. (2001). Mothers in prison. **Corrections Today**, 63, 62-65.
- Kelly, L., Burton, S., & Regan, L. (1994). Researching women's lives or studying women's oppression ? reflections on what constitutes feminist research. In M, Maynard & J. Purvis (Eds.), **Researching women's lives from a feminist perspective** (pp.27-48). London: Taylor & Francis.
- Maynard & J. Purvis (Eds.), **Researching women's lives from a feminist perspective** (pp.27-48). London: Taylor & Francis.
- Mies, M. (1991). Women's research or feminist research. In M.M, Fonow & J. A, Cook (Eds.), **Beyond methodology**. U.S.A: Indiana University Press.
- Moore, A. R., & Clement, M. J. (1998). Effects of parenting training for incarcerated mothers. **Journal of Offender Rehabilitation**, 27, 57-7.

טיפולוגיה של רצח אינטימי:

בחינת מאפייניהם האישיים, הבין-אישיים והסביבתיים של גברים שרצחו את בנות זוגם

[אתי אלישע¹]

מבוא

הסברה לפיה נשים נמצאות בסיכון גבוה להירצח, כאשר לבני-זוג יש כוונות או נטיות אובדניות (Block & Christakos, 1995). עוד נמצא, כי אלימות כנגד נשים ביחסי-חזר (dating relationships) נפוצה באותה מידה בה התופעה נפוצה בקרב נשים נשואות (Browne, Williams & Dutton, 1999; Koss et al., 1994).

מחקרים מעלים כי רוצח בת-זוג יכול להיות בכל גיל, מכל מוצא או מעמד, בכל רמת השכלה, כזה שאינו נוקט אלימות כלפי בת-הזוג ושהוא ובת-זוגו לא-דווקא מוכרים למשטרה או לרשויות הרווחה (Aldarondo & Mederos, 2002). נכון להיום, אין שום מידע מבוסס לפיו הסלמה של אלימות מקדימה בהכרח רצח שכזה (Dutton & Kerry, 2002), הגם שקיומה של אלימות שהולכת ומסלימה בין בני-הזוג, נתפשת כמבטאת וכמעלה את רמת הסיכון לכיצוע רצח שכזה (Campbell, 1995).

שכיחות התופעה בישראל. נתוני המשטרה על התופעה של רצח נשים בידי בני-זוגן (לא כולל רצח נשים בידי בני משפחה אחרים, כמו אב, גיס, אח וכיו"ב, המתרחש בעיקר במגזר הערבי והבדווי), מעלים, כי בעשור 2004-1994 נרצחו 146 נשים בידי בני-זוגן. מכאן, שבממוצע שנתי נרצחות בישראל 14 נשים בידי בני-זוגן. אומנם יחסית למדינות כמו ארה"ב, קנדה, אנגליה ואוסטרליה, ישראל מדורגת במקום נמוך, אלא שעדיין מדובר ברמה גבוהה בהשוואה למדינות מערביות אחרות (כמו שווייץ, פורטוגל, אוסטרליה, גרמניה).

המחקר על אודות גברים, שרצחו את בנות-זוגם, המכונה לעתים רצח בת-זוג אינטימי (intimate partner homicide), רצח רעה (uxoricide) או רצח בת-זוג (spouse killing), התפתח בעיקר בשלושים השנים האחרונות, בעקבות העליה בשכיחות מקרי רצח שכולו בארה"ב, קנדה, אנגליה, ניו-זילנד ואוסטרליה (Houel, Mercander & Sobota, 2003; Wilson & Daly, 1992; Polk & Ranson, 1991). המחקר על נשים שרצחו את בני-זוגן או את בעליהן (mariticide), התפתח רק בעשור האחרון, בשל התגברות התופעה בעיקר בארה"ב ובקנדה (Serran & Firestone, 2004; Mouzos & Shackelford, 2004).

הסוג הנפוץ ביותר של רצח בתוך המשפחה הוא רצח אישה בידי בן-זוגה: ברוב מדינות העולם, מספר הנשים הנרצחות על ידי בני-זוגן גבוה בשיעור של פי שניים עד חמישה ממשפר הגברים הנרצחים בידי בנות-זוגם. במקרים של רצח והתאבדות, הרוצח כמעט תמיד (97% מהמקרים) הוא הגבר (Stack, 1997). תופעה זו כוללת גם מקרים של רצח רב-קורבנות, כשהכוונה לרצח בת-הזוג והילדים, המלווה לעתים בניסיון התאבדות של הגבר-הרוצח, או רצח בת-הזוג ומאהבה (Stark & Flitcraft, 1996). נמצא, כי שיעור הגברים שרצחו את בנות-זוגם ולאחר מכן התאבדו או ניסו להתאבד, היה גבוה בהרבה בהשוואה למקרי רצח אחרים (Crawford & Gartner, 1992), מה שהעלה את

¹ בוגרת תואר שני בקרימינולוגיה חברתית-שיקומית, אוניברסיטת בר-אילן. המאמר מבוסס על עבודת תזה של המחברת; העבודה נעשתה בהנחיית פרופ' משה אדד, ד"ר יעל אידיסיס וד"ר אורי תימור מהמחלקה לקרימינולוגיה של אוני' בר-אילן

הילד תחושה של ביטחון ויחוש בנוח ביחסי אהבה. אולם, אם "המטפל העיקרי" אינו כזה והוא נוטש או דוחה את התינוק, יפתח הפרט בכגרותו יחס של חרדה ואמביוולנטיות ביחס לאהבה, או שינסה להימנע לחלוטין מהסכנות הכרוכות בה.

ממצאים אמפיריים מאששים הנחות תיאורטיות אלה. נמצא, כי גברים אלימים מאופיינים בדפוס התקשרות לא-בטוח באופן מובחן בהשוואה לגברים לא-אלימים, וכי דפוס זה קשור במובהק לקיומם של רגשות זעם, עוינות, כעס וקינאה לצד תלותיות מוגזמת, המוסברים על רקע של התקשרות מוקדמת בעייתית שמקורה בהורים דוחים ועוינים (Dutton, 1995; Holtworth-Munroe et al., 1997), או כתוצאה מנטישה רגשית או התעללות פיזית שחוו גברים אלה בילדותם (Meloy, 1992). עוד נמצא, כי ביטויי אלימותם של גברים בעלי דפוס התקשרות מסוג "חרד" התרחשו בתגובה לחרדות הנטישה שחשו בקשר, בעוד שגברים בעלי דפוס "נמנע" נקטו באלימות במטרה להוכיח עליונות ושליטה על בת-הזוג (Babcock et al, 2000).

גברים אלימים נמצאו מובחנים מגברים לא-אלימים גם בהיעדר מיומנויות יעילות של תקשורת בין-אישית בקרבם, שלא אפשרו להם להשיג כוח ושליטה אלא באמצעים כוחניים (Prince & Arias, 1994). מאפיין רגשי נוסף נמצא קשור לדימוי עצמי נמוך בקרבם, כאשר לשם העלאת דימויים העצמי, נקטו הגברים באלימות שהציגה אותם בעיני בנות-זוגם כחזקים ושולטים (Redden-Reitz, 1999). ממצאים אלה מוסברים בכך, שהגבר האלים זקוק לבת-זוגו לצורך הגדרתו העצמית עד כדי טשטוש זהויות בינו לבינה. לפיכך, כאשר בת-הזוג מביעה רצונה להיפרד ממנו, הדבר נתפש בעיניו כאיום קיומי (גוסניסקי, 2002).

מכאן, שהפרטוואר הרגשי של גברים אלימים כולל בעיקר רגשות שליליים ואגרסיביים. אולם, בעוד שהגבר האלים בעל דפוס התקשרות מסוג "נמנע" משתמש באלימות ביחסיו האינטימיים כאמצעי לשליטה וכפייה על בת-הזוג, ה"חרד-אמביוולנטי" משתמש באלימות כלפי בת-זוגו בעיקר במצבים רגשיים מעוררי חרדה כמו פרידה, המתקשרים אצלו עם כאבי הנטישה שחווה בילדותו המוקדמת.

ליקויים פסיכופתולוגיים. הגישה הפסיכופתולוגית הקלאסית רואה בהתנהגות אלימה עד כדי רצח, תוצאה של ליקוי אישיותי ורגשי. במחקרים

לעומת הידע הרב שהצטבר ממחקרים שנעשו במדינות שונות בעולם על גברים שרצחו את בנות-זוגם, הרי שהמחקר בישראל בתחום זה מצומצם למדי. נראה, כי הסיבה לכך נעוצה, בין השאר, בתפישת הרצח כהסלמה של אלימות במשפחה (Campbell, 1995; Crawford & Gartner, 1992; Gondolf & Fisher, 1988), ומכאן שאינה מצריכה טיפול ומחקר בנפרד מתופעת האלימות. אלא שתפישה זו אינה נתמכת במחקרים וגם לא בנתונים סטטיסטיים, מהם עולה כי אחוז קטן ביותר מהגברים האלימים רוצחים את בנות-זוגם.

רצח בת-זוג: הסברים תיאורטיים וממצאים אמפיריים

מראיונות, שנערכו עם גברים אלימים ורוצחי בנות-זוגם, עלה במפתיע כי הרגש שאוזכר על ידם בשכיחות גבוהה הוא האהבה (גוסניסקי, 2002; כהן-בן-לולו, 2000; 2004; Eisikovits & Buchbinder, 2000). ממצא זה, בדבר הקשר שבין אהבה לאלימות, עלה גם במחקרים אחרים, כמו גם עדויות אודות תלות רגשית חזקה של גברים אלימים בבנות-זוגם (Wilson, & Daly, 1993; Holtworth-Munroe et al., 1997; Houel et al., 2003). סטארק ופליטקראפט (Stark & Flitcraft, 1996) הציעו לראות ברצח שכזה, מעשה המשחרר את הגבר מהאמביוולנטיות הכרוכה בקשר שלו עם האדם המשמעותי בו הוא תלוי אשר הכזיבו, כך שאובדן בת-הזוג נתפש בעיני הגבר לא כהפסד, אלא כפתרון הטומן בחובו הקלה ושחרור רגשי.

אמביוולנטיות זו, הכוללת רגשות אהבה-כעס-שנאה ביחסים אינטימיים, מוסברת באמצעות תיאוריות העוסקות בדינמיקה של אהבה ואלימות ביחסי אובייקט. התיאוריות הסביבתיות מוסיפות על כך נדבך נוסף, בדברן על האינטראקציה המתקיימת בין חוויות סביבתיות לבין ההתפתחות הרגשית והאישיותית, כשאלה משפיעים על התקשוריותו של הפרט עם אחרים בכגרותו, ובעיקר על יחסיו האינטימיים.

תיאוריית ההתקשרות. לפי תיאוריה זו, להתקשרות המוקדמת בילדות עם דמות המטפל העיקרי, יש השפעה מכרעת על אופיים ואיכותם של הקשרים הרומנטיים בכגרות. לפי בולבי (Bowlby, 1969), כאשר "המטפל העיקרי" (שהיא לרוב האם), הוא עקבי, יציב, אמין ורגיש לצורכי התינוק, יפתח

מעולם לא נקטו באלימות כלפי בנות-זוגם, רצחו את בת-הזוג בתגובה לפרידתה מהם. גברים אלה אופיינו בתלות רגשית חזקה בבת-הזוג ונראה כי השתמשו בתלות זו - יותר מאשר באלימות - כדי לשלוט עליה ולמנוע את עזיבתה (Ellis & Kerry, 1994). גברים אלה אופיינו בסימפטומים המקושרים עם אישיות פסיכית-אגרסיבית ותלותית (Dutton & Dutton, 1994; Ellis & Kerry, 2002). במקרים של רצח והתאבדות, נמצאו עדויות לתלות רגשית חזקה של הגברים בבנות-זוגם, לצד סימפטומים דכאוניים בקרבם (Polk, 1994), רובם אופיינו כבעלי פרופיל אישיותי גבולי-דכאוני (borderline-dysphoric) (Belfrage & Rying, 2004).

לסיכום, מהסקירה דלעיל עולה, כי קווי האישיות השכיחים ביותר בקרב רוצחי בנות-זוגם הם נרקסיסטים, גבוליים, אנטי-סוציאליים ופסיכופאטים. קווי אישיות תלותיים, ביחד עם נטיות אגרסיביות ודכאוניות, בלטו בעיקר במקרים של רצח והתאבדות. מכאן, שלא ניתן לדבר על פרופיל אישיותי אחד של גברים אלה, הגם שחלקם מראים מגוון של הפרעות אישיות בדרגות חומרה שונות, ויש לקחת בחשבון לצד מאפיינים אישיותיים, תהליכים פסיכולוגיים וסביבתיים שונים, כחלק מהגורמים הקשורים לתופעה זו (Dutton & Kerry, 2002).

למידה חברתית והעברה בין-דורית של אלימות.

אחד מגורמי הסיכון שזוהו בעקביות כקשורים עם אלימות ורצח בת-הזוג, הוא היותו של הגבר קורבן או יעד לאלימות במשפחת המוצא שלו (Bandura, 1999; Johnson & Grant, 1973).

לפי תיאוריית הלמידה החברתית, המכונה גם העברה בין-דורית, התנהגות אלימה נלמדת בתהליכי סוציאליזציה (חברות) המתרחשים בתוך המשפחה הגרעינית, בהיותה סוכן החברות העיקרי (Straus, 1980; O'Leary, 1988). מדובר בפרט, שהיה קורבן או עד לאלימות במשפחתו הגרעינית, הלומד שבאמצעות אלימות ניתן להשיג דברים (אדד, 1983). מאחר שהמשפחה היא הסביבה החברתית-פסיכולוגית הראשונה של הילד, האינטראקציות ההוריות-משפחתיות מעצבות במידה רבה את תהליך ההתבגרות וגיבוש הזהות אצל הפרט. ההנחה המקובלת היא, שאינטראקציה בריאה מאפשרת צמיחה והתפתחות אישית ובין-אישית, בעוד שאינטראקציה שלילית יוצרת סימפטומים שליליים אצל אחד או יותר מבני-

מוקדמים תוארו גברים אלימים ורוצחי בנות-זוגם כבעלי מגוון רחב של הפרעות אישיותיות ורגשיות, כמעט מכל סוג: נרקסיסטים, אנטי-סוציאליים, פסיכופאטים, סכיזואידים, גבוליים, תלותיים, בעלי חשיבה פרנואידיית ועוד (Hamberger & Hastings, 1986; Dutton & Starzomski, 1993).

לפי תיאוריות פסיכופתולוגיות, הפרעות אישיות-מקורן בפגיעה בהתפתחות העצמי וביחסי אובייקט מוקדמים (Bowlby, 1969, 1988). התפתחות בלתי תקינה בשלבי החיים המוקדמים מובילה לנרקסיזם פתולוגי ולחוסר אמון בסיסי, המתפתחים כתוצאה מליקוי התקשורתי מוקדם עם האם וגורמים לחוסר יכולתו של הילד לחוש אמפתיה כלפי אחרים, מה שעלול לגרום בהמשך חייו לבעיות בקשריו החברתיים והבין-אישיים, עד כדי התפתחותן של הפרעות שונות (Kohut, 1971). קיבעון נרקסיסטי עלול להוביל גם לתלות ולשימוש באמצעים היצוניים כמו סמים, כאמצעי התמודדות עם קשיים אישיים ובין-אישיים (Mahler, 1975).

נמצא, כי גברים המתעללים בבנות-זוגם, ובעיקר אלה המתעללים בהן בצורה חמורה, מאופיינים במספר מאפיינים משותפים. כך למשל, מצאו קראופורד וגרטנר (Crawford & Gartner, 1992), כי ל-30% מהגברים שרצחו את בנות-זוגם, היה עבר פלילי שכלל מעצרים בנין אלימות. עוד נמצא, כי גברים שהיו אלימים באופן כללי גם מחוץ למשפחתם, נטו להתעלל בחומרה רבה יותר בבנות-זוגם ולרוב גם נקטו באלימות פסיכולוגית ומינית כלפיהן. הממצא הרלוונטי ביותר בהקשר זה הוא, שגברים המתעללים באופן חמור בבנות-זוגם, מאופיינים בסגנון חיים עברייני - לא יציב, טפילי, נצילי, פוגעני ונקמני (Crawford & Gartner, 1992).

ממצאים דומים עלו בקרב גברים, שהורשעו ברצח בנות-זוגם. גברים עם קווי אישיות סוציופאטית או אנטי-סוציאליית, נמצאו בייצוג-יתר בקרב אלה שנקטו אלימות כלפי בנות-זוגם עוד קודם למעשה הרצח (Gondolf & Fisher, 1988). הסולם השכיח בקרבם היה סטייה פסיכופאטית (Kalichman, 1988). במקרים אלו, תופשים וילסון ודיילי (Wilson & Daly, 1994) את הקשר שבין פרידה לרצח בת-הזוג, כהסלמה של האלימות שהיתה ביחסיהם קודם לרצח, יותר משהיה תגובה לעזיבתה של בת-הזוג את הקשר.

סוג אחר של גברים, הם אלה שלעתים רחוקות או

שיטה

הליך: אוכלוסיית המחקר כללה 15 אסירים-נבדקים מכלא איילון, שהביעו את הסכמתם להשתתף במחקר ולהתראיין. איתור הנבדקים הפוטנציאליים נעשה בסיוע ותוך שיתוף פעולה עם גורמי הכלא השונים, ביניהם פסיכולוגית הכלא והעובדות הסוציאליות. הראיונות כולם התקיימו בכלא איילון, בפרק זמן של חמישה חודשים (מרץ 2006 עד יולי 2006), במהלכם ראינה עורכת המחקר נבדק אחד בכל שבוע. הראיונות נמשכו בין שעתיים לחמש שעות, במהלכם חשפו הנבדקים את סיפור חייהם, החל מילדותם ועד ליום האירוע. באמצעות ניתוח הראיונות, זוהו התימות המשותפות לכלל הנבדקים וכן זוהו התהליכים והנסיבות אשר הובילו אותם לביצוע הפשע בקונטקסט האישי, הבין-אישי והסביבתי שלהם. יצוין, כי עוד בטרם החל שלב הראיונות, קראה עורכת המחקר וניתחה את פסקי-הדין של האסירים-הנבדקים, אותם איתרה באמצעות תוכנת "תקדין". פסקי הדין אפשרו קבלת מידע נרחב בהיבטים של מערכת היחסים בין בני הזוג לפני ובסמוך לאירוע הרצח, עברו הפלילי של הנבדק (אם היה כזה), זירת הפשע, כלי הרצח, מעשיו לאחר האירוע וכו'. באמצעות נתונים אלה, התאפשר לעורכת המחקר לערוך השוואה ולעמוד על פגמים בין גרסות הנבדקים כפי שמסרו בראיונות עמם, לבין העובדות כפי שנתגלו במהלך משפטם. בתום כל ראיון, הקלידה עורכת המחקר את הראיון במחשב (ללא ציון שם הנבדק) ושלחה אותו באמצעות האי-מייל אל מנחי המחקר, אשר שימשו כקוראים ושופטים חיצוניים.

נבדקים: אוכלוסיית המחקר כללה 15 אסירים מכלא איילון. רובם (10) הורשעו ברצח בת-הזוג, השאר הורשעו בניסיון-רצח (2) או הריגה (3) של בת-הזוג. בהתייחס למקרי ההריגה, מאחר שמדובר בהבדל טרמינולוגי-משפטי אשר אינו רלוונטי לתוצאה הסופית, הוחלט לכלול גם מקרים אלה במחקר הנוכחי. לוח 1 מציג משתנים דמוגרפיים של הנבדקים.

כלים: המחקר התבצע במסורת הגישה האיכותנית הפנומנולוגית, המכוונת לניתוח ולהבנה של משמעות התופעה הנחקרת מנקודת מבטם של האנשים שחוו אותה (Creswell, 1998). כלי המחקר העיקרי היה ראיונות עומק וכן ניתוח פסקי

המשפחה (Patterson et al., 1989; Mak, 1994). מחקרים שנעשו בכיוון זה מעלים, כי גברים שנחשפו לאלימות במשפחות המוצא שלהם, נטו להתנהגות אלימה במשפחות שיצרו בכגרותם (Johnson, 1995; Campell, 2002; Crawford & Gartner, 1993). בדומה, נשים שנחשפו לאלימות במשפחות המוצא שלהן, נטו יותר להישאר במערכות יחסים מתעללות (Doumas et al., 1994). המשפחה מלמדת וחושפת אותם לרעיון, שאלה שמכים אותך, הם אלה שאוהבים אותך יותר מכל (Straus, 1980). הגם ששיעור ההעברה הבין-דורית של אלימות נמצא רק בקרב 30% מבין אלו שנחשפו אליה (Kaufman & Zinger, 1987; Gondolf, 1999), חוקרים מהגישה החברתית ממשיכים לתמוך בטענה לפיה מי שנחשפו או היו עדים לאלימות במשפחות המוצא שלהם, נמצאים בסיכון גבוה להתנהגות אלימה בכגרותם (Straus, 1991).

גורמי דחק. מספר מחקרים מצאו קשר בין קיומם של גורמי דחק חיצוניים כמו עוני, אבטלה, הגירה ומלחמה, לבין עליה במקרי אלימות ורצח במשפחה (Straus, 1991; Landau & Roelf, 1998). מחקרים אחרים הצביעו על גורמי דחק אישיים ובין-אישיים בקרב בני הזוג כמובילים לאלימות כזו, כמו פרידה ועימותים בין בני הזוג, הפרעות רגשיות, או בעיות של שימוש בסמים או באלכוהול של הגבר (Wilson & Daly, 1992; Nicolaidis et al., 2003). נמצא כי גברים אלימים חווים באופן תדיר אירועי דחק, עמם הם מתקשים להתמודד (Straus, 1980). אולם ההנחה המקובלת היא, כי התחושה הסובייקטיבית ביחס למצבי הדחק בחיים היא שרלוונטית יותר מאשר עצם קיומם (Lazarus & Folkman, 1984). לסיכום, נראה כי התופעה של רצח בת-זוג, שקיבלה תנופה מחקרית עניפה בעשורים האחרונים בעיקר בארה"ב, אוסטרליה ואנגליה, מוסברת באמצעות תיאוריות שונות: תיאוריות פסיכודינאמיות (התקשרות מוקדמת לא תקינה) ופסיכופתולוגיות (הפרעות אישיות), תיאוריות סביבתיות (היחשפות לאלימות במשפחת המוצא) וקיומם של גורמי דחק שונים, פנימיים וחיצוניים. בישראל, לעומת זאת, המחקר בתחום זה מועט למדי, ואף לא נעשה מחקר שלקח בחשבון את מגוון המשתנים המעורבים בסוג זה של רצח, תוך ניסיון למצוא קשרים אפשריים ביניהם. בכך מנסה מחקר זה למלא את הפער ולהעשיר את הידע המחקרי בנושא.

לוח 1: מאפייני הנבדקים בנתוני גיל, מוצא, לאום והשכלה

השכלה	לאום	מוצא	גיל נוכחי	נבדק
יסודית	יהודי	מזרחי	53	1
תיכונית	יהודי	מעורב	43	2
תיכונית	יהודי	מזרחי	37	3
על-תיכונית	נוצרי	אשכנזי	33	4
תיכונית	יהודי	אשכנזי	53	5
תיכונית	יהודי	ספרדי	41	6
יסודית	יהודי	מזרחי	43	7
יסודית	יהודי	מזרחי	46	8
יסודית	מוסלמי	ערבי	26	9
על-תיכונית	יהודי	מזרחי	41	10
יסודית	יהודי	מזרחי	54	11
יסודית	יהודי	ספרדי	56	12
תיכונית	יהודי	מעורב	30	13
תיכונית	יהודי-מוסלמי	מעורב	36	14
על-תיכונית	יהודי	אשכנזי	37	15

מהלוח דלעיל עולה, כי גיל הנבדקים בעת ביצוע המחקר עמד על 45 שנים בממוצע (טווח הגילים נע בין 26 - 56 שנים); רוב הנבדקים (13) יהודים, רובם (9) ילידי ישראל, השאר עלו ארצה ממדינות שונות; רוב הנבדקים (8) ממוצא מזרחי או ספרדי, 4 אשכנזים, 2 מעורבים (חצי-מזרחי חצי-אשכנזי), אחד ערבי; טווח שנות ההשכלה של הנבדקים הוא 5 - 16 שנות לימוד ($M=10$); מספר שנות המאסר ככלא עומד על 7 שנים בממוצע. עוד ציון, כי בעת ביצוע הפשע, גיל הנבדקים היה 36 שנים בממוצע וגילן של הנשים-הקורבנות היה 34 שנים בממוצע.

רצח שכזה עשויים להיות שונים בקרב רוצחי בנות-זוגם, ולפיכך ניתן לבנות טיפולוגיה ייחודית עבורם.

הקונטקסט האישי ("אני פה בכלל הקורבן בכל הסיפור הזה"). נמצא, כי בהיבט האישי, מאפייניהם המשותפים של הנבדקים הם אגוצנטריות, הכוללת חוסר יכולת לתפוש את נקודת המבט של בת-הזוג ולחוש אמפתיה כלפיה, לצד חוסר יכולתם לתפוש את חלקם בהידרדרות הקשר הזוגי; תפישה-עצמית קורבנית המגובה ברגשות צער, כעס, עוינות ורחמים-עצמיים, שחיזקו את נטיותיהם האגוצנטריות; תחושה של ניכור וכידוד חברתי, בין אם על רקע מאפייניהם האישיותיים, התנהגותם האנטי-חברתית, או בשל הזנחה והיעדר תמיכה משפחתית; קושי לעמוד במצבי לחץ ותסכול; שימוש במנגנוני הגנה פרימיטיביים מסוג הדחקה, הכחשה, השלכה, פיצול, מזעור. ממצאים

הדין בעניינם של הנבדקים, שאפשר קבלת מידע נוסף אודותיהם. ניתוח הראיונות וקידודם התבסס על ניתוח תוכן איכותני, שמטרתו לזהות דפוסים ומשמעויות, קיבוצם לאשכולות של משמעות, וארגונם לקטיגוריות ולתימות כלליות (שקדי, 2004). בסופו של תהליך זה, הצטיירה תמונה אינטגרטיבית באשר לגורמים המובילים לרצח בת-זוג בקונטקסט האישי, הבין-אישי והסביבתי, וכן נבנתה טיפולוגיה ייחודית המתייחסת לשלושה טיפוסים עיקריים של רוצחי בנות-זוגם.

דין

מחקר זה יצא מתוך הנחה, כי רצח בת-זוג יכול להיות מוסבר על רקע בחינה של מכלול גורמים - אישיים, בין-אישיים וסביבתיים - הקשורים ברצח עצמו ובקשר שלו עם בת הזוג הקורבן. הנחת יסוד נוספת היא, שהמניעים והמטרות העומדים מאחורי

של הנבדקים במחקר, נמצאו מספר מאפיינים משותפים ביניהם, הכוללים התקשרות נמוכה או לא-בטוחה עם בת-הזוג; בחירה בבת-זוג רומנטית שענתה על מודל זוגי הורי בעייתי, שבבסיסו עמד שחזור הקשר עם הוריהם כילדות (אלימות, הזנחה, נטישה) (מלאך-פיינס, 2002); חוסר במיומנויות תקשורת בין-אישיות יעילות, לצד קושי להתמודד עם מצבי לחץ ותסכול, בעיקר במצבים רגשיים טעונים כמו פרידה ו/או עימות בין-איש. לפי תיאוריות פסיכופתולוגיות, מאפיינים אלה הם תוצר של טיפול אימהי מוקדם לא אמפתי או לא עקבי (Klein, 1946; Mahler, 1965; Winnicott, 1965; Bowlby, 1969, 1988), או של הזנחה או פינוק-יתר (אדלר, 1929), המהווים קרקע להתפתחותן של הפרעות פסיכולוגיות ורגשיות הכוללות, בין השאר, נרקסוזם פתולוגי (Kohut, 1971), דפוס התקשרות לא-בטוח המאופיין בתלות ובחוסר ביטחון או בניתוק רגשי (Bowlby, 1969), אלימות וקושי לשאת מצבי תסכול וחרדה, ורמת מובחנות נמוכה, המשקפת רמת בגרות רגשית נמוכה וגיבוש עצמי לקוי אצל הפרט (Kernberg, 1974).

מרכיבים נוספים שזוהו היו קשורים למאפייניו של הגבר-הרוצח, כשהכוונה לצורך חזק בשליטה לצד תלותיות-יתר בבת-הזוג או בקשר שלו עמה. תלות זו היתרונה לעתים לאהבה נואשת. אולם, כאשר בוחנים לעומק את סיפוריהם של גברים אלה ואת קשריהם עם בת-הזוג (ועם אחרים באופן כללי), נמצא כי ברוב המקרים (שני-שליש) אין המדובר בתלות ישירה בבת-הזוג או באהבתה, אלא במה שהיא מספקת להם: מסגרת משפחתית, או שירותים וצרכים. רק בשליש מהמקרים, בהם הקשר מלכתחילה אופייני על רקע של אהבה עזה שהפכה למרכז עולמו של הגבר, יכול הרצח להתפרש על רקע של אהבה אובססיבית, נואשת או פתולוגית.

הקונטקסט הסביבתי ("זה כמו מגדל קלפים שנופל קלף אחרי קלף"). המאפיינים הסביבתיים המשותפים לכלל הנבדקים במחקר הנוכחי כוללים גדילה בצל הורים דוחים, עוינים, נוקשים או מתירניים מדי, לצד פיקוח דל, היעדר גבולות או יחס לא עקבי, בין אם על רקע הזנחה, נטישה או התעללות, או מתירנות ופינוק יתר (אדלר, 1929), ו/או על רקע הפרעות התנהגות שהפגינו מגיל מוקדם ואשר גרו יחס סביבתי שלילי (מצד ההורים, המורים, חברי קבוצת-השוויים). חיזוקים שליליים אלה הגבירו את

אלה נתמכים באבחונים פסיכיאטריים בהם אובחנו מרבית הנבדקים (שלא למטרת המחקר הנוכחי), מהם עלה כי הפרעות האישיות השכיחות בקרבם היו מסוג הפרעת אישיות נרקסיסטית, גבולית ואנטי-סוציאלית, שמאפייניהם העיקריים הם נרקסוזם פתולוגי וחוסר באמפתיה (Kohut, 1971).

לפי תיאוריות קוגניטיביות, נטייה לאגוצנטריות, ביחד עם חוסר יכולת לתפוש את נקודת מבטו של האחר, ביחד עם עיכוב בהתפתחות המוסרית, עלולים להוביל להתנהגות פוגעת כלפי אחרים, כמו אלימות ועבריינות (Gibbs, 1993). באמצעות מתן פרשנות מעוותת (עיוות קוגניטיבי) כצידוק להתנהגותם הפוגענית (שפיטה מוסרית), שנועדה להפחית מאחריותם למעשיהם ולהמשיך בהתנהגותם הפוגענית (תימור, 1988; אידיסיס, 2001; Barriga & Gibbs, 1996; Palmer, 2000), נמנעים פרטים אלה מתפישה עצמית שלילית בהקשר המוסרי (Slaby & Guerra, 1998; Palmer, 2003).

הצדקות תרבותיות. לעתים, תפישות אלה גובו בהסברים ובהצדקות תרבותיות, המאפשרים שימוש באלימות כנגד נשים לשם הוכחת עליונות ושליטה גברית-פטריארכלית (Johnson, 1995; Russel & Harnes, 2001) או על רקע רכושנות גברית, האוסרת על האישה התרועעות עם גברים אחרים (Polk & Ranson, 1991; Nicolaidis et al., 2003). כך למשל, מספר נבדקים (כולם ממוצא מזרחי) פירשו את בגידת בת-הזוג כפגיעה באגו ובכבוד שלהם ובדימויים העצמי כשולטים וחזקים ("גברים"), על רקע פגיעה ב"קוד התרבותי" ממנו באו ("אישה בוגדת אחת דינה: למות. מהתפישה שלי, מהבית שלי, מהמנטליות שבאתי ממנה"). אולם, מניתוח והשוואה עם חלקים אחרים בסיפוריהם כמו גם עם פסקי-הדין בעניינם, עולה תמונה מורכבת בהרבה (למשל, שהם היו מודעים לבוגדנותה של בת-הזוג זמן רב לפני הרצח, אולם בחרו להתעלם מכך עד לרגע בו ביקשה בת-הזוג להיפרד מהם באופן סופי). נראה כי הם נטו לבחור בתירוץ זה, במטרה להפחית מאחריותם ולהסיט את האשמה אל האחרים ובעיקר אל בת-הזוג (Aldarondo & Mederos, 2002).

הקונטקסט הבין-אישני ("היא לא נתנה לי לעזוב ואני לא עזבתי אותה"). בבחינת קשריהם הזוגיים

(2) האוהב הכפייתי שננטש. נבדקים אלה רצחו את בת הזוג לאחר שביקשה להיפרד ולעזוב את הקשר. המדובר בזוגות, שהקשר הזוגי שלהם כלל מתחילתו מאפיינים של אהבה פתולוגית (אינטנסיביות רבה, נטייה לסימביוזה, טשטוש גבולות, סיפוק צרכים ראשוניים). כאשר בת-הזוג ביקשה להיפרד, נתפש הדבר בעיני נבדקים אלה כנטישה ודחייה קשה. אובדן האהבה הבלעדית והטוטאלית של בת-הזוג, שהיוותה את מרכז עולמם והעניקה להם ערך ומשמעות, נתפש כאובדן כל עולמם. לפיכך וכנקמה, החליטו לפגוע בבת-הזוג ה"נוטשת והרעה", כפי שנתפשה בעיניהם באותה עת.

(3) העריץ המכניע. נבדקים אלה רצחו את בת הזוג על רקע עימות מתמשך עמה, שהלך והסלים עד שהתגבש בהם הרצון להמיתה. המדובר בכני-זוג, שמערכת היחסים ביניהם התאפיינה מתחילתה בחוסר סימטרייה ובשליטתו הבלעדית של הגבר, בעוד שבת-הזוג היתה אמורה לשרתו ולספק את צרכיו באופן חד-צדדי. הגבר, מצדו, חש מחויבות נמוכה לבת-הזוג ולקשר ונקט באלימות פסיכולוגית, רגשית, פיזית ומינית, לשם השלטת מרותו עליה. כאשר בת הזוג ביקשה להיפרד כעבור שנות דיכוי ארוכות וכאשר החלה להשיב כנגדו מלחמה, עלו בו רגשות זעם כנגדה. ככל שהעימות ביניהם נמשך (המדובר בכני-זוג שהיו פרודים מזה חודשים ארוכים ואף שנים קודם לאירוע), עלתה והסלימה גם רמת האלימות ביניהם, עד שהתגבש בגבר הרצון להמיתה. משמעות הרצח במקרים אלה היתה, הסרת המכשול הטורדני שהפריע להם בדרכם. מכאן, בעוד שרוב המחקרים מעלים כי המניעים המובילים לרצח בת-זוג קשורים בקנאה מינית (בנידה) ו/או רצון האישה לעזוב את הקשר (פרידה) (Wilson & Daly, 1993; Koss et al., 1994; Crawford & Gartner, 1992; Goetting, 1995), המחקר הנוכחי זיהה מניע נוסף הקשור בשליטה, שהיה השכיח מבין שאר המניעים. רמז למניע זה ניתן למצוא בטיפולוגיה של הולצוורת'-מונרו ועמיתיה (Holtzworth-Munroe et al., 1997), אודות גברים מכים בהתייחס ל"גבר האלים בדרך כללי", שאלימותו מכוונת כנגד אחרים וספציפית כנגד בת-הזוג, שאמורה לשרתו ולקבל את מרותו ללא עוררין. חשיפת מניע זה התאפשרה בזכות קריאה וניתוח של פסקי הדין בעניינם של הנבדקים. כך למשל, בעוד שבראיונות עמם כל הנבדקים בקטגוריה זו

נטייתיהם האגוצנטריות, האגרסיביות והשליליות (Palmer & Hollin, 2001; Palmer, 2003), והשפיעו בעיקר על יחסיהם עם בת-הזוג, בהיותה הגורם המרכזי בחייהם, לחיוב ולשלילה.

בדומה לממצאי מחקרים המעלים כי אחד מגורמי הסיכון המקושרים עם אלימות ורצח בת-זוג, הוא היותו של הגבר קורבן או יעד לאלימות במשפחת המוצא שלו (Johnson & Grant, 1999; Campell, 2002), העלה המחקר כי שלושה נבדקים מתוך הארבעה שסיפרו כי נחשפו לאלימות במשפחת המוצא שלהם, נקטו באלימות כנגד בת-הזוג ו/או כנגד ילדיהם. אולם, שיעור ההעברה הבין-דורית של אלימות נמצא רק בקרב חלק מהנבדקים, בעוד שנבדקים אחרים נקטו באלימות הגם שלדבריהם לא נחשפו לאלימות במשפחת מוצאם, כך שמדובר בהסבר חלקי בלבד.

מעבר לכך, רבים מהנבדקים סיפרו כי בסמוך לאירוע היו נתונים במצוקה רגשית קשה על רקע המשבר הזוגי, אולם לדבריהם, לא רק שלא קיבלו תמיכה חברתית ומוסדית (מצד המשטרה, בתי-המשפט או גורמי רווחה), אלא שגופים אלה תרמו להחמרה נוספת במצבם, בשל נטייתם החד-צדדית לפעול לטובת האישה, תוך התעלמות ממצוקותיהם שלהם. לדבריהם, השילוב של מצבם הנפשי הקשה, שהתבטא ברמות חרדה ודיכאון גבוהות, ביחד עם קיומם של גורמי לחץ נוספים בחייהם (תחושת בידוד, חוסר בתמיכה חברתית, קשיים כלכליים), גרמו להחמרה נוספת במצבם הנפשי. בהיעדר תמיכה זוגית, חברתית או משפחתית, התחזקו בקרבם רגשות הניכור, הייאוש והאכזבה, אשר נוקזו אל בת-הזוג, שכאמור, נתפשה כאשמה העיקרית במצבם.

טיפולוגיה של רצח אינטימי: הנבדק, הננטש והעריץ. מניתוח סיפוריהם של הנבדקים ופסקי הדין בעניינם, זוהו שלושה טיפוסים עיקריים של רוצחי בנות-זוגם:

(1) הבעל הנבדק. הנבדקים בקטגוריה זו רצחו את בת הזוג, בעקבות גילוי בנידתה המינית הממושכת, שהובילה לפרידתם. אובדן המסגרת המשפחתית, שכללה ילדים משותפים, מסגרת שהגבר עצמו לא זכה לה בילדותו, סימלה בעיניו את אובדן כל עולמו. לפיכך וכנקמה, החליט לפגוע בבת-הזוג, שכאמור בגלל בנידתה (לה היה מודע לרוב עוד קודם לכן), התפרקה המשפחה.

באמצעות ערכת מחקרים נוספים, שייבחנו את תקפות הממצאים.

זאת ועוד, אוכלוסיית המחקר כללה רק נבדקים שהסכימו להתראיין. בשל מגבלות שנקבעו על ידי ועדת המחקרים של השבי"ס, גם לא התאפשרה גישה לתיקיהם האישיים של הנבדקים שלא הסכימו או לא ניתן היה לראינם, כך שלא ניתן היה ללמוד על אוכלוסיות אחרות, רחבות יותר, שיתכן כי הם מייצגים היבטים נוספים שלא באו לידי ביטוי בממצאי המחקר הנוכחי. עם זאת, יצוין כי המרכיבים העיקריים שזוהו בקרב הנבדקים - בהיבט האישי, הבין-אישי והסביבתי שלהם - חזרו על עצמם ובלטו בראיונות עמם, והם אף נתמכים במחקרים קודמים. לפיכך ולשם העלאת תקפות ממצאי המחקר, מומלץ לערוך מחקרי המשך על מנת לבדוק את הטיפולוגיה המוצעת על אוכלוסיות רחבות יותר של רוצחי בנות-זוגם. יתר על כן, מומלץ לערוך מחקר משווה בין אוכלוסיות של רוצחי בנות-זוגם לבין רוצחים מסוגים אחרים, לשם בחינת תקפותה של הטיפולוגיה המוצעת על אוכלוסיות שונות של רוצחים.

באשר לשימוש בראיון פתוח ככלי מחקר עיקרי, נמצא כי כלי זה יעיל ביותר עבור סוג מחקר זה. מתן אפשרות לנבדקים לספר את סיפוריהם מנקודת מבטם ולהבנות נרטיבים באופן עצמאי אינטואיטיבי וספונטני, גרמו להם להיפתח ולדבר באופן חופשי במשך שעות ארוכות, מבלי שהופרעו או נעשה ניסיון לכוונם. גישה פתוחה ונטולת ביקורתיות זו הביאה ליצירת אמון בין הנבדק לבין עורכת המחקר, מה שהתבטא בהיענותם ונכונותם של הנבדקים לספר את סיפוריהם בהרחבה, תוך חשיפת פרטים אינטימיים וקשים מעברם.

היבטים ישומיים

רצח אינו מותר מקום רב לשיקום ולהתערבות חיצונית, אך חשיבות רבה יש בכל הקשור לניבוי ולמניעה. מחקרים מעלים, כי הנזק הנגרם לילדים ולמשפחה המורחבת בעקבות רצח אָם הוא בלתי הפיך: לרוב, המשפחה מתפרקת והילדים נשלחים למקומות שונים; חלק מהרוצחים מתאבדים בעוד שאחרים נכנסים לכלא, וכך נותרים הילדים מיותמים משני הוריהם. בשנים האחרונות הוטבע המונח ילדים יָדים לאלומות (Lewandowski et al., 2004). נמצא, כי ילדים שחיים בבית אלים הופכים לקורבנות משניים למתרחש בבית מושפעים ביותר

תירצו את הרצח על רקע בגידת בת הזוג, הרי שמניתוח סיפוריהם ופסקי הדין שלהם עלה, כי המניע האמיתי קשור בשליטה דווקא. מה שנבדקים אלה כינו "בגידה", לא היה אלא התרועעות בת הזוג עם גברים אחרים לאחר שנפרדו, ובכל מקרה, הרצח התבצע זמן רב אחרי גילוי הבגידה (בין אם היתה ממשית ובין אם מדומה). הם עצמם, אגב, ניהלו קשרים עם בנות-זוג אחרות לאורך כל הקשר, כולל בסמוך לאירוע. זאת ועוד, ככל המקרים הללו, הגבר השתמש באלימות וכפייה כנגד בת הזוג כבר בתחילת יחסיהם, כך שנראה כי מדובר בהסלמה של אלימות שהיתה עוד קודם לכן. בדומה לטענתם של וילסון ודיילי (Wilson & Daly, 1993), גברים אלה למדו לתרץ את הרצח על רקע בגידה, משום שתירוץ זה מקובל יותר חברתית.

לסיכום, ממצאי המחקר מעלים כי יש צורך באינטגרציה של מרכיבים מתיאוריות שונות כדי להסביר בנפרד כל מקרה ומקרה. בשונה ממחקרים, שהעלו כי הרגש השכיח בקרבם של גברים שרצחו את בנות זוגם הוא של אהבה נואשת לבת-הזוג (גוסינסקי, 2002; כהן-בן-לולו, 2004), המחקר הנוכחי העלה כי הרגשות הבולטים בקרב הנבדקים במחקר היו שליליים בעיקר (קורבנות, עוינות, כעס, שנאה, זעם ונקם), כשאלה גובו בנטייתיהם האגוצנטריות, שלא אפשרו הבנה ואמפתיה כלפי בת-הזוג. גם במקרים בהם הרצח הוסבר על רקע של אהבה נואשת או פתולוגית, הופיעו לצד התיאורים החיוביים רגשות אמביוולנטיים של כעס ועוינות, כך שבכל מקרה לא מדובר היה בקיומם של רגשות חיוביים בלבד. המרכיב העיקרי שבלט ביחס לבת הזוג היה קשור בתפישת האישה כספקית של צרכים (צרכי שליטה, אהבה או מסגרת משפחתית), מבלי לראותה כאינדיבידואל נפרד ועצמאי מהם. חוסר יכולתם להפריד בין צורכיהם לבין צרכי בת-הזוג, הביא אותם לרצות להענישה באמצעות אלימות קטלנית ובכך גם "להשתחרר" ממנה או מהעימות עמה, באופן סופי.

היבטים מתודולוגיים

אחת ממגבלותיו של המחקר האיכותני, ושורה ביכולת הכללה ממדגם מוגבל לגבי אוכלוסייה גדולה יותר (צבר בן-יהושע, 2001). אחת הדרכים להתגבר על מגבלה זו, היא באמצעות תמיכת ממצאי המחקר בתיאור עשיר ומפורט, שייאפשר מעקב וזיהוי האלמנטים העיקריים שזוהו, וכן

אישיים - נראה, כי עזרה זו מתבקשת עבורם. המלצה זו מכוונת בעיקר בעבור אותם גברים הנמצאים במשבר גירושין. כך למשל, באמצעות הליך גישור ניתן לזהות בני-זוג הנמצאים בקונפליקט מתמשך עמו הם מתקשים להתמודד בכוחות עצמם. התערבות הכוללת תמיכה וסיוע נפשי זוגי עבור שני בני הזוג, עשויים לסייע בהפחתת הקונפליקט ובמציאת דרכים יעילות להתמודדות עם המשבר.

טיפול בגברים אלימים. ביחס לנבדקים, שנקטו אלימות מתמשכת בקשר הזוגי, המחקר העלה כי ענישתם באמצעות השמתם במעצר או במאסר, לא רק שאינה מונעת מקרים אלה או מביאה ל"צינון" דעתם כפי שהציעו מספר חוקרים (Campbell et al., 2003), אלא אף מסלימה את אלימותם ומגבירה את הכעס והעוינות בקרבם. אין הכוונה, שיש להתייחס לגברים אלה בסלחנות, אלא שיש להיות קשובים למצוקותיהם במטרה לנסות למצוא פתרון למצבם, מעבר להענשתם. למשל, באמצעות חיובם להשתתף בטיפול זוגי/פרטני/קבוצתי לפני או במהלך מעצרם. מחד, טיפול שכזה יכול לסייע בהפחתת רמת האלימות בקרבם ומאידך - גברים אלה יחוו מחויבות גדולה יותר לשינוי, על רקע התחושה שמקשיבים להם ולא רק מענישים אותם, כפי שהורגלו כל חייהם. זאת ועוד, מחקרים מעלים כי יציבות תעסוקתית וקיומם של קשרים חברתיים וקהילתיים רחבים התומכים בגברים אלימים, עוזרים אף הם בשימור וחיזוק התנהגותם הלא-אלימה בטווח הארוך (Aldarondo & Mederos, 2002).

אחד מגורמי הסיכון המעלים את ההסתברות לרצח בת-זוג, קשור במאפיינים של שליטת-יתר ותלות רגשית חזקה, כפי שניתן למצוא בקרב גבוליים ופסיכיים-אגרסיביים (Dutton & Kerry, 2002; Ellis & Kerry, 1994). מחקר מסוים מציע, כי טיפול אפקטיבי בגברים אלימים המאופיינים באישיות תלותית, יכול להיות מושג באמצעות טיפול קבוצתי פסיכו-דינמי, בעוד שטיפול אפקטיבי עבור גברים בעלי אישיות אנטי-סוציאלית, יכול להיות מושג באמצעות טיפול קבוצתי קוגניטיבי-התנהגותי (Saunders, 1996). הטיפול המקובל והנפוץ ביותר כיום עבור גברים אלימים הוא טיפול קבוצתי, המקנה לחץ קבוצתי ואחריות להצלחתו של כל אחד מהמשתתפים בקבוצה, באמצעות תמיכה, עידוד ומתן אפשרות ללימוד וחיקוי מיומנויות

מחשפיה זו. אולם, רק מעטים מהילדים הללו זכו לקבלת עזרה או להתערבות כלשהי מצד הרשויות וגורמי הרווחה. מכאן, שיש צורך חיוני בתוכניות להתערבות ומניעה גם עבור אוכלוסייה זו.

מאחר שכוננת המחקר הנוכחי היא לספק כלים נוספים בהיבטים של זיהוי, אבחון, מניעה וטיפול, מעבר להעשרת הידע התיאורטי בנושא, להלן מספר המלצות שגובשו לאור הממצאים שעלו מהראיונות עם הנבדקים, ולאור ממצאי מחקרים שונים שנעשו בתחום.

אבחון וזיהוי. מהטיפולוגיה המוצעת עולה, כי קיימים שלושה סוגים עיקריים של רוצחי בנות-זוגם. ממצא זה יכול לסייע בהיבטים של אבחון, מניעה וטיפול. הסיוע צריך להינתן הן מצד גורמי אכיפת החוק - משטרה, בתי-משפט - והן מצד עובדי רווחה, שצריכים להיות רגישים וקשובים יותר למקרים אלה ולא לתפוש אותם כמקשה אחת, או לבחון אותם רק בהיבט של אלימות קודמת. לרוב, חוקרים ומטפלים מחפשים סימנים להתעללות או סימנים אחרים הקשורים באלימות כמו איומים ברצח, תלות, קינאה ואובססיות, באמצעות שימוש בכלי קליני-אבחוני להערכת מסוכנות לאלימות במשפחה (DA - Danger Assessment), שתכליתו לזהות גורמי סיכון לחיי האישה מצד בן-זוגה (Campbell, 1995). אלא שכלי זה יעיל בעיקר להערכתם של טיפוסים אלימים המשליטים טרור ופחד על בת-הזוג (אנטי-סוציאליים, פסיכופאטים), אך הם חסרי יכולת הכללה עבור כלל המקרים משום שכאמור, לא בכל מקרי הרצח הללו נמצאים אותם גורמי סיכון מנבאים על בסיס אלימות קודמת, או התנהגות מופרעת אחרת בקרבם (Nicolaidis et al., 2003), כפי שעלה גם במחקר הנוכחי.

תמיכה חברתית ומוסדית. נבדקים רבים הביעו תרעומת על כי לא זכו לתמיכה חברתית ומוסדית בעת המשבר הזוגי ולעתים אף נתקלו בזלזול ובחוסר רגישות כלפיהם, שתרמו עוד יותר להידרדרות מצבם הנפשי והעצימו את תחושות הניכור והבדידות בקרבם. בעוד שנשים רבות זוכות לתמיכה חברתית ומוסדית הכוללת גישה למקורות והתייחסות רצינית מצד גורמי אכיפת החוק, בעיקר במקרים של אלימות במשפחה, הרי שגברים נעדרים מקורות כאלה. על רקע העובדה כי הם גם מתקשים להתמודד עם גורמי לחץ - אישיים ובין-

לסיכום, ממצאי המחקר מעלים, בדומה למחקרים קודמים, כי רוב מקרי הרצח הללו מתרחשים על רקע פרידה או כוונות פרידה של בת-הזוג מהגבר, אולם אין מדובר בקשר ישיר, פשטני או בלעדי. הפוטנציאל לביצוע הרצח קשור במכלול גורמים המעלים את הסיכון למימוש. זאת ועוד, בניגוד לרושם שחלק מהנבדקים במחקר ניסו לטעת, ברוב המקרים הרצח לא היה תוצאה של התפרצות אימפולסיבית, בלתי מתוכננת ובלתי-נשלטת. לרצח קדם שלב של מוכנות נפשית לקטילת חיי בת הזוג, שהתבטא במחשבות רצחניות ובתכנון הרצח. רובם העידו כי בסמוך לרצח חשו חרדה, בלבול, דיכאון וייאוש, כאשר על רקע מאפיינים וסימפטומים אלה, הבשיל במוחם הרעיון לקטילת חיי בת-הזוג, שהגיע למימושו ביום הרצח. לרוב, לרצח קדם עימות שולי בין בני-הזוג, שהיה המשך לעימותים קודמים ביניהם, אך לעתים לא קדם לרצח כל עימות.

רצח בת-זוג טומן בחובו השלכות בריאותיות, חברתיות וכלכליות, הן על משפחת הקורבן והן על הרוצח, ובעיקר על הילדים הנותרים לרוב מיותמים מאב ומאם, בעקבות מאסרו של האב או התאבדותו. יש לקוות כי המחקר הנוכחי יעשיר את העוסקים בתחום ויספק הבנה וכלים יישומיים ומתאימים יותר להתמודדות עם מורכבותה של התופעה, עוד בטרם התרחשותה. לאור הראיונות עם הנבדקים במחקר הנוכחי עולה, כי במעט יותר הקשבה, תשומת לב ורגישות חברתית ומוסדית, ניתן יהיה אולי למנוע ולו חלק מהמקרים הללו.

מקורות

אדלר, מ' (1983). אלימות בהיבט אינטגרטיבי. עבריינות וסטייה חברתית, 8, 5 - 24.

אדלר, א' (1929). פסיכולוגיה אינדיבידואלית בבית-הספר. דעת: מרכז לימודי יהדות ורוח.

אידיסיס, י' (2001). אלימות ותפיסת אלימות בקרב שחקי כדורגל מקצוענים: מודל אינטגרטיבי. עבודת דוקטורט ל-PhD, המחלקה לקרימינולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

גוסינסקי, ר' (2002). הכתובת הייתה על הקיר?! המשמעויות המיוחסות לרצח בנות-זוג על ידי גברים שרצחו את בנות-הזוג. עבודת דוקטורט ל-PhD, הפקולטה לרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה.

התמודדות יעילות (coping skills) עם גורמי לחץ שונים, בדרכים לא אלימות.

מחקרים מעלים, כי קרוב לשני-שליש מהגברים האלימים שהשתתפו והשלימו טיפול קבוצתי, המשיכו בהתנהגותם הלא-אלימה ביחסיהם האינטימיים. אולם עדיין, 10%-20% מהם ממשיכים בהתנהגות אלימה. רוב הגברים הללו עוזבים את הטיפול הקבוצתי ולא משלימים אותו, רובם מכורים לסמים או אלכוהול (Aldarondo & Mederos, 2002). מכאן, שיתכן כי טיפול קבוצתי אינו מתאים עבור כלל הגברים הללו ויש לשקול סוגי טיפול אחרים בעבורם, כמו למשל טיפול כוללני שייקח בחשבון את מגוון ההפרעות בקרבם, לצד טיפול פרטני.

רכישת מיומנויות תקשורת בין-אישית יעילות

מחקרים מעלים, כי התקשורת הבין-אישית בין בני-זוג במערכות יחסים מתעלות, לקויה. במקרים אלה, יש צורך בטיפול זוגי שיעניק לשני בני-הזוג למידה של אינטראקציות חיוביות, במקום אלו השליליות. הכוונה ללמידה ורכישה של מיומנויות להתמודדות עם לחצים ועם בעיות בין-אישיות ואחרות, על חשבון הכחדת אלו הלא יעילות וההרסניות (אלימות, עוינות, כעס, אגרסיביות, רצון חזק בשליטה, האשמת האחר וכיו"ב) (Babcock et al., 2000). בנוסף, יש מקום ללימוד ופיתוח אמפתיה כלפי בת הזוג והפחתת התלות שלהם בבת-הזוג (Scott & Wolf, 2000) לצד לקיחת אחריות אישית. המלצות אלה יכולות להיות יעילות ושימויות גם בתוך הכלא, עבור אסירים שהורשעו ברצח.

טיפול פסיכולוגי. לרוב, רוצחי בנות-זוג אינם

מקבלים כל טיפול נפשי ואחר בתוך הכלא. כך נוצר מצב לפיו שנות המאסר הארוכות בכלא, לא מביאות לשינוי מחשבתי והתנהגותי בקרבם ולעתים אף מחזקים את נטיותיהם האגוצנטריות ואת תפישותיהם הקורבניות. ממצאי המחקר, הנתמכים בממצאי מחקרים קודמים, מעלים כי רבים מהגברים הללו לוקים באישיותם, ולפיכך יש מקום לשקול להעניק להם טיפול פסיכותרפויטי, לצד טיפול קוגניטיבי-התנהגותי, בהתאם למאפייניהם הייחודיים. זאת, במטרה שלאחר שיתחררו מהכלא (מאחר שרובם משתחררים, לאחר קציבת עונשם וניכוי שלישי ממאסרם), יוכלו לשוב ולתפקד בחברה באורח נורמטיבי ככל האפשר.

1999. **Criminology Behavior Mental Health**, 14(2), 121-133.

Block, C.R., & Christakos, A. (1995). Intimate partner homicide in Chicago over 29 years. **Crime & Delinquency**, 41(4), 496-526.

Bowlby, J. (1969). **Attachment and loss: Attachment**. New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1979). **The making and breaking of affectional bonds**. New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1988). **A secure base: Parent- child attachment and healthy human development**. New York: Basic Books.

Browne, A., & Williams, K., & Dutton, D. (1999). Homicide between intimate partner. In M.D. Smith & M.A. Zahn (Eds). **Studying and preventing homicide, London: Sage**

Campbell, J.C. (1995). Assessing dangerousness: **Violence by sexual offenders, batterers and child abusers**. Newbury Park: Sage.

Campbell, J.C. (2002). Health consequences of intimate partner violence. **Violence Against Women II**, 359, 1331-1336.

Campbell, J.C., Webster, D., Koziol-McLain, J., Block, C., Campbell, D., Curry, M.A., Gary, F., Glass, N., McFarlane, J., Sachs, C., Sharps, P., Ulrich, Y., Wilt, S., Mangenello, J., Schollenberger, J., Frye, V., & Laughon, K. (2003). Risk factors for femicide in abusive relationship: Result from a multisite case control study. **American Journal of Public Health**, 93 (7), 1089-1097.

Crawford, M. & Gartner, R. (1992). **Woman killing: Intimate femicide in Ontario 1974 – 1990**. Ontario: Woman's Directorate: Ministry of Community and Social Services.

Creswell, J.W. (1998). **Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions**. London: Sage.

Dobash, R. P., Dobash, R.E., Wilson, M., & Daly, M. (1992). The myth of sexual symmetry in marital violence. **Social Problems**, 39, 401- 421.

כהן-בן-לולו, ש' (2004). אהבה כתולוגית: אקספלורציה של מאפייניה החווייתיים והאישיותיים. עבודת דוקטורט ל-PhD, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

מלאך-פיינס, א' (2002). התאהבות: איך אנו בוחרים במי להתאהב. מודן, מושב בן-שמן.

צבר בן-יהושע, נ' (2001). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה. גבעתיים: מסדה.

ריכוד נתונים בנושא אלימות נגד נשים - הוגש לוועדה לקידום מעמד האישה לקראת ציון יום המאבק הבין-לאומי באלימות נגד נשים: הכנסת - מרכז מחקר ומידע, נובמבר 2004.

שקדי, א' (2004). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותי - תיאוריה וישום. אוניברסיטת תל-אביב: רמות.

תימור, א' (1988). חזרה בתשובה כדרך לשיקום עבריינים: מחקר פנומנולוגי בקרב אסירים לשעבר. עבודת דוקטורט ל-PhD, המחלקה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

Aldarondo, E., & Mederos, F. (2002). (Eds.) **Men who batter: Intervention and prevention strategies in a diverse society**. New York: Civil Research Institute, chapter 2, pp. 1-20.

Babcock, J.C., Jacobson, N.S., Gottman, J.M., & Yerington, T.P. (2000). Attachment, emotional regulation, and the function of marital violence: differences between secure, preoccupied and dismissing violent and nonviolent husbands. *Journal of Family Violence*, 15, 391-409.

Bandura, A. (1973). **Aggression: A social learning analysis**. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Barriga, A.Q., & Gibbs, J.C. (1996). Measuring cognitive distortion in antisocial youth: Development and preliminary validation of the "How I Think" questionnaire. **Aggressive Behavior**, 22, 333-343.

Belfrage, H., & Rying, M. (2004). Characteristics of spousal homicide perpetrators: A study of all cases of spousal homicide in Sweden 1990-

- partners: a cross-validation study. **Journal of Family Violence**, 1(4), 323-341.
- Holtzworth-Munroe, A., Bates, L., Smutzler, N., & Sandin, E. (1997). A brief review of the research on husband violence. **Aggression and Violent Behavior**, 2, 65-99. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 68(6), 1000-1019.
- Houel, A. Mercader, P., & Sobota, H. (2003). **Crime passionnel, crime ordinaire**. Paris: Presses Universities de France.
- Johnson, M.P. (1995). Patriarchal terrorism and common couple violence: Two forms of violence against women. **Journal of Marriage and the Family**, 57, 283-294.
- Johnson, S.L., & Grant, B.A. (1999). **Review of issues associated with serious spouse abuse among federally sentenced male offenders**. Research Branch, Correctional Service of Canada.
- Kalichman, S.C. (1988). MMPI profile of women and men convicted of domestic homicide. **Journal of Clinical Psychology**, 44 (6), 847-853.
- Kaufman, J., & Ziegler, E. (1987). Do abused children become abusive parents? **American Journal of Ortho-psychiatry**, 57, 186-192.
- Kernberg, O. (1974). Barriers to falling and remaining in love. **Journal of the American Psychoanalytic Association**, 22, 486-511.
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. In **Envy and gratitude and other works** 1946- 1963. London: Hogarth.
- Kohut, H. (1971). **The Analysis of the Self**. New-York: International University Press.
- Koss, M.P., Goodman, LA., Brown, A., Fitzgerald, LF., Keita, G., & Russo, N. (1994). **No safe haven: male violence against women at home, at work, and in the community**. Washington: American Psychological Association.
- Landau, SF., & Roelf, S.H. (1998). **Intimate**
- Doumas, D., Margolin, G., & John, R.S. (1994). The intergenerational transmission of aggression across three generations. **Journal of Family Violence**, 9, 15-27.
- Dutton, D.G. (1995). Male abusiveness in intimate relationships. *Clinical Psychology Review*, 15(6), 207-224.
- Dutton, D.G., & Starzomski, A. (1993). Borderline personality in perpetrators of psychological and physical abuse. *Violence and Victims*, 8(4), 327-338.
- Dutton, D.G., & Kerry, G. (2002). Modus operandi and personality disorders in incarcerated spousal killers. *Journal of Psychiatric Practice*, 8(4), 216-228.
- Eisikovits, Z., & Buchbinder, E. (2000). *Locked in violent embrace*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ellis, D., & Kerry, G. (1994). *Life course and intimate femicide: An empirical study of the impact of social interventions*. Toronto, Canada: LaMarsh Research Center on Violence and Conflict Resolution.
- Estee, P. (1994). *Homicide-Suicide between adult sexual intimates: An Australian study*. *Suicide & Life - Threatening Behavior*, 24, 140.
- Gibbs, J.C. (1993). *Moral-cognitive interventions*. In A.P. Goldstein, & C.R. Huff (Eds.), *The gang intervention handbook* (pp. 159-185). Champaign, IL: Research Press.
- Goetting, A. (1995). *Homicide in families and other special populations*. New York: Springer.
- Gondolf, E.W. (1999). Characteristics of court-mandated batterers in four cities: Diversity and dichotomies. *Violence Against Women*, 5, 1277-1293.
- Gondolf, E., & Fisher, E. (1988). **Battered women as survivors: An alternative to treating learned helplessness**. Lexington: D. C. Heath & Co.
- Hamberger, L.K., & Hastings, J.E. (1986). *Personality correlates of men who Abuse their*

- A.S. Bellack, & M. Hersen (Eds.), **Handbook of family violence** (pp.31-56). New York: Plenum.
- Palmer, E.J. (2000). Preceptions of parenting, social cognition and delinquency. **Child Psychology and Psychotherapy**, 7, 303-309.
- Palmer, E.J. (2003). **Offending behavior: Moral reasoning, criminal conduct and the rehabilitation of offenders**. Cullompton, UK: William Publishing.
- Palmer, E.J., & Hollin, C.R. (2001). Socio-moral reasoning, perceptions of parenting and self-reported delinquency in adolescents. **Applied Cognitive Psychology**, 15, 85-100.
- Patterson, G.R., DeBaryshe, B.D., & Ramsey, E. (1989). A development perspective on antisocial behavior. **American Psychologist**, 44, 329-335.
- Polk, K. (1994). When men kill: **Scenarios of masculine violence**. New York: Cambridge University Press.
- Polk, K., & Ranson, D. (1991). **The role of gender in infinite violence**. Australia and New Zealand Journal of Criminology, 24, 15-24.
- Prince, J.E., & Arias, I. (1994). The role of perceived control and the desirability of control among abusive and non-abusive husbands. **The American Journal of Family Therapy**, 22, 126-134.
- Redden-Reitz, R. (1999). **Batterers' experiences of being violent**. Psychology of Women Quarterly, 23, 143-165.
- Russel, D., & Harmes, R. (2001). **Femicide in global perspective**. New York: Columbia University.
- Saunders, D.G. (1996). Feminist-cognitive-behavioral and process-psychodynamic treatments for men who batter: Interaction of abuser traits and treatment models. *Violence and Victims*, 11, 393-413.
- Scott, K.L., & Wolf, D.A. (2000). Change among batterers: Examining men's success stories. **femicide in Israel: Temporal, social, and motivational patterns**. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 6, 75-90.
- Lazarus, R., & Faulkman, S. (1984). **Stress, appraisal and coping**. New York: Springer.
- Lewandowski, A.L., Mcfarlane, J., Campbell, J.C., Gary, J., & Barenski, C. (2004). "He killed my mommy!" Murder or attempted murder of a child's mother. **Journal of Family Violence**, 19(4), 211-220.
- Mahler, M. (1965). **On the significance of normal separation individuation phase in drives, affect and behavior**. New York: Universities Press.
- Mahler, M. Pine, F., & Bergman, A. (1975). **The psychological birth of the human infant**. New York: Basic Books.
- Mak, A.S. (1994). **Parental neglect and overprotection as risk factors in delinquency**. *Australian Journal of Psychology*, 46, 107-111.
- Meloy, J.R. (1992). **Violent attachments**. Jason Aronson: Northvale, New Jersey.
- Mintz, E. (1980). **Obsession with the rejection beloved**. *Psychoanalytic Review*, 67, 479-492.
- Mouzos, J., & Shackelford, T.K. (2004). **A comparative, cross-national analysis of partner-killing by women in cohabiting and marital relationships in Australia and the United States**. *Aggressive Behavior*, 30, 206-216.
- Nicolaidis, C., Curry, M.A., Ulrich, Y., Sharps, P., McFarlane, J., Campbell, D., Gary, F., Laughon, L., Glass, N., & Campbell, J. (2003). **Could we have known? A qualitative analysis of data from women who survived an attempted homicide by an intimate partner**. *Journal of General Internal Medicine*, 18, 788-794.
- O'Leary, K.D. (1988). Physical aggression between spouses: A social learning theory perspective. In V.B. Van Hasselt, R.L., Morrison,

The social causes of husband-wife violence. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Straus, M.A. (1991). New theory and old canards about family violence research. **Social Problems**, 38, 180-197.

Wilson, M.I., & Daly, M. (1992). Who kills whom in spouse killings? On the exceptional sex ratio of spousal homicides in the United States. **Criminology**, 30, 189-215.

Wilson, M., & Daly, M. (1993). Spousal homicide risk and estrangement. **Violence and Victims**, 8, 1, 3-16.

Wilson, M., & Daly, M. (1994). **Spousal homicide.** Juristat 14(8), Ottawa: Canadian Center for Justice Statistics, Statistics Canada.

Winnicott, D.W. (1965). **The Family and Individual Development.** New York: Basic Books.

Wolfgang, M.E. (1958). **Patterns in criminal homicide.** Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Journal of Interpersonal Violence, 15, 827-842.

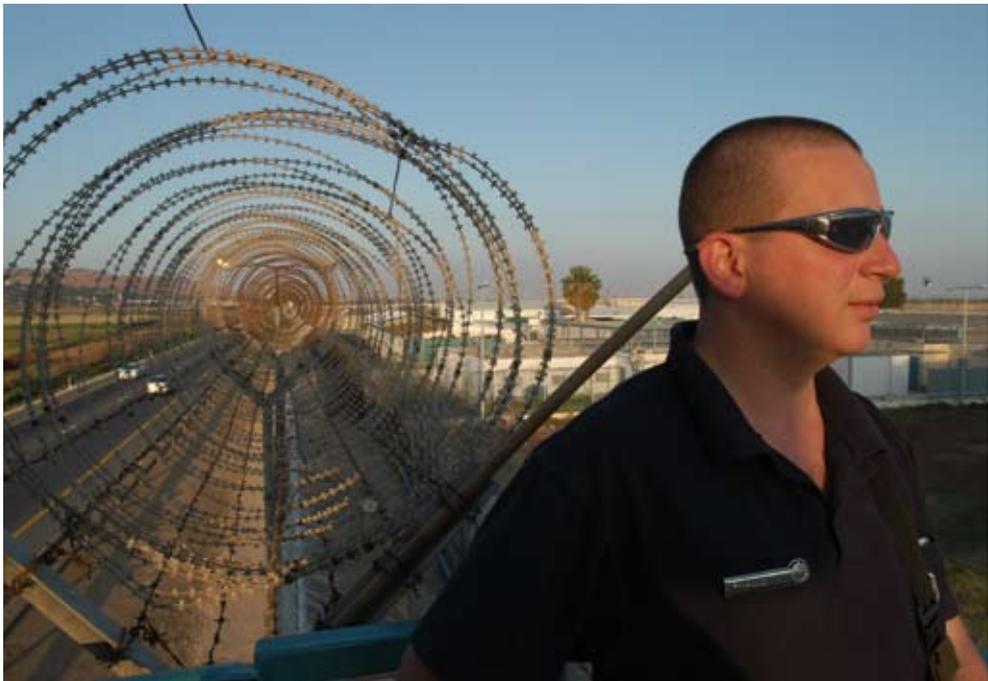
Serran, G., & Firestone, P. (2004). Intimate partner homicide: A review of the male proprietariness and the self-defense theories. **Aggression and Violence Behavior**, 9, 1-15.

Slaby, R.G., & Guerra, N.G. (1988). Cognitive mediators of aggression in adolescent offenders: part I. Assessment. **Developmental Psychology**, 24, 580-588.

Stack, S. (1997). Homicide followed by suicide: An analysis of Chicago data. **Criminology**, 35, 435-453.

Stark, E., & Flitcraft, A. (1996). **Women at risk: Domestic violence and women's health.** Thousand Oaks: California Sage.

Straus, M.A. (1980). Sexual inequality and wife beating. In M.A. Straus & G.T. Hotaling (Eds.),

חוסר המודעות הוא הכלא האמיתי

קבוצת מודעות לאסירים באמצעות תנועה ועבודת-גוף

[זהר פז¹]

תקציר

במאמר זה יוצגו עקרונות המודל להנחיית קבוצה קצרת-מועד לאסירים, בתהליך התפתחות אישית, באמצעות תנועה ועבודת-גוף (Process Body). העבודה הקבוצתית נעשתה ברוח הגישה הטיפולית ובאוריינטציה הוליסטית, הרואה את האדם השלם כמורכב מגוף, נפש ורוח המשתקפים זה בזה ומשפיעים זה על זה. בסיסה של העבודה הקבוצתית הוא הגישה הפסיכואנליטית, המסבירה את ההתנהגות העבריינות כביטוי הגנתי, המסייע לפרט להתמודד עם חוויות של חסך באהבה ותחושת דחייה. ההגנות הנפשיות יוצרות "שריון נפשי" המקבל את ביטויו גם ב"שריון הגופני" של האסיר, שהוא תבנית הגוף המתבטאת בדפוסי התנועה והיציבה שלו. מטרתה של העבודה הקבוצתית להגביר את המודעות לגוף ולמסרים שהוא טומן בתוכו וליצור מרחב בלתי מאיים, המאפשר תהליך של שינוי על ידי חיזוק הקשר של האסיר עם עצמו ועם סביבתו.

מבוא

במהלך חמש שנות עבודתי עם אסירים, הנחיתי סדנאות רבות העוסקות במודעות ובהתפתחות אישית. בקבוצות, השתמשתי באומנויות השונות על מנת להעמיק את המודעות של הפרט לעצמו ולקשרים שהוא יוצר עם חברי הקבוצה. העבודה האומנותית איפשרה לאסירים לחשוף את עולמם הפנימי בדרך בלתי אמצעית ובלתי מאיימת. במהלך הזמן נחשפתי לתופעה מעניינת: בכל פעם,

שהמפגש הקבוצתי נפתח בתנועה, נוצרה פתיחות גבוהה יותר ברמת היצירתיות של הפרט וברמת התקשורת שלו עם חברי הקבוצה. תופעה זו עניינה אותי ונתנה לי את המוטיבציה לפתוח קבוצת מודעות לאסירים באמצעות תנועה ועבודת-גוף בבית הסוהר "מעשיהו".

"עברייני עם שריון" - רקע תיאורטי

הרציונל התיאורטי נשען על הגישה הפסיכואנליטית, המניחה כי עבריינות היא ביטוי התנהגותי להגנות נפשיות, המסייעות לפרט להתמודד עם חוויות של חסך באהבה ותחושת דחייה. התנהגות הפרט היא תוצר ייצוגי המושפע מעולמו הפנימי המורכב מתפיסותיו ורגשותיו. לכן הבנת מנגנוני ההגנה, שמפעילים את הפרט, הכרחית להבנת התנהגותו. אדד (1989) טוען, כי עבריינים עושים שימוש ייחודי במנגנוני הגנה. לדבריו, עבריינות יכולה לשמש מכניזם המגן על "האני" ומונע התמוטטות או מצב קשה יותר. במחקרים שערך מצא, כי רמת החרדה אצל עבריינים גבוהה יותר מאשר אצל אלה שאינם עבריינים. לכן הוא סבר, כי ייתכן והעבריינות היוותה מנגנון הגנה מפני התפרצות החרדה. עבריינות מהווה גורם שמסיח את הדעת, המונע מ"אני" את האפשרות להתמקד באירוע האמיתי, המטריד את מנוחתו מבכנים מתוך ה"לא-מודע" שלו. עבריינות היא "חומות מגן", מעין מחסום בכני התפרצות אמוציונלית של אירוע או אירועים מודחקים, שהיו יכולים לערער, ואולי אף למוטט את ה"אני" (שם, עמ' 98). החומר המודחק יוצר

¹ הכותבת הינה מטפלת בפסיכותרפיה ממוקדת גוף, בעלת B.Ed. בחינוך מיוחד, בהתמקדות בטיפול בהבעה ויצירה, MA-I בהנחיית קבוצות בשילוב אמנויות; עובדת בשביס כמורה וכמנחת סדנאות מודעות והתפתחות אישית.

שפעילותם או עיכובם אינם נתונים לשליטה רצונית ישירה. התפתחות תקינה, לפי שחר-לוי (שם), מאפשרת התנסות תנועתית מגוונת, המלווה ביכולת תפיסה ודמיון ויוצרת עמידה יציבה, גו אנכי, ארגון העוצמה והכיוון, שימוש רצוני ומורכב בידיים, יכולת לכודד איברים נעים מיתר הגוף והיכולת להניע את כל הגוף ב"תזמור" מתואם. לעומתה, התפתחות בנסיבות טראומטיות גורמת להיווצרות **תלכידי חרדה**, המעכבים תנועה ומכוונים את התפקוד המוטורי לתבניות התגוננות ראשוניות, כגון: כיווץ שרירים כוללני, התקפלות כוללנית, איסוף גפיים לקרבת הגוף והמתנה פסיבית. שחר-לוי (שם) מתארת את דפוס החרדה, כמצב קיומי של **מעגליות פתוגנית** - האיום החיצוני מחזק את תחושת החרדה וזו יוצרת חרדה פיזיולוגית. הגוף חוזר על דפוס של כיווץ וצמצום המתח הגופני וזה יוצר מתח נפשי ופוגם בתפיסה. כך נוצר תלכידי המורכב מתחושה, מוטוריקה, רגש ותפיסה.

רייך (Reich, 1970) טוען, כי במצב כזה יוצר "האני" דפוס התנהגות שמאפשר הישרדות במחיר של חיות גופנית ספונטנית. כיוון שזהו מנגנון הישרדותי, הופך כיווץ השרירים לכרוני ויוצר את **שריון הגוף** (armor body). "שריון" זה מאפשר את הישרדותו הנפשית של הפרט וכדי ש"האני" יהיה איתו בשלום, הוא יוצר בתהליך אידיאליזציה **מבנה אופי** (character) המותאם לשריון. מבנה זה מאוים מגוף שיש בו חיות (alive body). על מנת להוריד את האיום על היכולת לשרוד, יש להקטין את כל מערכות החיות בגוף: נשימה, תנועה והפחתת המודעות לכל מה שקורה בגוף. כך, למעשה, מתחיל תהליך הניתוק מהגוף. השריון הגופני הוא מפה של אזורים גופניים בהם קיים כיווץ שרירים כרוני, שמטרתו לעצור את הדחפים הטבעיים של האדם כדי להימנע מדחייה מצד הסביבה.

למעשה, השריון הגופני הוא המפה הביולוגית של מנגנוני ההגנה הנפשיים, כלומר של החסימות הרגשיות. כשם שמנגנוני ההגנה הנפשיים יוצרים נתק בין האדם לבין גורם הכאב, כך שריון הגוף יוצר נתק בין האדם לגופו, כך שהוא אינו מבין את התחושות העולות מן הגוף, את הקשר שלהן לסיטואציה בה הוא נמצא ואת תגובתו הרגשית אליה. בנוסף הוא עלול להזניח את גופו עד למצב של הרס עצמי, כמו אצל מתמכרים. הנתק יבוא לידי ביטוי גם בקשר של האדם עם העולם החיצוני על ידי קהות חושית. כך, למשל, הוא לא יחוש

אי-שקט נפשי שמוליד תחושת חרדה, בה נלחם הפרט באמצעות התנהגות עבריינית, המסיטה את תשומת ליבו מהפנים אל החוץ. לעתים יבחר הפרט להדחיק את התוקפנות, אך כידוע אנרגיה מודחקת אינה נעלמת וכך הלחצים התת-הכרתיים יתבטאו באמצעים מילוליים (אמירות תוקפניות או ביקורתיות), בהבעות פנים כועסות או לועגות, בתנועות מאיימות, באלימות פיזית ולעתים גם בשימוש מוגזם בדמיונות בהקיץ או בשימוש תדיר בשקרים. למעשה, מנגנוני ההגנה מגנים על הפרט מאובייקט החרדה ומהווים "שריון נפשי", המגן מפני התפרקות האגו ומסייע בשמירה על השלמות העצמית. לפי התפישה ההוליסטית, כל התרחשות בעולמנו הפנימי תשתקף החוצה באמצעות גופנו והתנהגותו. מכאן צומחת ההנחה, כי "השריון הנפשי" ש"לבש" העברייני יבוא לידי ביטוי ב"שריון הגופני" שלו.

"שריון הגוף"

הקשר הראשוני שלנו עם עצמנו ועם העולם הוא דרך גופנו. בשלב הטרומ מילולי, המפגש של התינוק עם המציאות הפנימית והחיצונית הוא למעשה חוויה חושית, המתבטאת בגוף וביכולתו לנוע. חקירת העולם והתקשורת עמו מתבצעת באמצעות הגוף. בדרך זו מביע התינוק את רצונותיו, פורק את תסכולו ומתגונן מפני איום. הרשמים התחושתיים, הרגשיים והתפיסתיים משתלבים זה בזה, נכתבים בגוף ונרקמים אל תבניות התנועה שלו עוד בטרם התפתחה השפה הסמלית. לפי שחר-לוי (1994), **תלכידי זיכרון ראשוניים**, הם זיכרון גופני, המכיל בתוכו רשמים חושיים, רגשיים ותפיסתיים של התינוק במבנה הגוף ובאופן תנועתו. כיוון שהתלכידים נוצרו בשלב טרום מילולי, אין בהם מודעות קוגניטיבית. לכן יש קושי לזהותם, כך

שלו במרחב האישי והכללי, בתפקיד שכחר לעצמו בקבוצה ובמאבקי הכוחות הסמויים, שההכרה בהם מאפשרת מעבר למערכת יחסים אינטימית יותר. החלק השלישי הוא המשמעותי ביותר בעבודה - עבודה עם רגשות. בשלב זה, נגענו בקשר שבין הגוף לנפש. למדנו להפריד בין תחושות, רגשות ומחשבות ולזהות את ההשפעה שיש להם זה על זה והאופן בו הם יוצרים את התגובה ההתנהגותית שלנו. בשלב זה התאפשר למשתתפים לנסות תגובה שונה מהתגובה האוטומטית שלהם. כך למשל, במפגש בו המשתתפים נפגשו עם הכעס, הם למדו לזהות את תחושות הגוף בעת כעס, את המחשבות שרצות בראשם באותו רגע ואת התגובה האוטומטית שהם מייצרים. לאחר מכן עיבדנו את גורמי הכעס והבנו איזה רגש מסתתר מתחת לכעס (שהרי כעס הוא רגש שנותן תחושה של כוח, המכסה על רגש אחר שנתפש בעינינו כנחות, מאחר והוא שם אותנו במקום של חולשה). לבסוף התנסו המשתתפים בבחירה מודעת של ההתנהגות מתוך שליטה עצמית. התאפשר להם לשנות את התגובה האוטומטית והבלתי נשלטת בתגובה הולמת יותר מבחינה חברתית. בשלב האחרון, עסקנו בפרידה ולה הקדשנו את שני המפגשים האחרונים. כל מפגש כלל שני חלקים, בני שעה כל אחד, וביניהם התקיימה הפסקה קצרה. החלק הראשון נפתח במעגל, בו סיפרו המשתתפים איך הם מרגישים באותו היום. לאחר מכן פנינו לעבודה התנועתית שבדרך כלל היתה מובנית, אך לעתים הושפעה ממצב המשתתפים באותו היום. בחלק השני, שיתפו המשתתפים בחוויותיהם. יחד בדקנו את הקשר שבין הגוף לנפש ובין החוויה התנועתית להתנהלותם בחיים. מטרת העיבוד היתה לנסות לארגן את החוויה הגופנית-תנועתית הלא ורבילית באמצעות מילים, שיסייעו לאסיר להבין את מה

כאב פיזי, קור וחום באותה עוצמה. אם כך, ככל שמנגנוני ההגנה של העברין פעילים יותר ובלתי מודעים, "שריון הגוף" שלו הופך בלתי חדיר ובלתי נגיש לאנשים שבאים איתו במגע ובעיקר לעצמו.

קבוצת מודעות לאסירים באמצעות תנועה ועבודת-גוף

תכנית הגוף של האסיר, כמו אצל כל אדם, משקפת את מצבו הנפשי ודפוסי תנועתו ויצירתו גורמים להנצחתם של תהליכים נפשיים. סגנון התנועה מספר על הדרך בה הוא התאים עצמו לחיים ולסביבה בה הוא חי ועל מערכת ההתמודדות שלו עם הכוחות הפועלים בחייו. הדפוס הרגשי היוצר את ההתנהגות העבריינית בא לידי ביטוי ב"שריון הגוף" של העברין. העבודה עם הגוף במקרה זה תסייע להגיע למודעות גבוהה יותר של הדרכים, באמצעותן הוא משתמש בגוף כדי להראות או להסתיר רגשות, ליצור או לחסום קשר עם אנשים אחרים. במקביל, מתודע האסיר מחדש לשפה הראשונה, שפת הגוף, ומרחיב את רפרטואר התנועות העומד לרשותו לביטוי עצמי. עבודה זו נוגעת בדרך בלתי אמצעית בסגנון האישי של הפרט ובהגנותיו הנפשיות דרך הגוף. העבודה הלא ישירה על ההגנות הנפשיות דרך תנועת הגוף ותחושותיו, מסייעת בחשיפת חלקים לא מודעים והכרה בהשפעתם על ההתנהגות. יחד עם זאת, העבודה התנועתית מעוררת את הגוף, משחררת אותו ומרככת את "שריון הגוף". "שריון" המשדר לנפש אותות מצוקה קבועים אליהם היא מגיבה בהגנתיות. עם התרככותו, משתנה השדר והנפש יכולה להירגע.

בהקשר זה, מהווה הקבוצה מיקרוקוסמוס למציאות בה חי המשתתף. שיחזור המציאות בתוך מרחב מוגן מאפשר לו להתבונן בעצמו ובבחירותיו, להביע את עצמו באופן אותנטי יותר ולהתנסות ביצירת קשרים, תוך ויתור על הדפוסים הישנים והפגמת דפוסים חדשים על פי הנורמות הקבוצתיות. בנוסף מהווה הקבוצה היכל של מראות, המפגיש את הפרט עם חלקים של עצמו איתם בחר (לא במודע) לא להיות בקשר ולכן אינו מסוגל לקחת עליהם אחריות. העבודה בקבוצה התנהלה לאורך 14 מפגשים, שנחלקו לארבעה חלקים, לפי השלבים של כנסון (1992): חלק ראשון עסק בהיכרות ובטיפוח הרצון להשתייך לקבוצה. בחלק השני עסקנו בחקירת האינדיבידואל דרך המיקום

שעבר, להגביר את מודעותו ולהשתמש בגוף ככלי לתקשורת בין-אישית ותוך-אישית.

מטרות והישגים

בחלק זה אתאר את הישגי האסירים בקבוצה לאור המטרות שהוצבו:

מטרה ראשונה: פיתוח המודעות העצמית של המשתתף דרך הקשר עם הגוף ואופן תנועתו.

המודעות העצמית של האסיר מתפתחת על ידי המפגש שלו עם גופו, תוך כדי פיתוח יכולת ההקשבה למסרים העולים מתוכו, באמצעות התנועה והתנסות במצבים חדשים שאינו מורגל בהם המסייעים לו להרחיב את אפשרויות הבחירה שלו. החוויה התנועתית מגבירה את החיוניות של האדם ומאפשרת לו להיפגש עם המתח שהצטבר, להתמודד עמו ולפרוק אותו באמצעות תנועה.

תיאורי מקרה

במפגש השלישי בדקנו כיצד האחרים מהדהדים בתוכנו וכיצד אנו משתקפים בעיני האחר. ד' גילה בתרגיל תנועה מול "מראה" אנושית עד כמה הוא סגור, משום שתנועות שותפו לתרגיל שיקפו לו את מצבו. "גם כשהפכתי מודע לכך, ניסיתי לפתוח את התנועה ובכל זאת התגובה שקיבלתי הייתה סגורה", אמר, "כך בעצם הבנתי שאינני מצליח לעשות זאת, גם כשאני רוצה. נראה לי שמעכשיו אני אשים לב לזה גם בחיים".

במפגש העשירי, מפגש מתקדם מבחינת התכנים שהתאפיינו ברמת שיתוף גבוהה, נכנס ג.ס. מזיע מהשרב ששרר בחוץ ואמר "חום גורם לי להרגיש עצבים ואז אני מתעצבן על כל מי שסביבי. לא כדאי להתעסק איתי היום". בשלב זה כבר למדו המשתתפים לשקף זה לזה את הפער הקיים בין תחושותיהם הפנימיות לבין מה שהם משדרים החוצה. ו' אמר לו: "אתה דווקא נראה רגוע". ג.ס. ענה: "אני מרגיש שאני נחנק, שאין לי אוויר" ודבריו לוו בתנועת ידו החונקת את צווארו. ו' אמר: "כשחם, אני נהיה עייף ולכן אין לי כוח לעשות כלום ואני הופך רגוע". שיקפתי, כי במצבים דומים, ישנן אפשרויות תגובה שונות ופניתי לג.ס. ושאלתי האם יש מצבים נוספים שמרגיש את החנק הזה. הוא ענה: "לפעמים אנשים מלחיצים אותי ואני כועס כי הם חונקים אותי ומדביקים אותי לקיר... ואז אני מרביץ ואני לא נרגע עד שאני רואה דם" וכיווץ את אגרופו. שיקפתי לו את הקשר בין תחושת החנק מהחום לתחושת החנק מאנשים. ג.ס. שתק, כשלחיי אדומות וניתן

תיאורי מקרה

במפגש הראשון עסקנו בעיקר בהקשבה לגוף, תוך כדי תרגול תנועתי שביצעו המשתתפים באופן פרטני. ד' שיתף: "אני מרגיש איך הדם זורם לי בגוף וגם הצלחתי לשמוע ולהרגיש את הדופק שלי". ג' אמר: "אני מרגיש שהגוף שלי חי". רבים דיווחו, שגילו שיש אזורים בגופם שלא היו מודעים אליהם ולתחושת הכאב שקיימת בהם. במהלך השיחה, הבינו כי חוסר היכולת לחוש איברים מסוימים בגופם משקפת את חוסר הקשר שלהם עם עצמם. ו' סיכם את התרגול: "אני יוצא מכאן רגוע, עם שלווה פנימית שתעזור לי להתמודד עם הלחץ והרעש שבאגף".

במפגש השביעי הגיעו המשתתפים עייפים וסיפרו על הקושי שלהם להגיע לקבוצה אחרי העבודה וגם להתמודד עם קשיים רגשיים, שעולים באינטראקציה עם חברי הקבוצה וקשורים לתחושות של דחייה. כשנשאלו, מדוע בכל זאת הם מתמידים להגיע, נאמרו הדברים הבאים: "בקבוצה אני לומד על עצמי, נכנס לעומק, לומד על הגוף, נפתח, מקבל כוחות, מבין את הקשר בין הגוף לנפש, נפגש עם אנשים מחוץ לאגף, וגם יש פה הזדמנות לתמיכה, לעזרה, להבנה ולחברות". ביקשתי מהם לקום ולהסתדר במעגל ולתוכו כל אחד הוזמן לזרוק את הקשיים שלו כאשר הכל חוזרים אחריו. תוך מספר דקות, רמת האנרגיה עלתה, הגוף השתחרר, העייפות נעלמה וכולם היו מוכנים לעבודה. בשלב זה יש קונפליקט בין הפחד להדחות על ידי חברי הקבוצה לבין כל

מטרה שנייה : חיזוק הזיקה של האסיר לזולתו באמצעות תהליכי התקשורת המתרחשים בקבוצה.

המטרה לחזק את הזיקה של הפרט לזולתו עשויה לסייע לו ליצור קשרים אמיניים ומספקים עם האחר, קשרים בהם הוא יוכל להביא את עצמו באופן אותנטי ולקבל את האחר כישות נפרדת בעלת צרכים ורצונות משלה. הסדנה מסייעת לפתח מיומנויות תקשורת באמצעות הקשבה לגוף ותנועה במרחב, תוך שימוש בתקשורת ישירה.

תיאורי מקרה

ח' הראה נכונות גבוהה ליצור קשרים חברתיים עם משתתפים בקבוצה. הוא טען, שיש לו רצון להכיר ולהתקרב לאנשים מאגפים אחרים ומתרכזיות אחרות. בשני המפגשים הראשונים, ניסה ליצור קשרים, לדוגמה: הוא ניסה לחפש קשר משותף בינו לבין אחד המשתתפים (בדואי במוצאו) על ידי דיבור בערבית וניסיון למצוא מכרים משותפים מכפרו או מקומות שעובדים בהם. אחד המשתתפים אמר:

היה לראות שסערה מתחוללת בתוכו. לאחר מכן עסקנו בקשר שבין תחושות הגוף לרגשות. בדרך בה הרגש מייצר תחושה גופנית, שלעיתים מפעילה את ההתנהגותנו. מטרת המפגש היתה ללמוד לזהות את הבחירות שלנו להתפרץ או להתכנס מבחינה רגשית דרך התחושות הגופניות. הגוף במקרה הזה היווה כלי המאותת על המצוקה והמודעות לכך מאפשרת שינוי של ההתנהגות האוטומטית. לאחר תרגיל בדמיון מודרך, צייר ג.ס. את קווי מתאר גופו בלבן וצבע בשחור את אזור הגרון והלב. במהלך השיתוף, בחר לא לדבר והניח את ידיו על פיו מרבית הזמן. כשענה לפניית חברים, עשה זאת בקצרה וקולו (הרועם כד"כ) היה חלוש ושקט. שיקפתי לו את חוסר היכולת שלו לדבר כתוצאה מהחנק שחש, ואת התסכול שלו מחוסר היכולת לבטא את עצמו מביא אותו לתגובה האלימה אותה תיאר קודם לכן. ג.ס. שתק וחברי הקבוצה שיתפו בדרכים השונות שהם משתמשים על מנת להרגיע את כאביהם הנפשיים המתבטאים בגוף.

אינו דברן גדול וכי החומה באה לידי ביטוי בגופו הגדול והשרירי.

סיכום

התהליך הקבוצתי המתרחש, באמצעות הגוף, הגביר את מודעותו העצמית של האסיר וסייע לו לקשר בין מצבו הגופני למצבו הרגשי ולשים לב להשפעות של החשיבה שלו על יצירת רגשותיו והתנהגותו. עבודה מסוג זה, המשלבת את שלושת הרבדים - גוף, רגש ומחשבה הרחיבה את המודעות וחשפה מגוון של כלים לזיהוי מצבים ככאן ובעכשיו, שאפשרו בחירה מחדשת ויצירת שינוי משמעותי בהתנהגות. נראה, כי חוסר המודעות הוא הכלא האמיתי, שכן, הוא גורם לאדם להיסחף חסר שליטה עם התרחשויות החיים. אדם, שאינו שולט בגורלו, אינו חי את חייו, אלא נותן לחיים להיות אותו וכך הופך להיות קורבן של המציאות. לעומתו, תפיסת האדם החופשי היא להבין שהכלים האמיתיים הם ככלים פנימיים ולא חיצוניים. האדם החופשי הוא אדון לגורלו, הוא לוקח אחריות על חייו ופועל מתוך משמעת עצמית ושליטה רגשית. כך משתחרר האדם מהכלא הפנימי שלו ויוצא מעבדות פנימית לחירות אמיתית. ייחודיות של המודל להתפתחות אישית באמצעות תנועה ועבודת-גוף משתקפת, אם כן, באינטגרציה שבין הפעילות הגופנית-תנועתית לבין העיבוד המילולי. חוויה זו מחברת את המשתתף לגופו ולרגשותיו ממקום טרום ורבלי כמקום בו נשמרות החוויות שלפני רכישת השפה. אלה חוויות שאין להם משמעות קוגניטיבית ולכן הן מפעילות אותנו באופן לא מודע. במקום זאת יכול אדם להתחבר לעצמי האוטנטי שלו. המעבר ממקום של "אין מילים" למקום של "יש מילים" מארגן את החוויה ונותן לה תוקף ומשמעות. המשתתף לומד להבין את החוויה שלו ומגביר את שליטתו על ההתנהגות הנגזרת ממנה.

מקורות

- אדד, מ. (1989) קרימינולוגיה - עברייני בהתהוותו. אור-עם.
- בנסון פ.ג'. (1992). יצירתיות בעבודה עם קבוצות. הוצאת א"ח בע"מ.
- שחר-לוי, י. (1994) תלכדי זיכרון ראשוניים. שיחות, ח(3), עמ' 172-180.
- Reich, W. (1970) The Discovery of the Orgone. New-York, Noonday Press.

"אני לא מבין על מה הם מדברים. הם משאירים אתנו בחוץ". בשלב מוקדם זה, לא שיקפתי לו את הבחירה שלו ליצור קשר דרך גורם שלישי, דרך שאינה מאפשרת יצירת קשר אמיתי בין שני אנשים, כמו גם את הניסיון ליצור קשר ב"שם ואז" ולא ב"כאן ועכשיו". ההזדמנות לא אחרה להגיע: במפגש השלישי, התלונן בכני כי "שני אלה איתי באגף, עובדים לידי ולא מתייחסים". תוך כדי דבריו, הסתכל על שני משתתפים שמיוודים זה עם זה ושניהם ממוצא רוסי. שיקפתי לו את חוסר הישירות שלו, שאינה מאפשרת לאחר להיות איתו בקשר, משום שלמעשה הוא אינו פונה אליו אלא אלי. שאלתי אותו, מה יכול לעזור לו להיות בקשר והוא ענה: "כשאני רואה אותם באגף, להגיד להם שלום קודם". "ועכשיו, מה אתה יכול לעשות?" שאלתי. "לשאול אותם", ענה. לשאלתו, ענה ד' ואמר: "השאלה שלך לא ישירה ונתפשת כענייני לא אמיתית. זו הסיבה שאני לא רוצה להיות איתו בקשר". בשלב זה, השיח הוא עדיין בלתי ישיר והדובר מרחיק עצמו מה"כאן ועכשיו".

במפגש השישי, בשל פעילות מיוחדת בב/ס, לא הורשו האסירים לצאת לחינוך. חמישה משתתפים (מתוך שנים-עשר) הגיעו בכל זאת. החדר הקבוע שלנו היה בשימוש ושקלתי לבטל את המפגש. ו' (בעל גוף גדול ושרירי וקול חלש, שנהג לשתוק במהלך השיחות) ביקש: "אולי נוכל רק לדבר קצת". ע' (שתקן גם הוא) הוסיף: "אולי נשאר בשקט בחדר עם המוסיקה, אני לא רוצה לחזור לאגף". הרגשתי, שיש כאן הזדמנות ובאותו מפגש עבדנו עם הקול ופתיחתו באמצעות הגוף במגוון טכניקות. במהלך התרגול, האישי שכללה מדיטציה בקול, קולו של ו' לא נשמע בתחילה ועם הזמן הוא הלך והתחזק וקיבל נוכחות. בתרגיל אחר שעשו בזוגות מ' טפח על גבו קלות במטרה לסייע לו להוציא צלילים וקולות. הטפיחה היתה חלשה מכדי לעורר את האפקט הרצוי, ולכן הצעתי לו את האפשרות לכוון את בן זוגו לתרגיל לעוצמה הרצויה לו - וכך היה. בסיכום המפגש קולו החלש של ו' הלך והתגבר. כשהסתייע במ' באחד התרגילים, פנה אליו לאחר שהצעתי את האפשרות לכוון את השותף, וביקש ממנו להגביר את עוצמת הטפיחות). ו' אמר: "יש לי הרבה יותר מקום בקבוצה הקטנה ואני מצליח לומר מה שאני רוצה". שיקפתי לו איך בתרגול קולו התגבר וכי הוא למד לומר לזולת מה שהוא צריך. ו' תירץ את השקט שלו במגבלה השפתית שלו ודימה את הקושי לחומה שיש לו עם האנשים בקבוצה. חבריו לקבוצה שיקפו לו כי גם בשפת האם שלו

תן למילים לעשות בך ביבליותרפיה באמצעות סיפורי התנ"ך בין כותלי בית הסוהר

[אילה דקל¹]

מבוא

בשיעור הראשון שלי כסטודנטית בשנה א', הציע אחד המרצים את האופציה להכיר את בית הסוהר ולהתנסות בעבודה בו בהעברת שיעורים במרכזי החינוך. כאדם האוהב לעשות, יותר מאשר ללמוד ולדבר, מיד קפצתי על ההזדמנות וכעבור שבוע הייתי בראיון הכרות בבית סוהר איילון. כבר מן ההתחלה התלהב מנהל מרכז החינוך מכך שאני סטודנטית גם לתנ"ך והבהיר כי האסירים מאד מתעניינים בתחום זה, אך הוא אינו תחום נלמד במרכז חינוך. יחד החלטנו שהשיעורים שאעביר יעסקו בסיפורי התנ"ך.

את השיעורים העברתי בבית סוהר איילון במשך ארבעה סמסטרים, כאשר כל סמסטר התחלפו פרצופיהם של האסירים בכיתה. השיעורים התנהלו בשעות הבוקר, כחלק מהלימודים במרכז החינוך. כיתתנו היתה מורכבת מאנשים שהיו שונים זה מזה עד מאד, גיל האסירים בכיתה נע בין 20 ל-60. ומוצאם מגוון הקשת הפוליטית והחברתית במדינת ישראל: מוסלמים, יהודים, דרוזים ונוצרים. ימנים ושמאלנים, עולים חדשים וצברים שורשיים, דתיים, מסורתיים ואתיאיסטים.

כאן המקום להודות לצוות בית סוהר איילון על הפתיחות לרעיונות היצירתיים ולחומרים הספרותיים שהכנסתי למרכז החינוך; על היד החופשית שהעניקו לי, על הגמישות לצרכים בהתייחס לציוד אורקולי, אמונתי ומשרדי שוטף; על הפרגון והעידוד התומך ובמיוחד על הנכונות להצטרף להרפתקה זו שאת תחילתה ידענו כולנו, אך מהלכה וסופה נגלו לנו רק במהלך העבודה.

נכנסתי בפעם הראשונה לכיתה, עם שיעור מוכן בצורה קפדנית ודקדקנית הכולל מספר אופציות מילוט, בידיעה כי הכל אפשרי וכי המידע על האסירים היושבים לפני קטן ביותר. פתחתי בשיעור על "בראשית", בריאת העולם, ההתחלה. ערכנו היכרות בסיסית והסברתי לאסירים שמהיום נלמד יחד תנ"ך. אחר כך הוצאתי צבעים ודפים וביקשתי מכל אחד מהם שיצייר את נקודת הבראשית שלו. את המקום הטוב שבו הוא זוכר את עצמו - כילד, ברוגע, בשקט - לפני שהתחילה מסכת חייו, לפני שדברים בחייו החלו להשתבש; לתאר את ההתחלה התמימה והטהורה שהיה רוצה לחזור אליה, "לחדש ימיו כקדם", ודרך ציור זה, ביקשתי, שיציג כל אחד את עצמו לקבוצה.

האסירים נעצו בי מבטים מלאי תמיהה. התחלתי לחלק את הדפים והצבעים. הם הבינו שכנראה ייאלצו לצייר. זה לא קרה בן רגע. לקח זמן עד שאסיר אחד החל לצייר ובעקבותיו עוד אחד ועוד אחד. במשך 10 דקות ציירנו, בשקט. ואז התחילו האסירים להסביר את הציורים ולספר על עצמם. כך, במשך שיעור שלם, נערכה הכרות עם כל הקבוצה. רק לאחר מכן פנינו אל הטקסט התנ"כי, קראנו את תחילתו, והתחלנו לשאול שאלות העולות ממנו: מה זה 'תוהו ובוהו' לדעתם? מה נברא לפני מה? מה צריך לברוא בעולם קודם כל? מה היה בנקודת הבראשית של העולם שהפך את העולם לנן עדן? מה היה בנקודת הבראשית שלהם שהיה להם כל כך טוב איתנו? למה זקוק אדם כדי לחיות? האם אדם יכול לחיות בכדידות? מה יותר חשוב צרכים רוחניים או גשמיים? ועוד ועוד.

¹ לומדת לתואר ראשון בקרימינולוגיה ותנ"ך, שנה ג', אוניברסיטת בר-אילן

הירש כי "ידידות, אהבה, ארוחה טובה, קצת יותר כסף, או כל דבר אחר יכולים להיחשב לתרפיה אפילו שהינם ספונטניים, ללא מרשם, או ללא כוונה מיוחדת לשפר את מצבו של החולה" (Brown, 1975). מה ההבדל, אם כן, בין קריאה עצמית לביבליותרפיה? לקריאת ספרות טובה ישנה השפעה חיובית על הקורא. אך מכיוון שדרושה מודעות גבוהה כדי להתמודד עם בעיות ועמידות כנגד התנגדויות ורציונליזציה, בדרך כלל לא די בקריאה עצמית. כדי להגיע לקתרזיס ותובנה דרושה ביבליותרפיה. הקריאה העצמית שמורה להנאה והיא נוגעת-לא נוגעת בבעיותיו של הקורא. הביבליותרפיה תסייע לו לעמוד נוכח הקונפליקט של הגיבור הספרותי וליצור אנלוגיה למתרחש במציאות שלו. המייחד את הביבליותרפיסט הוא מעורבותו בתהליך, בחירת החומר הספרותי אינה מקרית אלא מכוונת על ידי הצרכים הנפשיים של הפרט או הקבוצה (גולן, 1994). אדיר כהן בספרו "סיפור הנפש" מסכם את הגדרת המושג ביבליותרפיה וכותב: "במובן הפשוט ביותר הביבליותרפיה פירושה עזרה, סיוע נפשי באמצעות הספרות. הגדרות המושג מרובות ומגוונות והמשותף להן הוא תפיסת הביבליותרפיה כאמצעי, כטכניקה טיפולית שמטרתה להביא להבנה, להתפתחות תקינה ולגדילה אישית" (כהן, 1990).

התהליך הביבליותרפי: אופיו, מטרותיו, שלביו והשפעותיו

מספרים, כי בשעת אחד הנשפים שנערכו לכבוד יום הולדתו של פרויד כינוהו הנוכחים בשם "מגלה הבלתי מודע". פרויד התכחש לכינוי זה והדגיש כי "המשוררים והפילוסופים קדמו לי בגילוי הבלתי מודע... מה שגיליתי אני, אין זו אלא המתודה המדעית בה ניתן הבלתי מודע לחקירה". לפי התפיסה הפסיכולוגית, מעדן היוצר את תסביכו ביצירה האמנותית. כלומר, אותם יסודות מודחקים, שעליהם דיבר פרויד, מופנים לאפיק האמנותי. יצורי הדמיון הם בבחינת חיפוי שמאחוריו מסתיר ה"צנזור" את התסביך הלא מודע. כמו כן מדגיש פרויד כי "קרוב לוודאי, כי המיתוסים, למשל, עולים בקנה אחד עם השרידים המסורסים של חוויית משאלה של עמים שלמים ועם חלומותיה החילוניים של האנושות הצעירה" (כהן, 1990). יצירת הספרות, בשפתה הגמישה והחוויתית ובמגוון אמצעיה, מעוררת לחיים ולפעילות תהליכים נפשיים בלתי-מודעים ומחלישה את מחסומי ההתעלמות,

כך התחיל המסע שלי בבית סוהר איילון, מסע שבתחילתו המילה "ביבליותרפיה" היתה סתם עוד מילה ארוכה שמצויה בספרים המדברים על תיאוריות פסיכולוגיות. ואילו בסופו של המסע, פירושה של המילה היה ברור ובעל משמעות רבה. במאמר זה ננסה לעמוד על מספר מרכיבים. ראשית, על הגדרתה ותהליכה של הביבליותרפיה בכלל ושל ביבליותרפיה קבוצתית בפרט. כמו כן נעמוד על הסיכונים והסכנות שעלולים לצוץ בתהליך הביבליותרפי, שחשוב שהמנחה יהיה מודע אליהם בעת הנחיית הקבוצה. נעמוד על המשמעות המכרעת של בחירת החומר הביבליותרפי ועל היתרונות והחסרונות שבבחירת סיפורי התנ"ך כחומר ביבליותרפי; ננסה להבין התכונות המיוחדות של התנ"ך שמשפיעות על הוראתו ועל התהליך הביבליותרפי; נבדוק את ההשפעה של סיפורי התנ"ך דווקא בין כותלי הכלא, זאת בהתייחס לעובדה שהתנ"ך הינו טקסט דתי, הווה אומר שיש לו קשר לאלוהים. זאת מתוך הנחה שאלוהים, הדת והתנ"ך מהווים מרכיב ייחודי ומשמעותי דווקא בתוך בית הסוהר.

הגדרת הביבליותרפיה

המושג 'ביבליותרפיה' מורכב משתי מילים, ביבליו = ספרים, תרפיה = טיפול. משמעותו של המושג, אם כן, היא טיפול באמצעות ספרים. ספרים שימשו לתרפיה כבר בימי קדם, ביוון העתיקה למשל, מעל לכניסה לספרייה בטיבס היה כתוב: "מקום מרפא לנפש".

המהדורה השלישית של מילון וובסטר, מחלקת את ההגדרה של ביבליותרפיה לשתי רמות, הראשונה היא "שימוש בקריאה נבחרת ככלי טיפולי תומך לרפואה ופסיכיאטריה". הגדרה זו מקשרת את הביבליותרפיה לטיפול בחולים עם בעיות גופניות או נפשיות התומכות בטיפול רפואי או פסיכיאטרי. ההגדרה השנייה היא "כלי להנחיה בפתרון בעיות באמצעות קריאה מכוונת". הגדרה זו לעומת הראשונה רואה גם את ההדרכה בספריות על ידי פרטים שונים מתוך מאמץ לעזור בפתירת בעיות, בתנאים מסוימים, כביבליותרפיה. גם בהעדר בעיה גופנית או נפשית הדורשת טיפול פסיכיאטרי או רפואי. ד"ר דוד ק. ציימברס, מנהל רפואי של בית חולים בלוס אנג'לס, הגדיר את הביבליותרפיה מנקודת מבט רפואית כ"טיפול תומך או ספציפי תוך שימוש בחומר קריאה". לעומתו אומר ד"ר ל.

האינטימיות, עם הביכליותרפיסט שקיים בטיפול אישי, כאן הדיון הוא בטקסט הספרותי והמשתתף יכול למצוא את עצמו ברגעים מסוימים מקשיב, ברגעים אחרים משתתף בפעילות ושוב לסגת לעמדת בחינה שבשתיקה, לקבל מסרים שממלאים את הדיון הקבוצתי. ואילו בשיחה הטיפולית אינדיבידואלית, המטופל נמצא כל הזמן באינטראקציה הדורשת הבעה, התייחסות פעילה, תגובה מהירה, היענות ופתיחות שלעיתים קשות לו מאד (כהן, 1990).

בנוסף, על ידי ההשתייכות לחברת הקבוצה וההזדהות עימה יכול המשתתף להגיע ביתר קלות לשינוי ערכים, לוותר על ערכים שהיו משותפים לו ולקבוצת השתייכותו הראשונית, ולהפנים ערכים חדשים, אשר קבוצת השתייכות החדשה סומכת את ידה עליהם. חברת הקבוצה מזמנת את המשתתפים אפשרות ליישם מיד ובתנאים מוגנים יחסית את התפיסות והגישות החדשות ולהתנסות ב"תרגומיהם" (קובובי, 1992).

אך למרות כל היתרונות והערכים המוספים לביבליותרפיה קבוצתית יש להזהיר מפני הסכנות שבהיטשטשותו של הפרט במסגרת הקבוצתית, הסתרתו מאחורי גבם של אחרים שהם פתוחים יותר ומגיבים יותר, קבלה חיצונית מצדו של ערכי הרוב תוך היגרפתו לקונפורמיזם, סבילות שאינה מלמדת על התמודדות עצמית, אי מתן של אפשרויות לביטוי עצמי אינדיבידואלי. (כהן, 1990). אם כן הטיפול האידיאלי הוא ככל הנראה שילוב של עבודה קבוצתית עם טיפול אינדיבידואלי, אך בעבודתי בבית סוהר איילון לא התאפשרה עבודה פרטנית עם האסירים בשל קוצר בזמן והשיעורים התנהלו במסגרת של עבודה קבוצתית תוך ידיעת היתרונות של דרך זו, אך גם זכירת המורכבות שלה וניסיון לשמוע את ניגונו האישי של כל אסיר בתוך המנגינה הקבוצתית.

על פי ספרו של אדיר כהן, ישנם ארבעה שלבים לפחות שצריכים להתרחש במהלך התהליך הביבליותרפי: **הזדהות, השלכה, קתרזיס ותובנה.** להלן נפרטם ונסבירים על ידי התרחשותם בכיתתנו בשיעור על החטא הקדמון, סיפורם של אדם וחווה.

- ראשיתו של התהליך הביבליותרפי בהזדהות של הקורא עם דמויות בסיפור. עליו לחוש שהוא חולק עימהן מספר אפיונים, כמו: גיל, מין, תקוות, תסכולים, מצבי לחץ, בעיות הסתגלות וכיו"ב. הקורא משליך את עצמו על הדמות, כואב

ההכחשה וההדחקה. העובדה, שמדובר בגיבור הסיפור ולא בקורא עצמו, מפחיתה חרדות והגנות, מאפשרת חקירה חופשית בלתי מחייבת ולכן פחות מבוקרת. היא מגבירה את הספונטניות ומקלה על המטופלים לאתר ולהמליץ גם תהליכים נפשיים, הרהורים ודמיונות - "לא יפים" או לא הגיוניים שאותם, הם חייבים כמוכן, לשאוב מנפשם שלהם (קובובי, 1992).

במפגש בין הקורא ליצירה משמש המודל הספרותי ראי לקורא והוא עשוי לקרוא בו על עצמו. ככל שהעימות בין הקורא לבין המתרחש ביצירה מודע יותר כן גדל הסיכוי להצלחת התהליך הביבליותרפי, שפירושו הבנת הקורא את עצמו ובעקבות זה שיפור יחסו עם עצמו ועם סביבתו (גולן, 1994).

ביבליותרפיה קבוצתית

שיחת קבוצה המבוססת על יצירה ספרותית תורמת למשתתפיה תרומה משמעותית ומעמיקה ביותר, כאשר היא מחוללת בהם תהליך נפשי, שהוא מקביל, במידה רבה, לתהליך של האמפתיה המתרחש בנפש המטופל במפגש טיפולי עם זולת שאותו הוא מנסה להבין הבנה אינטימית. תהליך נפשי ייחודי זה אמור להתרחש בנפש כל תלמיד, המנחה משמש כאן בבחינת מנצח על התזמורת, כל תלמיד תורם לקבוצה את צלילו שלו למנגינה הקבוצתית ויחד עם זאת בתוכו מתנגן ניגונו האישי. ניגון אישי זה, כמוכן הוא מטרתו של התהליך הקבוצתי.

תודות לשיחה הקבוצתית, לומדים המשתתפים כי מרבית רגשותיהם, חששותיהם והרהוריהם אינם יוצאי דופן. ידיעה זו עשויה למונע מהם רגשות אשם מיותרות. בדרך כלל מפיח גילוי זה אומץ במשתתף ומעורר אותו שיעלה את רגשותיו, יבטא אותם ויתמודד עימם. ואפילו איננו מסוגל לבטא רגשות מסוימים בעצמו, ימצא על פי רוב מישהו אחר שיאמר את הדברים ואלה יעוררו בו הזדהות רגשית. ההכרה בבעיה המשותפת וההבנה ההדדית בין המשתתפים משפרת את התקשורת בניהם, ומעוררת בדרך כלל תגובת שרשרת חיובית. מאידך גיסא, שמיעת גישות ופירושים שונים משל הפרט לאותה תופעה, מעמידה אותו על הסובייקטיביות של גישותיו ושל דעותיו ועל החלקיות שבתפיסותיו - ובכך יש כדי להפחית מן הנוקשות והקיבעון על תפיסותיו ולהגביר את הסובלנות ואת הנכונות לשינוי ולהתרחבות (קובובי, 1992).

בקבוצה לא קיים המתח של הפגישה הישירה,

- התהליך הקטרטי המבוסס על ההזדהות וההשלכה מאפשר לקורא העברת הקונפליקטים שלו אל גיבור הסיפור, להשליך את תוקפנותו על הדמויות, להעלות יצרים מודחקים ולשחרר מתח בלתי הכרתי המביא לפורקן ול"טהור" הנפש. הפורקן מתאפשר, כי הדמות הספרותית שכואבת, תוקפת וכועסת משחררת את הפרט מן הסבל ומרגשי האשם שהיו מנת חלקו במציאות. הקורא משתף את עצמו במעללי הגיבור, בחטאיו, בכשלונותיו, בחרדותיו והצלחותיו. הגענו לשלב, שאחרי העונש בסיפור אדם וחווה, כעת הם עומדים בפני ההתמודדות עם החיים החדשים, החיים שאחרי הגירוש מגן העדן. "מה הם מרגישים כעת?" שאלנו את האסירים, "כיצד אתם מציעים להם לנהוג?", בשלב זה היה הדיבור בכיתה שקט ואיטי, האסירים התחילו לדבר על תחושותיהם של אדם וחווה בעת הגירוש, על החרטה, הבדידות, הקשיים והייאוש. בלי להתווכח, בלי לנסות להוכיח כי דעתם נכונה, כל אחד היה לגמרי בעולמו ונתן פורקן לרגשותיו על ידי הדיבור בכיתה.
- עקב שחרור המתח, עשוי הקורא להשיג הארה חדשה של בעייתו באמצעות תהליך ה"עיבוד" הפנימי המתרחש עתה. בשלב זה של התובנה, נעשה הקורא מודע יותר למניעיו שלו, למניעים האנושיים בכלל ולרציונאליזציות להתנהגותו. דרך ראיית "העצמי" בהתנהגות הדמות הספרותית, כתוצאה מהשגת המודעות לגבי הנעה, צרכים ובעיות עצמיות, עשוי הקורא לפתח תפישה ריאליסטית יותר של יכולתו ושל ערכו העצמי. בשלב זה הקורא מסוגל לבחון את דרכי הפעולה האפשריות לפתירת הבעיות שלו ושל הדמות הספרותית. בשלב זה, קראנו שוב ושוב את הסיפור וניתחנו את דרך התמודדותם של אדם וחווה, מה עשו נכון ומה לא, כיצד נהגו, והתמודדו עם האופציות השונות שהעול מהסיפור ואפשרות יישומן בעולמם של האסירים. אדם וחווה בחרו בדרך של התמודדות, של הכרה בחטא ושל חיים חדשים, אמנם חיים אלה היו קשים יותר, קצרים יותר ורחוקים מגן עדן, אך הם לא התייאשו, הם ניצלו את העולם שעומד לרשותם, חיו בו והתמודדו עם קשיי היומיום שהציב בפניהם. מתוך כך שאבנו כוחות להתמודדות עם העולם שלאחר העונש והחרטה שלאחר ביצוע החטא.
- את כאבה, סובל את סבלה וחי את שמחותיה והנאותיה. הוא לוקח חלק במעשי הדמות גם אם במציאות אין לו כח ואומץ לבצעם. ההזדהות מאפשרת לו להיענות לדחפיו האגרסיביים, להגשים משאלות, גם אם הן אסורות. וכל זאת מבלי להיענש על חטאיו. (גולן, 1994). למרות שחיהם של האסירים שונים לגמרי מחייהם של דמויות התנ"ך, ההתרחשויות העוברות על הדמויות היוו פעמים רבות נקודות מוכרות ולעיתים כואבות בחייהם של האסירים, ועל כן ההזדהות איתם לא היתה קשה כלל. בסיפור אדם וחווה בגן עדן התמודדו עם החטא הקדמון על כל שלביו. הבנו יחד את המניעים לביצוע החטא, נתפשנו יחד על ידי האל וניסינו להתחבא ובסופו של דבר חשנו בכאב את העונשים הקשים, את הגירוש מגן עדן ואת נסיונם לבנות חיים חדשים.
- עם כניסתו של הקורא לעורה של הדמות שהוא מזדהה עמה, מכיר במניעיה, עומד על יחסיה לשאר הדמויות ביצירה עשויה להתקיים השלכה כפולה כאשר הוא נוטה להשליך עצמו אל הדמות הבדיונית ולהשליך מן הדמות אל עצמו ובסיועו של המנחה מעביר הנחווה הבדיוני אל מצבו שלו. בשקט בשקט, תוך כדי הקריאה נראות פתאום עיני האסירים אחרת, ברגע אחד ניתן לקלוט אסיר שהסיפור נגע בנקודה רגישה לו. ברגע שני, תוך יכוח לוהט, ניתן לראות אסיר, שכה להוט לשכנע את כולם בצדקת דרכו עד כי אף שאר האסירים חשים שאין זו סתם להיטות וכי נלחם הוא על דעתו כאילו הוא גיבור הסיפור. כך בסיפור אדם וחווה, כששאלנו את השאלה "האם אדם וחווה אשמים בביצוע חטאם או שמא רק הנחש אשם שכן הוא היה הגורם המחולל של החטא?" התנהל בכיתה יכוח סוער, הנוגע בשאלה האם האדם אחראי למעשיו או שמא גורמים סביבתיים וחברתיים אחראים לכך. האסירים ניהלו את הוויכוח בלהט, חלקם מכירים באחריותם על חייהם וחלקם מנסים להשליך את כל הקורות אותם על החברה. הלהט היה כה רב עד כי נאלצנו לקטוע את הדיון מתוך התלהטותו. בתהליך ההשלכה, מתחוורות לקורא אף תפיסותיו שלו את העולם ובני האדם. הוא נותן פירוש ליחסים שבין הגיבורים ביצירה, למניעים של הדמויות, וכן דמותו משתקפת בהן כשהן מחזירות לו את לקח מאבקייהן והתמודדותן עם בעיות המציאות.

עלולה לעורר בקורא חרדה אשר אין לו די כוחות 'אני' להתמודד איתה, ולעתים אף לגרום לפגיעה בתפקודו הנפשי. על המנחה להיות ער לקשיים המתעוררים ולתמוך תמיכת יתר, תמיכה מפורשת, המתייחסת באופן ישיר ומוכחן לגורמי החרדה הקשורים בנושא הספציפי (קובוכי, 1992).

ישנה עוד דרך התגוננות רווחת מפני הכניסה פנימה אל מעמקי הנפש והיא בריחה להתפלספות על בעיות המופיעות בטקסט כבר בתחילת התהליך הביבליוטריפי. דווקא אסירים ברמה גבוהה יותר נוטים לברוח כבר מן ההתחלה להתפלספות על הבעיות שמועלות בכיתה מעמדה חיצונית לטקסט, לפני שעברו את שלבי ההזדהות ההשלכה והקתרזיס. גישה אינטלקטואליסטית חיצונית נשאת אכן במישור החיצוני, כוחה במלל, אך השפעתה הפנימית מעטה ביותר (כהן, 1990).

המנחה בוחר את הטקסטים ומתכנן את המפגש הביבליוטריפי מתוך ידיעת הקשיים והמורכבויות שיכולים ללוות את התהליך באופן כללי ומתוך הקשיים האישיים, פרטיים של מטופליו. כך ניתן לפעול על קרקע בטוחה כמה שיותר בעת הטיפול וכמו כן להיות מוכן להתמודד עם הבעיות אם יצוצו.

בחירת החומר

בחירת החומר לתהליך הביבליוטריפיה הוא שלב ראשון מכריע וקובע לגבי מהותו, כיוונו ובסופו של דבר יעילותו של התהליך כולו. בקבוצה הנידונה במיוחד היוותה בחירת החומר נקודה משמעותית ביותר. בקבוצתנו היו אסירים מכל העדות, הדתות והעמים, על כן חשוב היה להקפיד כי ישנם סיפורים המתאימים לכל המשתתפים וכי במהלך השיעורים נענו צרכיהם של כל האסירים. פעמים רבות קרה כי בניתי שיעור סביב נושא או סיפור, שעניין את אחד האסירים ועד מהרה התברר שגם לשאר האסירים יש נגיעה לנושא.

ר"י גיוס רובין (1978) מעלה שורה של עקרונות מרכזיים לבחירת החומר, שהם במישור החוץ ספרותי, ומתמקדים בעיקרם במספר ובמסופל. בשל קוצר היריעה, אביא מספר עקרונות מתוך משנתו, לדעתי אלו הם המהותיים ביותר והם שהנחו אותי בבחירת החומר הביבליוטריפי.

- יש להימנע מכל חומר ספרותי שאין הביבליוטריפיסט בקיא בו. הביבליוטריפיסט חייב להכיר את היצירה הספרותית על כל היבטיה.

סכנות וסיכונים בטיפול הביבליוטריפי

קיימות גם סכנות בטיפול ביבליוטריפי, יש להיזהר מפני התמכרות הקוראים לספרות אסקפיסטית, לבריחה זולה למשך זמן הקריאה מן הבעיות האישיות. התמכרות זו, כמוה כשימוש בתרופות מזיקות המרגיעות לרגע קט בלבד ויוצרות אשליה כאילו המחלה טופלה. אין רע בשימוש בספרות לעתים לשם 'חופשה קצרה מן המציאות', לפסק זמן לרגיעה, לאיסוף כח, אך כל הגזמה בכיוון זה לא רק שמחטיאה את מטרת הביבליוטריפיה, אלא הופכת כשלעצמה לבעיה באמצע הדרך של בריחה מפני בעיות במקום התמודדות איתם.

כמו כן שלב ההשלכה מחייב זהירות רבה מצד המנחה, שכן יש הקורא משליך את המניעים שלו על הגיבור ואף מחזק את רגשותיו ההרסניים תוך החרפת בעיותיו (קלנר, 2002).

בעת הנחיית ביבליוטריפיה קבוצתית, בולטת העובדה שדווקא המשתתפים בעלי כוחות 'אני', גמישות נפשית ופתיחות לרגשותיהם הם המפיקים את מירב התועלת מהמפגש ואילו המשתתפים הנוקשים יותר בעמדותיהם הנוטים להכחשה ולהדחקה יתרה, מגלים התנגדות מוגברת, ובדרך כלל מתקשים יותר להפיק תועלת מן המפגשים. כידוע, ככל שאדם זקוק יותר לטיפול נפשי, בהיותו חסום על ידי עמדות ותפיסות נוקשות, כן הוא בדרך כלל, מתקשה להפיק תועלת מטיפול זה. בקבוצות שהעברתי בבית סוהר איילון, ניתן היה לעשות אבחנה בין האסירים השונים לגבי התקדמותם. היו שהשתתפו באופן פעיל, הביעו דעתם, התמודדו עם הדילמות והקשיים שהועלו בפניהם ואף הגיעו לפתרונות. והיו, שהיה להם קשה לשנות את גישתם והם נותרו עם דילמות שאינן פתרונות. כמו כן היו אסירים שכלל לא השתתפו. ניתן לחלק אסירים אלו לשתי קבוצות. בקבוצה אחת נמצאים אסירים שכלל לא התחברו לנושא ושהשיעור לא משפיע עליהם כלל, ובקבוצה השניה ישנם אסירים שאמנם בוחרים בשתיקה לאורך כל השיעור, אך משיחה אישית איתם ניתן להבין כי התנהליכים בהחלט מתנהלים בראשם וכי הם חשים בושע לדבר על תחושותיהם מול שאר האסירים בכיתה, אך נושא השיעור בהחלט משפיע עליהם ומקדם אותם.

יש להיזהר מאד בבחירת החומר הספרותי. בחירה בלתי הולמת עלולה לגרום לתגובות שליליות אצל הקוראים. חשיפת תכנים וקונפליקטים מודחקים

מאד בכיתה ומגבירה בהרבה את פתיחות האסירים ואת תחושת הנינוחות והשמחה שלהם.

השימוש בתנ"ך כחומר ביבליוטריפי

כשיעורים, שהעברתי, בחרתי להשתמש בתנ"ך כחומר ביבליוטריפי ממספר סיבות. ראשית, האסירים התעניינו בחומר זה וביקשו ללמוד את סיפור התנ"ך. שנית, אני אוהבת מאד את סיפורי התנ"ך ובקיאיה בהם. בעבודתי התחוויר לי, כי השיעורים מתנהלים בצורה טובה יותר כאשר החומר מעניין ומרתק גם את המנחה וגם את התלמידים. השימוש בתנ"ך כחומר ביבליוטריפי מיוחד ומורכב ביותר. מחד גיסא, מהללים החוקרים את השימוש בתנ"ך מסיבות רבות שנפרטם להלן ומאידך גיסא היותו של התנ"ך חומר "מקודש" מקשה לעיתים על העבודה הביבליוטריפית.

מימד משמעותי בשימוש בחומר תנ"כי בביבליוטריפיה הוא בכך, שסיפורי התנ"ך מהווים את ההבצה הפשוטה והטהורה של התת מודע הקולקטיבי שלנו. תת מודע קולקטיבי הוא מושג שטבע הפסיכולוג יונג. בניגוד לפרויד, מכיר יונג בכך שישנם שכבות עמוקות של תכנים לא-מודעים, אשר אינם מורכבים מחוויותיו של היחיד ואינם שייכים במישרין אל האישיות של הפרט, אלא שהם נתהוו לאט לאט במשך דורות רבים ברוחו של המין האנושי כולו והם מהווים את הבלתי מודע הקולקטיבי. תכניו של הבלתי מודע הקולקטיבי התפתחו מתוך מפגש עם הסביבה מלאת הסכנות, מאבקי הקיום של המין האנושי, ההתפעמות מן היקום, הצורך בהסברים לנפלאותיו וכיו"ב. מכאן שנוסף על הבלתי מודע הפרטי, שהוא חלק אינטגרלי במבנה נפשו של כל יחיד, קיים בלתי מודע קולקטיבי, עמוק ורחב מן הראשון ואף רב השפעה ממנו.

רבים מסיפורי התנ"ך מושמעים לילדים חוזר והשמע כבר בנן הילדים בבית ההורים, באירועים והזדמנויות שונות. די בעובדה זו לגרום שהשפעת התנ"ך על נפש האסירים תהיה רבה ביותר. גם אסיר, שלא חונך על האמונה שהתורה ניתנה למשה מסיני והיא מייצגת אמת אבסולוטית, מייחס לה - בלא מודע - מידה זו או אחרת של קדושה ושל סמכות מחייבת, מה שמגביר, כמוכן את עוצמת השפעתה עליו. לכן כאשר הוסק מסר מסוים דווקא מסיפור תנ"כי הוא יהיה משמעותי יותר, בעל תוקף גדול יותר והסיכוי שיושם בחיי האסירים רב יותר. ניתן לראות השפעה של התנ"ך על אסירים דתיים

רק כך יוכל להוביל בכיטחון את האסירים בנכחי היצירה ולגלות עימם את סודותיה ואת סודות נפשם.

• התעניינותם של האסירים בקריאה והעדפותיהם צריכות להילקח בחשבון ויש להתחשב בהם בבחירת החומר הספרותי. כאשר האסירים מתעניינים בחומר הספרותי יש סיכוי רב יותר לשיתוף פעולה מצידם בשלב הראשוני וליישום התובנות העולות מן הטקסט הספרותי בשלבים המתקדמים.

• יש לקחת בחשבון את בעיותיהם של האסירים, הבעיות המועלות ביצירה צריכות להיות ניתנות ליישום על בעיותיו של המטופל, אם כי לא בהכרח זהות עימן.

• מחד גיסא, על הביבליוטריפיסט להתחשב בגיל הכרונולוגי ובגיל האמוציונאלי של האסירים ברמתם הלשונית ודרגת הבנת הנקרא שלהם וכך לקבוע את רמת החומר שנבחר. ומאידך גיסא, לדעתו ניתן להתאים כמעט כל חומר ספרותי לכל מטופל עם קצת יצירתיות והכוונה. לדוגמה, ניתן לפשט יצירה על ידי הפיכתה להצגה או להקדים לקריאתה את סיפורה על ידי המנחה, ניתן אף לספר יצירה בעזרת תמונות או בעזרת שיר. ובכך להתחשב ברמתם של משתתפי הקבוצה, אך גם להימנע מפשטנות ורדידות שיכולה להיגרם עקב בחירת חומר שיקל עליהם את ההתמודדות עם הטקסט, אך יוכל להחמיץ את ההתמודדות עם עומקם החבוי מתחת לשכבות של הגנות כישויים ומסכות חיזיוניות. ניתן בקלות 'לקנות' את המסכות שמוכרים המשתתפים, כשהם מציגים עצמם הצגה חיזיונית, אך על ידי הצבת אתגרים ויעדים שנראים לעתים גבוהים מדי, ניתן לגלות חיים שלמים המסתתרים תחת המעטה החיצוני המטעה.

יש מקום רב לשימוש בחומר אורקולי, סרטונים, תקליטים, סרטי קולנוע, סרטי טלוויזיה וכיוצא בזה. אין הם באים במקום החומר הספרותי, אך ניתן לשלבם בעבודה הביבליוטריפית. (Rubin 1978). בעת הנחיית קבוצה ביבליוטריפית בין כתלי בית הסוהר, ישנו ערך מוסף רב לאמצעים אלו בשל דלות המפגש עימם. כאשר אסיר נפגש פתאום עם סרט או עם שיר הוא מרגיש לכמה רגעים מחוץ לבית הסוהר, אלו הם הנאות של אנשים נורמלים הנשללות כמעט לגמרי מאסירים. אי לכך ובהתאם לזאת השימוש באמצעים אלו יוצר אווירה מיוחדת

המקראי, שמחברים רבים חוזרים ומזכירים אותו. רוב הסיפור המקראי "...מוסר את מעשי האנשים ואת הקורה להם, אך אינו טורח כלל להודיענו את המניעים הנפשיים לפעולתם ואת המחשבות והרגשות העולים כתגובה על קורותיהם: מה מרגיש אברהם כשאלוהים מצווה עליו להקריב את יצחק? מדוע מתנכר יוסף לאחיו ומתעלל בהם בארץ מצרים?" (אדר, 1951).

כלומר, "הסיפור המקראי משתמש בעיקר באמצעים עקיפים (בגילויים חיצוניים, כגון, דיבור או מעשים) לתיאור ההתרחשות הפנימית ועל הקורא ללמוד מהם על המניעים והתהליכים הנפשיים הגורמים להם, ואין המלאכה הזו נעשית למעננו בידי המספר" (ש. בר אפרת 1979).

העובדה, שהתרחשות נפשית אינה מפורשת על פי רוב בסיפור המקראי, אלא נרמזת בלבד בהתנהגותם של הגיבורים, מזמינה את המשתתפים להפעיל את עצמם כדי להגיע להבנת התהליכים המתחוללים בגיבורים ומחייבת אותם לחפש ולשאוב מנפשם את ההסברים המתאימים. גם העובדה, שהסיפור המקראי הוא בעיקרו, סיפור הניתן להבנה במידות העמקה ובדרגות מודעות שונות מאפשרת למשתתפים, כמעט בכל גיל, למצוא לו כיסוי רלוונטי בנפשם שלהם, בהתאם לכושר הבנתם, מצבם הנפשי והבעיות המשמעותיות להם באותה עת.

עם זאת, הבעיות יכולות לצוץ כיוון שיש המסתייגים מהפעלת שיקולים פסיכולוגיים בהוראת התנ"ך. הסתייגות כללית ועקרונית זו מבוססת על ההשקפה שאת התנ"ך יש ללמד וללמוד ככתב וכלשונו, ללא שיקולים ומטרות זרים לו וללא מחשבת בני אדם בני ימינו המפרשת את הטקסט המקודש (קובובי 1992). נושא זה יכול ליצור מחסום בנפשם של אסירים מסוימים וקושי בהגעה למעמקי הנפש של הקורא מחד, ולעומקיו של הסיפור התנ"כי מאידך. לדוגמה: בעת לימוד סיפור "עקידת יצחק", שאלנו בכיתה את השאלה "האם חזר אברהם נכון לדעתכם? האם היה צריך אברהם להיענות לבקשת האל להקריב את בנו, את כל היקר לו? או שהיה ראוי שילחם, שיעמוד על דעתו, ינסה להפך את הגזרה, ויציל את בנו?" התשובה הראשונית לשאלה היתה כמעט אוטומטית. כל האסירים הנהנו בראשם ואמרו שלרצון האל יש להישמע תמיד, לכל דרישה ובקשה. וזאת, לדעתי, מתוך חינוך הרווח במדינת ישראל כי אברהם הוא האב הגדול, המאמין המושלם ואין שום יכולת לפקפק במעשיו. הייתי צריכה לנסח את

ושאינם דתיים, מוסלמים, נוצרים, דרוזים ויהודים. היחס בין הדתות השונות, היה נושא משמעותי בשיעורים. השילוב בין אסירים יהודים נוצרים ומוסלמים הלומדים יחד תנ"ך, כאשר כל אחד דבק במסורת שלו ומביא את דתו אל הכיתה. התפתחות המסורות השונות, שלעיתים קרובות הם עד מאד ולעיתים רחוקות אחת מהשנייה כרחוק מזרח ממערב. אך מצד שני, ברגע שישנו מכה משותף משמעותי המגשר בין כולם, שהוא עצם היותם אסירים, הופכים האסירים במפתיע למעין קבוצה גדולה אחת. הם חשים יחד את כאבם של הדמויות, נהנים מניצחונותיהם ומתלבטים איתם בצמתי הבחירה. בשיעורי התנ"ך הייתה סובלנות ופתיחות בין דתית, שקשה מאד למצוא לעיתים בשיח בין דתי בחוץ לכותלי בית הסוהר.

נראה כי התנ"ך מצליח לחצות גבולות בין עמים ודתות, להוות מסמך ערכי, יסודי שמהווה גשר בין האסירים ובסיס של כבוד, שהרוב מאמינים בו וסומכים עליו.

הסיפור התנ"כי נלמד כסיפור בהמשכים והדבר מגביר, במידה רבה, את עוצמת השפעתו. תופעה זו ניתנת להסבר, בין השאר גם בכך שהסיפור בהמשכים עושה את הדמויות למכרים ותיקים, מקל על ההזדהות בכל פגישה מחודשת עמן והופך אותן דמויות ממשיות. השפעת הסיפור בהמשכים מוסברת גם על ידי העיסוק המתמשך בדמויות ובעלילה, גם במרווחי הזמן שבין פרק לפרק, עיסוק הנגרם בעיקר על ידי הציפייה להמשך (קובובי, 1992). רוב האסירים בבית סוהר איילון הכירו את גיבורי התנ"ך היכרות שטחית ומעורפלת, כך שמחד גיסא נהנינו מיתרון היכרותם ואהבתם את הדמויות ומאידך גיסא כל סיפור היה חדש ומרגש כיוון ולא ידעו כיצד יבחר גיבור הסיפור להתמודד עם הבעיה שהתעוררה. העובדה, שהתנ"ך הינו סיפור בהמשכים, גרמה לאסירים לצפות לשיעורי התנ"ך. הסקרנות קיננה בהם באופן תמידי ולעיתים היו ממש פעורי פה כיוון והשתוקקו לדעת כיצד לדוגמה התפתחה העלילה או האם הגיבור בחר בדרך ההתמודדות שהציע אסיר א' או בדרך שהציע אסיר ב'. בנוסף על עומק ההזדהות עם הדמויות הגלומות בתנ"ך ועל עוצמת השפעתו, הרי מאפייניו הספרותיים של התנ"ך מזמנים לפנינו הזדמנויות שחבל להחמיצן גם לעריכת דיון מורחב ומעמיק. מזכיר כאן רק מאפיין אחד בולט של הסיפור

תני"כי בפרט, יש לשמור על האיזון הנכון בין המידה שהקורא קורא בה "מתוך" הטקסט ובין מה שהוא קורא "לתוכו". כלומר לשמור על שלמותה ואמינותה של היצירה גם אם מלמדים אותה או קוראים בה מנקודת ראות זו או אחרת.

נראה, שהתני"ך מקל על שמירת האיזון הזה, גם כשאנו מונחים על ידי שיקולים פסיכולוגיים שאת עקרונותיהם הבסיסיים ניתן לקרוא מתוכו של התני"ך. שכן רוב רובו של הסיפור המקראי אינו רק מאפשר אלא אף מזמין פירושים ומשמעויות התואמים את עקרונות בריאות הנפש המקובלים היום. וזאת, בשל גדולתו בהבנת נפש האדם על רבדיה וניגודיה הפנימיים. (התני"ך הקדים את התיאוריות הפסיכודינמיות במתן ביטוי אמיתי ונאמן לטבעו המורכב והרב מימדי של האדם. לדוגמה - דמויות מופת וגיבורים חיוביים ואהודים לוקים אף הם בחולשות אנוש). וגם בשל הרוח של המסרים וההשקפות העוליים מרוב רובם של הפרקים (קובובי, 1992).

הרשב"ם, נכדו של רש"י, הגדיר את עצמו כפרשן הדוגל בדרך הפשט, ממש כמו סבו. אך פירושו אינם דומים כלל לפירושו של רש"י. כשנשאל הרשב"ם לפרש מעשיו, כיצד יכול הוא לקבל את פירוש הפשט של סבו, לכבודו, ובו בעת לכתוב פירוש פשט שונה ממנו? ענה הרשב"ם כי אף רש"י עצמו הכיר בכך שאין רק פשט אחד לתני"ך: "נתווכחתי עימו ולפניו, והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום" (מתוך פירוש הרשב"ם לספר בראשית, פרק ל"ז, פסוק ב'). הכוונה היא, שבכל תקופה, מקום וסיטואציה, וכמו כן בהתאם לפרשן, לידיעותיו, ניסיון חייו והשקפותיו, משתנה פירוש הפשט. כל אחד רואה מזווית מבטו פשט אחר וכל הפירושים מקורם באמת אחת. אם כן, נתלים אנו באילנות גבוהים כאשר אנו באים לומר כי אנו לומדים את התני"ך מחדש בכל שיעור ומכל אדם. ואין זה משנה כלל כמה פעמים למדנו את אותו סיפור בעבר.

עובדה זו מתחדדת במיוחד בעבודה עם אסירים, שבאים מרקע מגוון ביותר, וניסיונות חייהם אינם דומים בדרך כלל לניסיונות חייהם של כלל האוכלוסייה. על כן בשיעורים ניתן לגלות רבדים מרתקים הקיימים בתני"ך וכלל לא ידענו על קיומם. לא פעם נוכחתי לגלות, כי האסירים מצאו בנבכי התני"ך פירושים שלא שיערתי שקיימים ואינם

השאלה במספר ניסוחים חדשים כדי להגיע למטרת השיעור. להגיע לדיון על קורבנות שהקריבו בחייהם האסירים בשל גורמי סמכות, שהורו להם לעשות כך או למען ערכים המקודשים בעיניהם. וכמו כן כיצד הם חשים היום לגבי קורבנות אלו, האם הם חשים רגשי חרטה או שמא היו עושים זאת שוב. בסופו של דבר, היה זה שיעור מוצלח ביותר שגרם לשיתוף רב בין האסירים ולהתמודדות עם אירועים בחייהם שהיו יכולים להתנהל אחרת אם היו מנהלים אותם מתוך מחשבה ולא מתוך אינסטינקט וכבוד. אך כדי להגיע לדיון עמוק זה היה עלינו לעבור את מחסום "הקדושה והשלמות" שבתני"ך ולהשתחרר מן התחושה שלא ניתן לערער על מעשי האבות.

מקרה דומה התרחש בשיעור שעסק ביצחק ורבקה ועניינו היה "מציאת בת זוג". השיעור נפתח בהצגה של עבד אברהם ורבקה בעת פגישתם ליד הבאר שבחרן. האסירים היו צריכים להשלים את ההצגה ולהסביר לפי אילו תכונות יבחר עבד אברהם דווקא את רבקה ובעצם מהן התכונות שיש לחפש בבת זוג. האם בשל יופייה או בשל עושרה, בשל הכבוד שהיא מעניקה לבעלה ואולי דווקא בשל נאמנותה. אחד האסירים יצא מן הכיתה בסערה בטענה, שהצגה זו פוגעת בכבודם של האבות. נאלצנו לעצור את ההצגה, להסביר את מטרתה ולהבהיר כי אין כל כוונה לפגוע בכבוד הדמויות, אלא רק להמחיש את הסיפור כדי להיעזר בו בהתמודדות עם נושאים אקטואליים. גם במקרה זה, ההתנגדות לא הייתה גורפת ולא השפיעה על השיעור לאורך זמן אך בהחלט היתה קיימת.

נראה לי שהסתייגות זאת בטעות יסודה, שכן נשאלת השאלה, מה פירוש ללמדו ככתבו וכלשונו. כידוע, "פנים רבות לתורה" ורוב רובם של פרקי התני"ך - וזה אחד ממאפייני גדולתו - אפשר לגלות בהם פנים ומשמעויות רבות ושונות; והוא ניתן, בגבולות רחבים למדי, לפירושים שונים. ואכן, במשך הדורות הצטברה רבגוניות עצומה של פרשנות ודרשנות על רקע הנסיבות ההיסטוריות של הזמן ולאור הפילוסופיה והידע המדעי של המפרש והתקופה. ומכאן שכל אחד לא רק זכאי, אלא אף חייב, לקרב את התני"ך אל עולמו הפנימי ולמצוא בו משמעות אישית התואמת את נפשו ואת רוח התקופה. שאם לא כן, יש סכנה שהתני"ך ילמד כחומר אנכרוניסטי, מנותק מהבעיות הקיומיות שמעסיקות אותנו בחיי היומיום ומההשקפות הניתנות לשילוב עם עולמנו הרוחני. אמנם ברור, שבקריאת טקסט בכלל, וטקסט

אני מתרגש כשאני לומד על מלכים וגיבורים שעמדו מול אתגרים שקשה לאנשים כמונו בזמן שלנו לעמוד בהם."

מאיך גיטא, רובם המכריע של האסירים הרגישו כי כשאנו לומדים את התנ"ך אנו לומדים את דברי האל, את הדרך שבה צריך לנהוג בעולם, חוקותיו ומצוותיו, שהם הדרך הטובה. הדרך שתחזיר גם אותם אל שביל הזהב. אסירים אלו מתייחסים אל התנ"ך כסמכות מחייבת ומכריעה כפי שצינו בציטוטים הבאים: **"התנ"ך הוא חינוך ומנטליות ותורה ודברים טובים לאדם שהשאירו לנו הנביאים. אם כל אדם לומד את התנ"ך והולך לפי הפסוקים, העולם היה חי אחרת. הנביאים נשלחו על ידי אלוהים, לכן צריך להאמין בכולם וללכת בדרך הנביאים"; "אנשים לא יודעים סוד בתנ"ך ולא לוקחים ברצינות, בגלל זה העולם במצב כזה היום"; "התנ"ך נותן לאדם איך להתחבר עם אלוהים דרך אמונה ותפילה. כשאני לומד תנ"ך אני מבין את היקום ולמה אלוהים ברא עולם."**

בשעה שאסיר מאמין ומרגיש כי הסיפורים, המסרים והערכים שהוא לומד הם הדרך הטובה שצריך לילך בה והם שיעזרו לו לצאת מהמצב הקשה שבו הוא נמצא, הסיכוי שהוא יהיה מוכן להתאמץ ולהשתדל כדי ליישם ערכים אלו בחייו יהיה גדול יותר. בין אם הוא מאמין שערכים אלו הם ערכים שאלוהים העניק לנו כמרשם לחיים טובים בעולם הזה ובין אם הוא חש שסבו מדבר אליו מתוך הדפים העתיקים או שמקבל הוא עידוד מגיבורי העבר שהתמודדו עם צרות דומות לשלו ויכלו להם.

נסכם באמירה מאלפת של אחד האסירים, שלדעתי כוללת היא את כל מה שלמדנו בשנתיים האחרונות בבית סוהר איילון ומסכמת את הכתוב בעבודה כולה: **"כל דבר אפשר לקחת מתנ"ך, שקשור היום, לכל בנאדם."**

משמעות קיומו של אלוהים בתפיסת האסירים

על פי מה שניתן להבין מהאסירים עצמם ועל פי האמונה הרווחת, היא שהתנ"ך הוא מתנה שהעניק אלוהים לבני האדם והוא מייצג את הדרך הטובה שבה צריך להתנהל העולם ועל פיה צריך לנהוג אדם. כאמרתו של הרב צדוק הכהן מלובלין: **"וכך קיבלתי: כי העולם כולו הוא ספר שנעשה השם יתברך ושהתורה היא פירוש שנעשה וחיבר על אותו ספר."**

מופיעים בשום ספר פרשני. נוכחתי לדעת בכל שיעור, כי אף שהייתי בטוחה שאני יודעת את החומר לפני ולפנים, שנתחדשו לי חידושים רבים במהלך השיעור, בכחינת "הפשטות המתחדשים בכל יום". **"את התהליך הזה של לימוד תורה, אני רואה במובנים רבים כריקוד בשלוש מערכות. תחילה ניגשת אני אל הטקסט ושואלת עליו שאלות: מה הוא אומר? מדוע הוא חוזר על עצמו? איך שני הסיפורים האלה משחקים זה עם זה? ואז במערכה השנייה אני מגלה - להפתעתי, משום שאולי לא התכוונתי שכך יקרה - שהטקסט גם שואל אותי שאלות. הטקסט גורם לי להרהר בעצמי, לפתח את עצמי ולהיאבק עימו. התנועה זורמת מן הראש אל הלב. ואז במערכה השלישית, הטקסט מלמד אותי כיצד להסתכל על העולם באופן שונה" (רוברטה הסטנס, כומר פרוטסטנטית).**

יחסם של האסירים אל התנ"ך

אם כן, ניתן בהחלט לראות את יישומן של התיאוריות השונות לגבי התנ"ך כחומר ביבליוטרכי במהלך השיעורים בבית סוהר איילון. האסירים התייחסו אל התנ"ך בראת כבוד מיוחדת, כספר ערכי ראשון במעלה. בשאלון, שהעברתי בקבוצה האחרונה שלימדתי, שאלתי את האסירים מהו התנ"ך בשבילם וכיצד הם חשים כשהם לומדים תנ"ך. כמו כן נשאלו האסירים לגבי עמדותיהם בנושאים שונים ביחס לתנ"ך. שאלון זה אינו מחקרי ואינו הוכחה מדעית לטענותינו. יש לבצע מחקר מקיף ומעמיק כדי לבסס סוגיות אלה. להלן נביא מעט מדבריהם וננסה להבין את עמדותיהם כלפי התנ"ך.

כנקודת פתיחה נציין, שכל האסירים הסיכמו לכך שסיפורי התנ"ך הם לא סיפורים רגילים וניתן ללמוד מהם מסרים חשובים. יחסם של האסירים אל התנ"ך נע על הרצף שבין לימוד היסטוריה ללימוד ערכים ויסודות האמונה. הגדיל לעשות אחד האסירים שהגדיר את התנ"ך בתמציתיות **"כ"היסטוריה ודברי אלוהים"**.

ישנם אסירים שטענו שפשוט חשוב ללמוד את שורשיו של העם: **"התנ"ך בשבילי זה היסטוריה של העם שלי. כשאני קורא בתנ"ך אני זוכר סבא שלי, חוזר לשורשים"**. אסירים אחרים טענו, שיש הרבה מסרים ללמוד מהיסטוריה מפוארת זו, מדרכי ההתמודדות של אנשים חכמים וחשובים, מהצלחותיהם וכישלונותיהם. וניתן ליישם בימנו או לפחות לשאוב מהם כוחות: **"כשאני לומד תנ"ך,**

לקשר עם האל, באמצעות סיפורי התנ"ך. כסיפור המייצג קשר לא נכון עם האל הוצג סיפור מגדל בבל (בראשית י"א); ולעומתו - דוגמא לקשר נכון - חלום יעקב בדרכו לחרן (בראשית כ"ח). דיברנו על תפילה, על צניעות מול האל, אך לא ביטול עצמי. כמו כן על אמונה כגורם מחזק ועל אלוהים כמיטיב בדרך שלא תמיד ברורה לנו, ועל יכולותינו להפיק תועלת אף מהרע. החלק השני של השיעור היה חשוב כדי להעניק לאסירים אפשרויות נוספות לקשר עם האל, מלבד היותו אל קנאי, זוכר חטאיהם ומענישם.

מספרו של פרנקל (1985), ניתן להבין שגם אצל אלה מאתנו שבאופן שכלי, רציונלי, אינם מאמינים באלוהים, יש תחושה של הסמכות העליונה שהיא אלוהים. המעניקה חסדים כאשר האדם עושה מעשים טובים, אך בעיקר מענישה וכועסת כאשר האדם סר מן הדרך הטובה.

מתוך דבריהם של פרנקל ויונג על האל הלא מודע והשפעתו על הלך מחשבתנו ומתוך הבעת רגשותיהם של האסירים במהלך השיעורים, אנו מבקשים לומר, כי לדעתנו המשמעות שיש לבחירת התנ"ך כחומר ביבליותרפי מקבלת משנה תוקף כאשר התהליך הביבליותרפי נעשה בין כותלי בית הסוהר. האסירים מושפעים מהסיפורים התנ"כיים במידה רבה דווקא משום שחשים הם רגשי אשם וחרטה על מעשיהם כלפי הסמכות העליונה, שהיא (כפי שמגדיר אותה יונג) האל. דווקא משום, שבחיייהם ביצעו חטאים שאכן מנוגדים באופן ברור לכתוב בתנ"ך, ומשום שהתנ"ך הינו ספר הנחשב בעיניהם לספר מקודש, ספר הספרים. הערכים הנלמדים מסיפוריו, כך עולה מעבודתי, הם ערכים שרוצים האסירים ללמוד ולהחיל בחייהם.

סיכום

פרשת "מצורע" יכולה לסכם בצורה טובה את התרומה של הביבליותרפיה לאסירים. זו פרשייה סבוכה ומורכבת, שמפורט בה כיצד נהיה אדם טמא בעקבות מחלת הצרעת, כיצד מוצא הוא אל מחוץ למחנה בני ישראל, ולאחר מכן כיצד הוא חוזר אל חיק העם ומשתלב חזרה בחיי היומיום. הפרשה כוללת מעשים סמליים רבים, שאף לומדי תנ"ך בקביעות ממעטים לעסוק בה ובפירושיה, ואף אני נרתעתי מן העיסוק בה במשך שנים רבות. ביום ראשון בבוקר התייצבתי מול האסירים כשבאמתחתי הטקסט התנ"כי בלבד, ולאחר הקדמה קצרה התחלנו לקרוא

אם כן, ניתן להסיק כי האסירים חשים שכשהם לומדים תנ"ך, שהוא טקסט דתי, הם באיזשהו אופן מתחברים אל הסמכות העליונה שלה הם חבים דין וחשבון על מעשיהם. הם נפגשים עם סמכות זו, עם ערכיה והמסרים שהיא מקנה להם דרך הסיפורים. באמצעות לימוד סיפורי התנ"ך, חשים האסירים קרובים יותר לסמכות זו. עקב כך, מתגברת אצלם תחושה של מחילה וכפרה על מעשיהם ושל קבלת הסמכות העליונה אותם חזרה לחיקה.

בשיעור על פגישתם המיוחדת של יעקב ועשיו, ערכנו דיון בכיתה בנושא ה"סליחה". השאלות שהועלו לדיון היו - האם צריכה להיות סליחה בעולם? האם אנחנו מסוגלים לסלוח לעצמנו? האם כל מעשה ראוי שישלחו עליו או שישנם מעשים שאין עליהם כפרה? דיון סוער במיוחד התנהל סביב השאלה ביד מי נמצא מפתח הסליחה, אלוקים או בני האדם? חלק מהאסירים טענו כי בני אדם אינם מסוגלים לסלוח אחד לשני, הסליחה לדעתם היא תכונה אלוהית. וחלק מהם טענו כי הסליחה היא תכונה אנושית, הנובעת מן השכחה, אך אלוקים זוכר ויודע הכל ולכן אין שכחה או סליחה בעולמות העליונים.

מתוך דיון זה הובהרו לי שתי תחושות משמעותיות מאד של האסירים:

- רובם המוחלט של האסירים חשו שהם זקוקים למחילה על מעשיהם.
- הסמכות האלוהית ויחסה למעשיהם היא עניין שמאד הטריד את האסירים ומסתבר שהם מרבים לחשוב עליו ולדבר עליו ביניהם.

בעקבות שיעור זה ערכנו שיעור שנושאו היה "אלוהים", וכל מהותו לדון בנוכחות האל בחיינו, ביחסנו אליו וכיצד אנו מרגישים שהוא מתייחס אלינו. השיעור היה מורכב משני חלקים, החלק הראשון עסק בתחושות האסירים - כיצד הקשר עם אלוהים מתבטא בחייהם הפרטיים. בפתיחת השיעור, שאלתי את האסירים מהו אלוהים בשבילם. ביקשתי שכל אחד יצייר את האל בחייו מנקודת ראותו. הציורים של האסירים היו מרתקים, ניתן היה לראות דפוסים שונים של מציאות האל בחייהם. יש שמבחינתם, אלוהים חי בעולם אחד והם באחר; יש מהם, דתיים במיוחד, שאלוהים עטף את כל חייהם והיתה לו נגיעה בכל דבר. אך בעיקר בלטה התחושה שאלוהים מהווה בחייהם את השולט והמעניש, שלא משנה מה יעשו - הוא יראה, ידע ויכעס.

בחלק השני של השיעור, העלינו אפשרויות שונות

יבוא משם ויאחזנו וישנה את מזגו, מהיכן יפוח הרוח ויבוא להיות בשר חדש בחייו. וכך הוא עצמו עומד בלב פתוח לכל דבר. הוא קורא בקול רם את הכתוב, הוא שומע את הדיבור שהוא מוציא מפי, וזה בא אליו. ואין כאן דבר שדינו חרוץ מראש, מהלך הזמנים נוהר לו, ואותו האיש, כל עצמו, נעשה כלי קיבולי".

ביבליוגרפיה

אדר, צ', (1951), סיפור יוסף והוראתו, ירושלים: המחלקה לעליית ילדים ונוער.

בר אפרת, ש', (1979), העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, תל אביב: ספריית הפועלים.

גולן, מ', (1994), טיפוח הדימוי העצמי: באמצעים פסיכודרמטיים וביבליותראפיים, תל אביב: הוצאת צ'ריקובר.

יונג, ק', (1937), פסיכולוגיה ודת, תרגום מגרמנית: יואב ספיר, עריכה מדעית: יוסף שוורץ, תל אביב: רסלינג 2005.

כהן, א', (1990), סיפור הנפש: ביבליותרפיה הלכה למעשה, קריית ביאליק: הוצאת "אח" בע"מ.

פרנקל, ו', (1985), האל הלא מודע: פסיכותרפיה ודת, הוצאת דביר: תל אביב.

קובובי, ד', (1970), הוראה טיפולית: טיפוח בריאות הנפש באמצעות תכני הוראה, ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתרבות.

קובובי, ד', (1992), ספרותרפיה: ספרות, חינוך ובריאות הנפש, ירושלים: מאגנס.

קלנר, ר', (2002), מבט ביבליותרפי על ידברי ימי נרניה של ק.ס. לואיס, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, המחלקה לספרות משווה, אוניברסיטת בר אילן.

Brown.E.F, (1975), **Bibliotherapy and Its Widening Applications**, Metuchen, NJ: Scarecrow Press.

Pardeek.J.T, (1997), **Using Books in Clinical Social Work Practice : A Guide to Bibliotherapy**, New York : Haworth Press.

Rubin.R.J, (1978), **Using Bibliotherapy, A Guide to Theory and Practice**, Pheonix, AZ: Oryx Press.

את הפרשה. האסירים הזדהו עם המצורע הזדהות כמעט מיידית. הם חשו, כמו המצורע, כאנשים שהוגדרו כטמאים (מסיבות אחרות כמוכן) והוצאו אל מחוץ למחנה. אט אט כתבנו על הלוח את כל המעשים הסמליים שנעשים עם המצורע, והאסירים העניקו להם פרשנות משלהם. תחושות הפחד מן היציאה מבית הסוהר והקבלה המחודשת או חוסר הקבלה לחברה הנורמטיבית צפו ועלו על פני השטח. וכמו כן הועלו רעיונות להקלת ההסתגלות לדרך החדשה המחכה בחוץ ולהשתלבות בחברה. בסיומו של השיעור, היתה תחושה של התרגשות וציפייה באוויר ושל למידת תובנות משותפת מדרך התמודדותו של התנ"ך עם חזרת המנודה לחיק החברה הנורמטיבית.

שיעור זה הבהיר לי יותר מכל כי בתנ"ך ובאסירים גם יחד חבויים עומקים אדירים שניתן להגיע אליהם רק בעבודה איטית, רגישה ומאומצת, עם המון סבלנות, פתיחות והקשבה. זו אינה עבודה קלה כלל, ולעיתים ניתן לחוש כאילו שום דבר לא מתקדם וכאילו כל העבודה לחינם היא. אך האמת רק מחכה לרגע הנכון כדי להתגלות, ובעת שימוש בכלים הנכונים, ניתן לחשוף רגשות, מחשבות ותובנות שלא ניתן למצוא בשום סטואציה אחרת. למדתי המון מהיחסים בין האסירים בני הדתות השונות, ומיחסם כלפי - בכבוד, בהערכה, למרות היותי גורם חיצוני, שונה מהם ושאינו קשור כלל לעולמם. למדתי מהחיים בתוך בית הסוהר, מהחופש המוגבל, החרטה על מעשי העבר, תחושות האשמה המקננות עמוק פנימה מחד, והמעטה החיצוני והשטחי של חפות מפשע שלובשים בהתחלה רבים מן האסירים, מאידך.

התנ"ך, שהיה בשיעור הראשון טקסט מקודש ומרוחק בעיני האסירים, הפך רלוונטי כמעט לכל אחד מהם במהלך השיעורים. השינוי לא היה מייד. לאט לאט הוסרו המחיצות בין האסירים לספר הספרים. הדילמות שעולות בסיפורי התעוררו לחיים והוצגו במלוא עוזם בתוך הכיתה על ידי האסירים. ממש כפי שמתאר זאת מרטין בובר בספרו "דרכו של מקרא": "...לשם כך עליו ליטול את הספר בידו כאדם שלא ראהו מימיו, כאילו לא הטילוהו לפניו בבית הספר וגם לאחר מכן בלבושי ודאות של "אמונה" ושל "מדע". כחדש עליו להתייצב לפני הספר המחודש, ושום דבר בל ימנע מעצמו, יניח לו לכל דבר שבינו לבינו שיבוא ממות שהוא. אינו יכול לדעת איזה משל או ציור

חומות של תקווה

[דנה בן יהודה¹]

מספר חודשים התקיים בבית הסוהר קורס לעוזרי מדריכים, שבו למדו האסירים באופן מסודר לתפקד כעוזרי מדריכים. קבוצה זו של אסירים הונחתה על ידי ראש תחום טיפול ושיקום ועל ידי רכז מדריכי נגמלים והיוותה פרקטיקום למשתתפי הקורס. בתחילה מנתה הקבוצה תשעה משתתפים וכיום מורכבת משבעה משתתפים: אחד נשר בשל גניבות חוזרות ונשנות במחלקה ולמשתתף נוסף התגלו ממצאים של שימוש בסמים בבדיקת שתן שנערכה לו. חשוב לציין, כי זהו קורס ראשון מסוגו המתקיים בין כותלי בית הסוהר וניתן להפיק ממנו לקחים רבים. במאמר זה אציג סוגיה אחת מיני רבות, שעלתה במסגרת קבוצתית זו, ואשר עליה יש לתת את הדעת.

הסוגיה

הסוגיה בה אתמקד קשורה, אם כן, בעבודה הקבוצתית-טיפולית. עבודה זו נועדה להעצמה אישית ולפיתוח קהילתי, אולם בו-זמנית יש לזכור, כי המשתתפים בה הם אסירים, המטופלים בבית סוהר ולכן הם חברים במספר קבוצות נוספות: טיפוליות, חברתיות, קבוצות לעזרה עצמית ועוד. במילים אחרות, הם משתייכים לקבוצה מסוימת בפרקטיקום, כמו גם נמצאים ביחסי גומלין (קולקטיביים או אינדיבידואליים) עם קבוצות אחרות. עצם השתייכותם לקבוצה מסוימת נוטה להבליט את קווי הדמיון בין כל מטופל לבין חברי קבוצתו ולראותם כמובחנים מחברי הקבוצה האחרת (רוזנסר ולירון, 1997).

הסוגיה במאמר זה מוצגת בהקשר של קבוצת פרקטיקום, בקורס עוזרי מדריכי נגמלים, במרכז הגמילה בבית הסוהר חרמון.

מרכז זה הנו מרכז גמילה ארצי של שב"ס, הממוקם בכלא חרמון ומסוגל לקלוט עד 280 אסירים, המחולקים לשבע מחלקות טיפוליות². התהליך במחלקות הטיפוליות מבוסס על שיטות טיפוליות שונות, אשר המרכזית בהן היא שיטת הקהילה הטיפולית, שעקרונותיה הבסיסיים הנם סביבה נקייה מסמים, דגש על עזרה עצמית ועזרה הדדית, מעורבות פעילה של דיירי הקהילה. הדיירים הוותיקים והצוות משמשים כמודלים חיוביים לחיקוי. התנהגות החברים בקהילה הטיפולית מתאפיינת באחריות ובמחויבות חברתית, בתמיכה בין-אישית בין חברי הקהילה, במחויבות לסביבה הטיפולית ועוד (סלע, בתוך: חובב, 2002).

ייחודה של מסגרת זו מתבטא באווירה הקהילתית החלה על המרכז, אשר מאפשרת ניהול עצמי, קבלת עזרה מהקהילה כמו גם תרומה לקהילה, תוך ביצוע תהליך קבלת החלטות כאמצעי להתמודד עם קשיים. העבודה הטיפולית בתוך המחלקות מתבצעת בשלבים: שלב מתקבלים, שלב א', שלב ב' ושלב ג' - שלב הבוגרים. בשלב האחרון, מתפקדים האסירים כעוזרי מדריכי נגמלים. הם מבצעים את תפקידם כעוזרי מדריכים בסופי שבוע, כאשר הצוותים הטיפוליים לא נמצאים. עד לפני מספר חודשים, היה זה רכז המדריכים שליווה את האסירים בביצוע תפקידם, שכן הם לא קיבלו הכשרה ספציפית לתפקיד. אולם לפני

¹ ר"ת טו"ש, כלא חרמון

² פירוט התייחסות בנושא - ראה: "בית התקווה - מחלקת אל-אלימות במשפחה", צוהר לבית הסוהר, 2003.

“כל זמן שאדם חי הוא יכול להשתנות” דוד בן גוריון

ובכל זאת, מה היה לנו? ובכן, בשלב הראשון התמודדו חברי הקבוצה עם שאלה מהותית של מעבר מקבוצת מטופלים לקבוצת בעלי עמדה וכוח. מובן, ששאלה זו הביאה איתה דילמות נוספות הקשורות לנושא של נאמנות: האם אהיה נאמן לעצמי, לקבוצה, לקהילה, כולל צוות טיפולי; האם אהיה ראוי ומתאים להיות מודל חיקוי לאסירים אחרים; ובעיקר, הדילמה של ההתמודדות עם הערות מצד קבוצות אחרות - אסירים וסוהרים כאחד.

בשלב הבא, התקיים ניסיון להעלות יותר סוגיות של מטופלים ופחות של עוזרי מדריכים. בשלב זה ריחפה תחושה של רגרסיה, רצון לחזור ולהתרכק על שלב טיפולי ותולתי מוקדם יותר. לאחר מכן, החלו מספר משתתפים לעבור למחלקת בוגרים ולחוות את יתרונות השלב החדש - לחוות העצמת אישית. ככל שעברו יותר משתתפים, הלכה וגברה התחושה של קבוצה משמעותית, שמתנסה בהעצמה קהילתית. בשלב זה כבר ניתן היה לזהות, שהמשתתפים מתחילים לחוש בטוחים יותר בתפקידים החדש ואף מתנסים בקרבה אחרת לצוות הטיפולי, קירבה ממקום של עוזר-מדריך ולא ממקום של מטופל. כך למשל הופיע לפתע העוז להגיד, לשאול ואף לבקר. בד בבד, החל התפקיד “להרגיש” יותר נוח גם מול המטופלים האחרים בבית הכלא.

כיום נמצאים האסירים בעיצומו של התהליך והתכנים שעולים במסגרת הפרקטיקום באים מעולם תוכן של התמודדות עם התפקיד: איך עושים, מה עושים, מתי עושים וכו'. מקומן של תחושות כמו מתח, חשדנות וחשש לא נעלם, אך יחד איתן היתה גם תחושה של תקווה. בכל זאת, יש לזכור, שזוהי קבוצה ראשונה מסוגה בשב"ס.

התייחסות תיאורטית

העצמה היא למעשה תהליך מעבר ממצב פסיבי למצב פעיל של יותר שליטה בחיים. העצמה פרטנית היא תהליך של שינוי אישי, שיכול להתרחש בגוון נסיבות ותנאים, אולם הוא בעל ערך חברתי מיוחד כאשר הוא מתגשם תוך השתתפות פעילה בתהליכי שינוי קולקטיביים של קבוצות וארגונים. העצמה קהילתית היא תהליך היחלצותם של אנשים,

מורכבות הסוגיה

• פיתוח הקהילה מתבצע באמצעות קבוצות ולא באמצעות יחידים. כלומר, הקבוצות מהוות את היחידות הבסיסיות, באמצעותן מתבצעים תהליכי הפיתוח לכיוון קהילה בשלה. מכאן עולה השאלה - האם מטופלים, שחלקם עדיין בשלב ב', כלומר בעיצומו של הטיפול, בשלים דיים להניע קהילה שלמה למצב של בשלות?

• המטרה המרכזית אליה שואפים בפרקטיקום של עוזרי מדריכים היא התרומה לקהילה והפיתוח הקהילתי. האומנם זוהי מטרתם של המשתתפים, או שלמעשה הם עסוקים בהעצמה אישית? האם זה לגיטימי בכל מצב?

• כדי לעודד שינוי, יש לחולל שינוי בסולם ערכים רב היקף. על השינוי להבליט את הערך של התמודדות עם קשיים במקום להתלונן עליהם, כמו גם את החינוך לעצמאות ולא לציינות (רוזנסטר ולירון, שם). נשאלת השאלה, האם בין כותלי בית הסוהר, הדוגל בציינות, אין זה מורכב למדי לבוא ולחנך לעצמאות? האם זה בכלל מציאותי לצפות לכך?

• מרחב המרכז הטיפולי מכיל קבוצות השונות אחת מרעותה, כך שעלולים להתפתח יחסים בין-קבוצתיים, שיגרמו לחידוד השונות, להבלטת ניגוד האינטרסים ואף להגדלת המרחק. בין הקבוצות עלול להיווצר מתח, קונפליקט ואף סכסוך. (רוזנסטר ולירון, שם).

• המתח המתחולל בקרב המשתתף נע בין הרצון ליצור חוויה והתנסות חיובית והרמונית לבין המודעות לעוצמתו של הקונפליקט הכרוך בלתפקיד כעוזר-מדריך לצוות טיפולי [=סוהרים], כאשר המשתתף בעצם עדיין אסיר.

האם וכיצד סוגיה זו השפיעה ומשפיעה על הקבוצה?

ניתן להבחין בשלבים שונים של התפתחות חיי הקבוצה, במרכיבים שונים של הסוגיה. חשוב לציין, כבר בשלב זה, כי הדילמות הינן מהותיות וכי התרשמותי, כי לא ניתן לומר שהן באו על פתרון לחלוטין. לדעתי, מקבלות הדילמות צבעים שונים ועוצמות שונות לאורך חיי הקבוצה וכן באופן שונה ממשותף אחד למשנהו. יתרה מכך, ישנן דילמות שתמשכנה עוד שנים רבות ואולי אף פעם לא תיפתרנה. ואולי אפילו נכון שכך יהיה הדבר.

להמשיך ולהפיק העצמה (סדן, 1996). ניתן לראות בקבוצה סוג של "מעבדה ליחסי אנוש", שנועדה לאפשר למשתתפים מרחב להתנסות במגוון חוויות בין-אישיות. חלק מן המטפלים נוהגים לאסור על הקבוצה במפורש קיום מפגשים חוץ טיפוליים כחלק מחוקי הטיפול. אחרים נוטים להשאיר את המרחב, שמחוץ למפגש הטיפולי, באחריות המשתתפים ויעדיפו לעבד את המתרחש מחוץ לקבוצה ככטייפ של תהליך דינמי באמצעים פרשניים. בכל מקרה הסוגיה, אינה פשוטה. הטיפול הקבוצתי, יותר מאשר הפרטני, עשוי להיות מרחב המאפשר סוג של Practicing. ואולם ישנם הטוענים, כי יחסים ממשיים בין חברי הקבוצה מחוץ לטווח המפגשים הטיפוליים פוגע במוקדם או במאוחר ביכולות הטיפול. על כל פנים, יתרונה של הקבוצה על פני כל שאר מערכות היחסים הוא בהיותה "מרחב ביניים" המגשר בין מציאות לפנטזיה, מרחב המאפשר שיקוף, למידה ותובנה.

בלכידות הקבוצתית קיים פוטנציאל להתגברות על תחושות ניכור וזרות ותרומה להתפתחות תחושת שייכות, כך שהאקלים התרפויטי עשוי אף לעודד התנהגויות אלטרואיסטיות ואכפתיות (טריאסט, בתוך: שפיר, אכמון, וויל, 2003).

אשר על כן, העבודה הקבוצתית יכולה לפתוח פתח להתנסות בתהליכים קבוצתיים, להתמודדות עם סוגיות בסיסיות הצומחות בתהליך קבוצתי - סוגיות של השתייכות, זהות, אמון, יחסים עם סמכות וכדו'. עם הזמן, יפתחו המשתתפים מודעות עצמית, יחוו קשרים בין אישיים מגוונים ויעשירו את רפרטואר ההתנהגות האישית שלהם. באופן כזה, ילכו ויווצרו מכנים משותפים בד בבד עם הבדלים ושונויות, למידה של מצבי קונפליקט ולמידה של התמודדות עם נאמנויות רבות. העבודה הקבוצתית תאפשר למידה של מיומנויות חברתיות (שכנוע, מו"מ, נטילת תפקידים), הגברת תחושת היכולת לחולל שינוי והתנסות במחויבות חברתית. ההשתייכות לקבוצה מסוימת, כאשר לצידה במרחב מצויות קבוצות נוספות, מחוללת כשלעצמה תהליכים פסיכולוגיים ומעצבת מערכת התנהגותית. המסגרת הקבוצתית משמשת קרקע הולמת לבחינה ולחקירה של עמדות ולמפגש עם תחושות והתנהגויות (רוזנסון ולירון, שם).

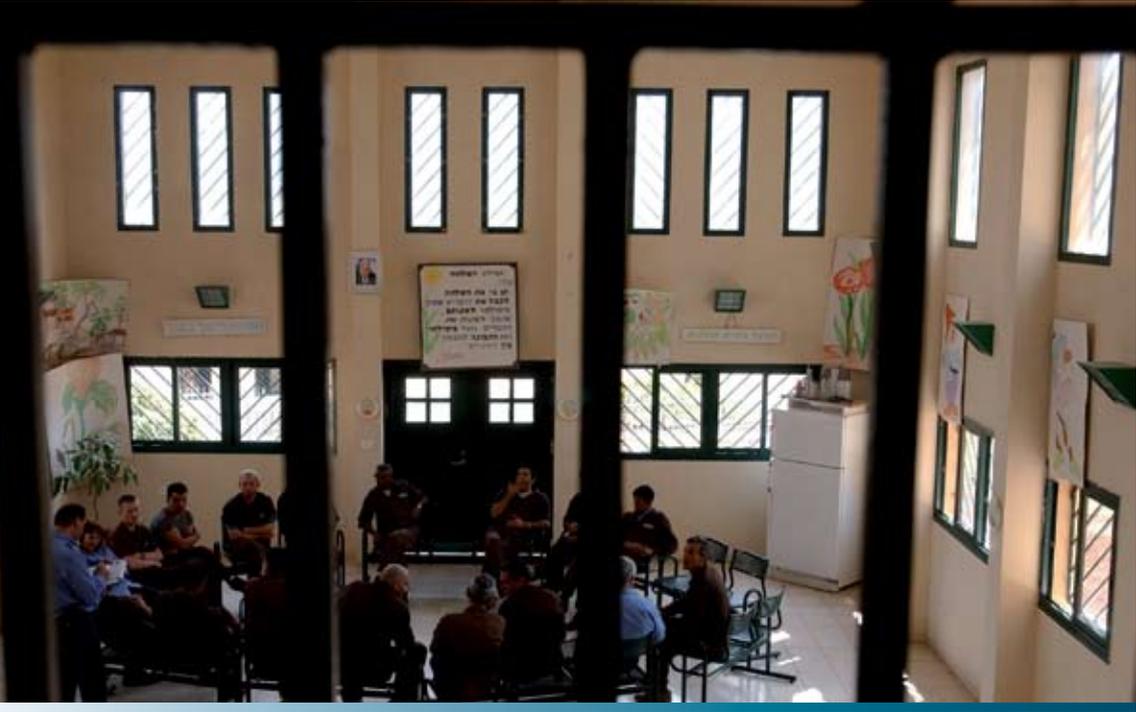
לכל שדה ארגוני יש מאפיינים תרבותיים (ערכים, מיתוסים וסמלים) המסבירים את התנהגות הארגונים שקיימים בו. הארגונים ממסדים דפוסים

בעלי מאפיין קריטי משותף, ממצב של חוסר אונים למצב של יכולת רבה יותר לשלוט בסביבה ולקבל החלטות באשר לעתיד. המאפיין הקריטי המשותף יכול להיות תכונה, סגנון חיים או מגבלה, שמבחינה את נושאים כשונים באופן משמעותי משאר האנשים בסביבה בה הם חיים. תהליך ההעצמה הקהילתית כרוך ביצירת קהילה של אנשים בעלי מאפיין קריטי משותף. סביב המאפיין הזה, הם יוצרים קהילה משל עצמם ומתארגנים יחד לשם שינוי המצב החברתי שהם נתונים בו.

אם כך, ההעצמה היא מושג תלוי הקשר, תלוי תרבות ותלוי משטר. תהליך ההעצמה הקהילתית מותנה כמה שכבר קיים בסביבה. התרבות הדמוקרטית והמשטר הדמוקרטי הם המבנה החברתי של התהליך, על המשאבים והכללים שהם מספקים. אנשים פועלים לא רק במסגרת מגבלות המשאבים החומריים, אלא בתוך מה שמאפשרים ומגבילים התרבות והמשטר הפוליטי בהם הם חיים.

העצמה היא התרגום המתקבל ביותר על הדעת ועל הלשון של המונח הלוועזי empowerment. משמעותו המקורית של מונח זה היא צורה של ייפוי כוח או אישור לפעול בשם החברה, מעין האצלת סמכויות במישור החברתי, הניתנת לפרט מסוים. העצמה היא, כאמור, תהליך מעבר ממצב פסיבי למצב פעיל של יותר שליטה בחיים. תהליך ההעצמה מאחד בתוכו תהליכי שינוי פרטניים עם תהליכי שינוי חברתיים בסביבת הפרט. לפיכך, ניתן להמשיג תהליכי העצמה על ידי שימוש בשלושה תהליכים השזורים זה בזה: העצמה פרטנית, העצמה קהילתית והעצמה כפרקטיקה מקצועית.

תהליך העצמה הקהילתית כולל שלב, שבו מגלים הפרטים כי הם אינם בודדים בתחושותיהם, מתחילים להתייחס לזולת בדרכים שונות עם תמיכה וידידות. יתרה מזאת, הפרטים מגלים, כי ביכולתם לייצג את עצמם ולכן הם מתארגנים ומתחילים לפעול כקהילה עצמאית, המנהלת את ענייניה ונאבקת על שינוי חוקים ומדיניות. תהליך ההעצמה מגיע לשיאו כאשר אנשים, הפעם מתוך עמדה של שליטה ויכולת, מגלים מחדש את מגבלות עוצמתם. ההכרה במגבלות היא זו, שמניעה את הקהילה לשתף פעולה עם אנשי מקצוע ועם מומחים שונים. מובן, כי שיתוף פעולה שכזה חיוני לבניית קשרים ולהתפתחות בעולם שבו גם החזקים אינם יכולים להיות אוטרקיים. מכאן, שקהילה שנעצרת לפני הגיעה לשלב זה מאבדת את יכולתה הסינרגית

ואף דיפרנציאציה תפקידית, אשר לרוב מתחילה להתגבש כאשר אחד מהחברים מקבל על עצמו את תפקיד המנהיג. עבור הפרט, נורמות משמשות מסגרות להתייחסות, באמצעותן הוא מפרש את המתרחש. ובאשר לענייננו, בקבוצת הפרקטיקום, מיד בהתחלה, קיבל אחד המשתתפים את תפקיד המנהיג והנורמה שקבע הייתה נורמה של קידום נושא עוזרי המדריכים, התמודדות והתגברות על מכשולים ברמה הקוגניטיבית ולא באמצעות התמודדות רגשית. במובן מסוים, הוא לא איפשר לדיאלוג משמעותי להתפתח והדף אל מחוץ לחדר את הסוגיות שהועלו. לימים, קרא חבר אחר תיגר על מנהיגותו של הראשון ונוצר קונפליקט בין השניים. קונפליקט זה חשף, הציף ואיפשר את הדיאלוג האמיתי והמשמעותי של הקושי, הפחד והמורכבות בלהפוך להיות עוזר מדריך. קריאת התיגר איפשרה את בדיקת הנורמה שהתקבלה בתחילה כ"נעשה ונשמע" והביאה לשינוי, להדהות ולאימוץ ממשי של התפקיד. נראה, כי בסופו של דבר לא הציטנות היא זו שהכריעה, אלא דווקא האמונה, הבשלות והבחירה העצמאית כמו גם החוויה של העצמה אישית, כמוכילה להעצמה קהילתית.

הסדרים חברתיים הנהוגים בשדה הארגוני אליו הם משתייכים במטרה להשיג אישור מהסביבה המוסדית, ובכך להבטיח משאבים ותמיכה להמשך קיומם. לפיכך, ארגונים מוסדיים השייכים לאותו שדה ארגוני, צפויים להיות בעלי מבנים דומים בגלל נטייתם לפעול בהלימה עם הנורמות המקובלות באותו שדה ארגוני. (סמואל, 1996). לפי לוי (1989) וסמואל (1996), קשה לבני אדם לקבל שינוי. לוי טוען, כי השינוי יתרחש הן על ידי הגדלת הכוחות הממריצים שינוי והן על ידי הקטנת הכוחות הבולמים אותו. לדבריו, יש להעריך את שני הכוחות, לתכנן ולטפל בכל אחד מהם. לוי מציע להשקיע בהקטנת הכוחות הבולמים שינוי, שכן לדעתו, הגדלת הכוחות המעודדים שינוי מגבירה גם את הקונפליקטים.

אפשרויות נוספות

ניתן להתייחס לנושאים ולרעיונות העולים מהסוגיה הנידונה במאמר זה גם על ידי התבוננות בנורמות, שהתפתחו בקבוצה עצמה. לפי רוזנוסר ולירון (שם), נורמות מגדירות עמדות והתנהגויות מקובלות. בתוך קבוצה קיימים תפקידים קבוצתיים

”הטוב והמעולה שבנפש האדם יכול לצמות, אם יאה האדם מחובר לציבור ומעורה בו” אלברט איינשטיין

ביבליוגרפיה

חובב, מ. (2002). טיפול ושיקום של נפגעי סמים בישראל. הרשות למלחמה בסמים וד"ר מאיר חובב, הוצאת צ'ריקובר.
 לוי, ק. (1989). הרחבת המבנה הקוגניטיבי של מרחב החיים, אקלים של צמיחה, צבי דרום, ספריית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר.
 סדן, א. (1996). "העצמה קהילתית". חברה ורווחה, ינואר, כרך טז, מס' 2.
 סמואל, י. (1996). ארגונים מאפיינים מבניים ותהליכים, אוניברסיטת חיפה. הוצאת זמורה ביתן.
 רוזנסר, נ., לירון, נ. (1997). הנחיית קבוצות - מקראה. ירושלים: מרכז ציפורי.
 שפיר, ג., אכמון, י., וויל, ג. (2003). סוגיות אתיות במקצועות הטיפול והייעוץ הנפשי. הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 בליכר, ס., בן-יהודה, ד., שפיר, א., חרב, מ., וגונן, א. (2003). בית התקווה, מחלקת אל-אלימות במשפחה. ע"מ 97-90.

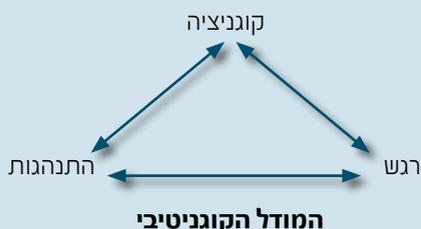
ראינו, אפוא, כי ישנה חשיבות רבה להתבוננות ולחקירה גם של יחידת ההנחיה. במקביל להתפתחותה של הקבוצה בכל הנוגע לדרכי התמודדותה עם הסוגיות שהוצגו, עברה גם יחידת ההנחיה תהליך של בדיקה, קונפליקט וקביעת נורמות לעבודה. בשלב הראשון, היינו עסוקים בסוגיות אינטראקציות, המסיטות את האנרגיה מהאינטראקציות הקבוצתיות. אין ספק, כי מאחר והייתה זו הפעם הראשונה שעסקנו בהנחיה משותפת, הייתה זו סוגיה משמעותית עבורנו. בשלב הבא, המוקד העיקרי הפך להיות בין-אישי ואנו כמנחי הקו, התחלנו לתמוך אחד בשני. שלב זה היה משמעותי בעבור הקבוצה, כיוון שהמודלניג של עבודת עו"ס-עוזר מדרוך התרחשה בזמן אמת, באופן חי וממשי במסגרת הקבוצה. כך קרה, שהאסירים עצמם החלו מתנסים בתוך החדר ומחוצה לו בתפקידים החדש. בשלב זה בלטה עדיין זהירות מצד המשתתפים ובדיקה של גבולות. השלב השלישי הוא זה שאפשר לקונפליקט ולדיאלוג המשמעותי להתחיל בקבוצה. בשלב זה אנו, כיחידת הנחיה, התחלנו לזרום באופן הרמוני, כך שכל אחד ידע את תפקידו, חלקו ותרומו הייחודית בתוך יחידת ההנחיה. התפתחה הדדיות ופרודוקטיביות ובתהליך המקביל התקבע והופנם בקרב המשתתפים תפקיד עוזר המדריך.

הבדלים בין מכורים לסמים ערבים ויהודים

[ג'ראיסי עאמר - MSW¹]

מחקר אפידמיולוגי, שנערך על ידי שירות בתי הסוהר בשנת 2001, מראה שהתפלגות האסירים הפליליים בישראל, לפי דת ולאום, היא כדלקמן: 52% יהודים ו-48% בני מיעוטים, רובם ככולם ערבים (שב"ס, 2001). זהו שיעור גבוהה מאוד ביחס לחלקם של הערבים באוכלוסייה הכללית, שנע סביב 19% (השנתון הסטטיסטי 2006). היותה של אוכלוסיית המכורים לסמים הנמצאת בטיפול שב"ס מורכבת בעיקרה מיהודים וערבים, הינו נתון חשוב שיש לקחת אותו בחשבון בעת מתן טיפול נפשי-סוציאלי מקצועי, המאופיין ברמת דיפרנציאליות ורגישות תרבותית ברמה גבוהה במיוחד.

העבודה המחקרית הנוכחית בודקת ומתמקדת בהסבר הקוגניטיבי להתמכרות לסמים, כאחד ההסברים הפסיכו-סוציאליים. הנחת היסוד של הגישה הקוגניטיבית היא, שהדרך בה אנשים מפרשים סיטואציות ספציפיות, משפיעה על רגשותיהם, מניעיהם ודרכי פעולתם (Beck, Wright, Newman, & Liese, 1993). המודל הקוגניטיבי מניח, ששלושת הממדים (רגש, מחשבה והתנהגות) קשורים בצורה הדוקה זה לזה כשהאחד משפיע על השני (ראו איור).

מבוא

על פי ההערכות בשב"ס, מתוך 11.000 האסירים הפליליים במדינת ישראל, כ-60% משתמשים או מכורים לסמים (שב"ס, 2007). בעיית ההתמכרות לסמים זוכה להתייחסות פוליטית, כלכלית וחברתית ברמה הארצית של מדינת ישראל, שהכריזה על המלחמה בנגע הסמים. גם שירות בית סוהר, בהתאם לאסטרטגיה שנקבעה, תורם את חלקו במאמץ הלאומי במלחמה זו באמצעות פעילות יוזמה למניעה הברחה, סחר ושימוש בסמים ועל ידי הרחבת פעילויות הגמילה והקניית כלים מתקנים לאסירים צרכני סמים "המתאימים", והחזרתם לחיים נורמטיביים ולצמצום שיעורי הרצידיביזם (שב"ס, 2007).

בבתי הכלא מתקיימת עשייה עניפה בנושא הטיפול והגמילה מסמים, בעיקר בידי מחלקת חינוך, טיפול ושיקום (חטו"ש). שב"ס מפעיל במרבית בתי הסוהר מגוון תוכניות טיפוליות כמו תוכנית להיגמל במאסר: ל"ב, תוכנית 12 הצעדים, חדרי N.A, שירות למניעת הסמים בבתי ספר תיכוניים (שלהב"ת) ועוד. בנוסף, קיימות גם מסגרות הנותנות מענה טיפולי לגמילה מסמים, כמרכז הגמילה הארצי בכלא חרמון המטפל ב-280 מכורים לסמים ואלכוהול בו זמנית, בשלוש המחלקות למכורים לסמים - מג"ש בבתי הסוהר צלמון, אשמורת ודקל הנותנים מענה טיפולי ל-110 מכורים לסמים. בנוסף לכך, מספק שב"ס טיפול תחזוקתי במתדון למספר רב של אסירים (אין הערכה מדויקת) שאינם מתאימים עדיין לגמילה מסמים.

¹ המחבר הינו עו"ס קליני, מטפל בנפגעי סמים במרכז הגמילה בכלא חרמון ודוקטורנט לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל אביב. המחקר מומן ע"י הרשות למלחמה בסמים.

המהווה גירוי מפעיל לשימוש נוסף; השימוש בסם יכול לעורר רגשות שליליים, קונפליקטים בינאישיים ולחץ חברתי לשימוש בסם, ומצבים אלו יוצרים שוב סיכון לשימוש נוסף. וכך נוצר מלכוד של שימוש והאשמה עצמית חוזרת.

בהיותו מחקר חלוצי בארץ העוסק בנושא הזה, הדגש בעבודת מחקר זו היה על "המחשבות הבלתי רציונאליות" לפי הטרמינולוגיה של אלכרט אליס (Ellis, 1961), אשר הגיע לאחת עשרה מחשבות בלתי רציונליות. (Rihani, 1987) הוסיף עוד שתי מחשבות בלתי רציונליות הנפוצות בתרבות הערבית ולאחר מכן קיבץ אותם לארבע קטגוריות: 1. דאגה ותסכולים; 2. אידיאליות ומושלמות; 3. אהבה ושייכות; 4. יחסים בינאישיים. להלן 13 המחשבות:

לפי המודל הקוגניטיבי, תהליך ההתמכרות מתחיל בחוויות ילדות מוקדמות, כדוגמת חוויות משפחתיות וחברתיות שליליות הגורמות לאדם להיות פגיע ולפתח בעיית שימוש בסם. חוויות כאלו מובילות לפיתוח "מחשבות בלתי רציונליות", שהן בעצם מחשבות אוניברסליות, מחשבות בלתי מסתגלות, מתמשכות ועמוקות, הטמונות בבסיס כל בעיה נפשית כולל ההתמכרות לסמים ואלכוהול (Camatta & Nagoshi, 1995). גורם נוסף, שמשפיע על התפתחות בעיית שימוש בסם, היא ה"חשיפה והתנסות בשימוש בסם". רוב האנשים מתנסים בסמים (במיוחד ניקוטין, אלכוהול ומריחואנה), במהלך גיל ההתבגרות והבגרות המוקדמת. מעגל-קסמים אכזרי נוצר ברגע, שיש שימוש ראשוני המלווה בחוויה חיובית שהופכת לנדרשת בצורה כרונית וממשיך בכל שימוש נוסף

מס'	המחשבות הבלתי רציונליות
1.	זהו צורך אבסולוטי עבור אדם בוגר לקבל אהבה וקבלה/אישור מקבוצת השתייכות, משפחה וחברים.
2.	אתה חייב להיות בעל יכולת ובלתי נכשל וכמעט מושלם בכל מה שאתה עושה.
3.	אנשים מסוימים הם רשעים ובני בליעל, ועליהם להיענש.
4.	זה נורא, כשאנשים או דברים אינם כפי שהייתם רוצים שהם יהיו.
5.	מאורעות חיצוניים גורמים לרוב הסבל האנושי - אנשים פשוט מגיבים למאורעות המעוררים את רגשותיהם.
6.	אתה עלול להרגיש פחד או חרדה לגבי כל דבר שהוא לא ידוע, לא בטוח או מסוכן.
7.	קל יותר להתעלם מקשיי החיים ומאחריות מאשר להתמודד עימם.
8.	אתה צריך להישען על מישהו/משהו חזק או גדול יותר מאשר אתה עצמך.
9.	העבר קובע במידה רבה את ההווה.
10.	הפרט אמור להיות עצוב בגלל הבעיות וההפרעות של האחרים.
11.	תמיד יש פתרון אידיאלי ונכון לכל בעיה, יש למצוא את הפתרון הזה לבל תהיה התוצאה קטסטרופלית.
12.	האדם אמור להיות רשמי ורציני ביחסו עם האחרים על מנת לזכות בכבוד והערכת האנשים.
13.	אין ספק בכך, שמעמדו של הגבר הנו החשוב ביותר ביחסו עם האישה.

מתחים וקונפליקטים כמו חילוניים ודתיים, או מזרחיים ואשכנזים (יער, 2001). כל קבוצה חברתית בעלת מכנה משותף אתני-תרבותי ומסורת דתית-פולחנית דומה, נוטה להתבדל פיזית ולגור בשכונות נפרדות.

כמו כן, אחת מאמות המידה הבולטות בחברה הישראלית היא המוצא האתני. האבחנה העיקרית היא בין "אשכנזים" שבאו לישראל מאירופה ומאמריקה לבין "ספרדים או בני עדות המזרח", שעלו ממדינות אסיה ואפריקה (Ben-Rafael & Sharot, 1991). ממחקרי שטח, בהם נדרשים האנשים לזהות או להביע עמדה ביחס לשתי הקטגוריות הללו, עולה שהאשכנזים מהווים כיום 55% מאוכלוסיית ישראל והספרדים כ-45% (אריאן, 1997).

יש לציין, שהמסורתיים מהווים כיום כשליש מהאוכלוסייה האשכנזית שרובה נמצאת בקטבים, בין הרוב החילוני והמיעוט האורתודוקסי (עציוני-הלוי, 2000). לעומת זאת, רוב העולים מאירופה הפנימו תרבות מערבית המושפעת ממנהגים נוצריים, עברו תהליך מודרניזציה ו"חילון" כבר לפני הגעתם ארצה בהשפעת התנאים במדינות מהן עלו, שהיו מודרניות וחילוניות יותר מהארצות מהן עלו העולים המזרחיים (אריאן, 1997).

וכן, אפשר לומר שהחברה היהודית בישראל מבוססת בעיקר על שתי ציוויליזציות: מערבית-ליברלית ומסורתית-יהודית. חלק ניכר מאוכלוסיית כל הקהילות היהודיות בישראל - חילונים, מסורתיים, דתיים וחרדים - מזדהה, מלכתחילה וגם בדיעבד, עם שתי התרבויות גם יחד (עציוני-הלוי, 2000). בשל היותם של היהודים סוכני המודרניזציה וההתמערבות לגבי הערבים (אל-חאגי, 1997), יש מקום להשוות בין התרבות הערבית המסורתית והתרבות המערבית המודרנית, תוך הסתמכות על עבודתם של שני החוקרים, דווירי (Dwairy, 1998) ו-אוקאשה (Okasha, 2000).

מתודולוגיה

השערות המחקר:

- 1) בין ערבים ויהודים המכורים לסמים יימצאו הבדלים במחשבות הבלתי רציונליות בהן הם מחזיקים.
- 2) מכורים לסמים ערבים יקבלו ציונים גבוהים יותר מאשר מכורים לסמים יהודים בקטגוריות המחשבות הבלתי רציונליות הללו: א) אידיאליות ומושלמות. ב) יחסים בין אישיים.

מאחר וחלק גדול מהתפיסה הקוגניטיבית של בני האדם, הינו תוצר של אינטראקציה בין האדם וסביבתו התרבותית (Dwairy, 1998), ושהמחשבות הבלתי רציונליות מתפתחות ומושפעות מהחינוך שהאדם מקבל מהוריו והתרבות בה הוא חי (Ellis, 1975), ניסו חוקרים רבים לבדוק את השפעת הרקע התרבותי על דפוסי החשיבה (כולל מחשבות בלתי רציונליות) ומצאו הבדלים משמעותיים בין קבוצות אתניות שונות (Prud'homme & Baron, 1988; Rihani, 1987; Vandervoort, Divers & Madrid, 1999; Wonderling, 1974).

הואיל וקשרים כאלו הופיעו ברמה אוניברסלית, יש מקום לבדוק את המחשבות הבלתי רציונליות בתוך שתי התרבויות העיקריות במדינת ישראל, הערבית והיהודית. מדינת ישראל חיים כיום קרוב ל-1,300,000 ערבים המהווים כ-19% מכלל האוכלוסייה, לעומת תרבות הרוב היהודית המהווה 81% מתושבי המדינה (השנתון הסטטיסטי 2006). הם מחולקים לשלוש עדות עיקריות, מוסלמים, נוצרים ודרוזים. יותר מ-75% מהאוכלוסייה גרים ביישובים ערביים כפריים, והשאר ביישובים עירוניים, מתוכם 120,000 - כלומר 10% - גרים ב"ערבים מעורבות" (נביה, 1998).

למרות התקרבותם של ערביי ישראל לתרבות היהודית, אימוץ ערכים מודרניים וההתרחקות מהמסורתיות - נותר פער משמעותי בין שתי הקהילות (לנדאו, 1993). המגע עם החברה היהודית לא הספיק כדי לגרום לשינוי טוטלי בערכים בכיוון של התמערבות. כלומר, המיעוט הערבי לא נטמע והוא עדיין שונה מהרוב היהודי מבחינת הלאום, ההזדהות הלאומית, המוצא האתני, הדת ומאפיינים דמוגרפיים-חברתיים שונים (אל-חאגי, 1997).

אומנם, למרות שהמודרניזציה של המיעוטים בישראל החלישה את המסגרת הדתית, את הסימנים המסורתיים של חיי הכפר החקלאי וצורת המשפחה המורחבת (לנדאו, 1993), עדיין המחקרים מראים כי קשרי המשפחה בחברות מסורתיות, המצויות בתהליכי מעבר, יותר הדוקים ומתמשכים מאשר קשרים משפחתיים בחברות מודרניות (Shokeid, 1993).

לגבי היהודים בישראל, אנו עדים לכך שכשנים האחרונות ישנו שימוש הולך וגובר במושג "חברה סקטוריאלית". התפיסה המקובלת היא, כי החברה היהודית היא חברה מפולגת ושסועה, המורכבת ממגזרים, קבוצות ומחנות שונים שקיימים ביניהם

טבלה 1: הבדלים בין חברות מערביות ומסורתיות ביחס לקשרים והטיפול הרפואי (kasha, 2000)

חברות מסורתיות	חברות מערביות
גישה משפחתית-קבוצתית	גישה אינדיווידואלית
משפחה מורחבת (שלושה דורות)	משפחה גרעינית (שני דורות)
הסטאטוס נקבע ע"י גיל, מעמד בתוך המשפחה, טיפול במבוגרים	הסטאטוס מושג ע"י מאמצים אישיים
הקשרים עם קרובי משפחה הם בגדר של חובה	הקשרים עם קרובי משפחה הם עניין של בחירה אישית
קבלת החלטות ברמה המשפחתית	אוטונומיה אינדיווידואלית
מוקד שליטה חיצונית	מוקד שליטה פנימית
תלוי ברצון אלוהים	עניין של החלטה - עצמית
חולי והחלמה תלויים ומיוחסים לרצון אלוהים	החלמה זה עניין של החלטה עצמית

טבלה 2: השוואה כוללת בין תרבות מערבית מודרנית לבין התרבויות המזרחיות/דרומיות (Dwairy, 1998)

הבדלים חברתיים-תרבותיים	תרבויות דרומיות/מזרחיות	תרבויות מערביות מודרניות
יחסי משפחה-פרט	תלות פנימית	עצמאות וחופש אישי
ספק צרכים בסיסיים	בעיקר המשפחה	בעיקר המדינה
היחידה הסוציו-אקונומית הכי קטנה	המשפחה	הפרט
קווים תרבותיים	סמכותיות / קולקטיביזם	חופש/אינדיווידואליזם
כלים לסוציאליזציה	בעיקר מוסר ועונש	בעיקר דמוקרטיה
הבדלים פסיכולוגיים		
התפתחות פסיכולוגית	בתוך היחידה המשפחתית	אינדיווידואלית והתפתחות כזהות עצמאית
אישיות	ערכים, צרכים ושליטה קולקטיביים יותר מאשר אישיים	מבנים ותהליכים אינטרה-פסיכיים
מקור עיקרי לשליטה	יותר שליטה משפחתית קהילתית וחברתית.	יותר שליטה עצמית
הקונפליקט העיקרי והמקור העיקרי לדחיקה וחרדה	יותר חברתי/בין אישי	יותר אינטרה-פסיכי
המקור העיקרי לאושר	הערכה חברתית	הגשמה עצמית
התמודדות	יותר מיומנויות חברתיות ותרבותיות	יותר מנגנוני הגנה
ניבוי התנהגות	נורמות מנבאות יותר	אישיות מנבאת יותר

מהאמריקנים המייצגים את התרבות "המערבית-מודרנית" (Rihani, 1987; Wonderling, 1974). אחד ההסברים להבדלים בין מכורים לסמים ערבים ויהודים הוא ההבדל התרבותי. לעומת התרבות היהודית, הנחשבת כנוטה לכיוון מודרני מערבי, תרבותם של הערבים בישראל מאופיינת במסורתיות (על אף תהליך השינוי שמתחולל בה). יש הטוענים, שבחברה הערבית לא חל שינוי מהותי או פסיכולוגי שיצר את המשפחה "המודרנית" אלא שינויים צורניים ולא-מהותיים בלבד. השינויים אינם נובעים מטרנספורמציה יסודית במבנה החברה הערבית ומקורם בשינויים שחלו במגמות הכלכליות (חאג'יחיא, 1989; 1994).

ניתן להסביר את הממצא, שמכורים לסמים ערבים קיבלו ציונים גבוהים יותר מאשר מכורים לסמים יהודים בקטגוריות המחשבות הבלתי רציונליות: "אידיאליות ומושלמות" - שכוללת את שלושת המחשבות הבלתי רציונליות (2, 4, 11) - ו"יחסים בין אישיים", ע"י המאפיינים התרבותיים של קולקטיביות חברתית ותלות פנימית, כאשר רמת הפיקוח הנה גבוהה במיוחד וכל אחד חייב לגלות משמעת, קונפורמיות ועמידה בדרישות והציפיות החברתיות בשל התלות הפנימית (גורל משותף). בנוסף לגישה המסורתית וניסיון לשמור על הרמוניה עם הסביבה המאפיינים את האדם הערבי, כל שינוי ובמיוחד הלא צפוי, מהווה איום על תחושת היציבות וההרמוניה ומתקבל בתחושות חרדה, אי נוחות והתנגדות.

לגבי הקטגוריה של "יחסים בין אישיים", המורכבת מהמחשבות הבלתי רציונליות (12 + 13), הממצאים היו צפויים יותר בשל העובדה ששתי המחשבות הללו נוספו על ידי ריחאני ועמיתיו (הסכמת שופטים) לאחת עשרה המחשבות הבלתי רציונליות של אליס בעת פיתוח מבחן ריחאני למחשבות רציונליות ובלתי רציונליות (Rihani, 1985), ונמצא כי הן נפוצות ביותר בתרבות הערבית. הנחה זו זכתה בתמיכה בממצאי מחקרו של ריחאני, כשהשווה בין סטודנטים ירדנים ואמריקנים ביחס למחשבות בלתי רציונליות: הירדנים קיבלו ממוצע ציונים גבוה מאלה שקיבלו האמריקנים ברוב המחשבות הבלתי רציונליות, כולל שני הפריטים הללו (Rihani, 1987).

קימו של קשר חיובי בין רמת הדתיות לבין קטגוריית המחשבה הבלתי רציונלית ("אידיאליות ומושלמות"), תומך בממצאיו של אליס (Ellis, 1960),

(3) ככל שעולה רמת הדתיות - גם בקרב ערבים וגם בקרב יהודים - כך תעלה רמת חוסר הרציונליות בשתי הקטגוריות של המחשבות הבלתי רציונליות: (א) דאגה ותסכולים. (ב) אידיאליות ומושלמות.

מדגם המחקר היה 300 מכורים לסמים, גברים, נקיים מסמים, מאזורי הצפון, מרכז והדרום. הדגימה הייתה לפי שיטת האשכולות כאשר נבחרו - באופן לא אקראי - מסגרות טיפול וגמילה מאזורי הצפון, המרכז והדרום, שבתוכן המטופלים ענו על השאלון. כלי המחקר כלל א. פרטים אישיים. ו- ב. מבחן ריחאני למחשבות הרציונליות והבלתי רציונליות (Rihani, 1985). השאלון כולל 52 הצהרות/פריטים של דיווח עצמי, המודדים ומבטאים 13 מחשבות בלתי רציונליות. השאלון נהנה מרמת תוקף ומקדמי מהימנות גבוהים במיוחד.

ממצאים

ממצאי המחקר הראו, שלמכורים לסמים הערבים ממוצע ציון כולל במחשבות הבלתי רציונליות, גבוה באופן מובהק מהממוצע הכולל של המכורים לסמים היהודים, דבר המאשש את ההשערה הראשונה. גם ההשערה השנייה אוששה, כאשר המכורים לסמים ערבים קבלו ציונים גבוהים יותר מאשר מכורים לסמים יהודים בקטגוריות המחשבות הבלתי רציונליות: "אידיאליות ומושלמות" ו"יחסים בין אישיים".

ההשערה השלישית אוששה בחלקה, כאשר הממצאים לא תמכו בחלק הראשון של ההשערה המניח שככל שעולה רמת הדתיות (גם ערבים וגם יהודים), כך תעלה רמת חוסר הרציונליות בקטגוריית המחשבות הבלתי רציונליות של "דאגה ותסכולים". מצד שני, הם אכן תמכו בחלק השני של ההשערה המניח, שככל שעולה רמת הדתיות כך תעלה רמת חוסר הרציונליות בקטגוריית המחשבות הבלתי רציונליות של "אידיאליות ומושלמות".

דיון

ממצאי המחקר תמכו בהשערה, שקיימים הבדלים בהתמכרות לסמים בין ערבים ויהודים הפונים לטיפול, שנובעים מרמת המחשבות הבלתי רציונליות בקרב המתמכרים השונים. הממצאים תומכים בממצאיהם של ריחאני וונדרלינג, אשר מצאו שבני התרבויות "המזרחיות-מסורתיות" (ירדנים ואפגאניים) הנם יותר לא רציונליים

התרבותי ומשתמשים בגישות וטכניקות טיפול בעלות אוריינטציה מערבית. לסיכום, ייחודה של עבודה מחקרית זו - בנוסף לעצם חקירת בעיה חמורה ומדאגה וניסיון לתרום לפתרונה - בהיותה העבודה המחקרית הראשונה בישראל ומבין העבודות המעטות ברמה העולמית, שבאה לחקור את אוכלוסיית המכורים לסמים מן ההיבט של המחשבות הבלתי רציונאליות בהקשר בין-תרבותי, כאשר המכורים לסמים היא אוכלוסיית המדגם.

ביבליוגרפיה

אל-חאג', מ. (1997). זהות ואוריינטציה בקרב ערבים בישראל: מצב של פריפריה ככולה. **מדינה, ממשל ויחסים בין לאומיים**, עמ' 41-42, 103-122.

אריאן, א. (1997). **הרפובליקה הישראלית השנייה: פוליטיקה ומשטר לקראת המאה ה-21**. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה: זמורה-ביתן.

חאג' יחיא, מ. (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם לעבודה סוציאלית. **חברה ורווחה**, י"ד, (3-4), 249-264.

יער, א. (2001). מגמות של אחדות ופיצול בחברה הישראלית. **מפנה**, 33, 3-6.

לנדאו, י. (1993). **המיעוט הערבי בישראל**. הוצאת עם אחד. תל אביב.

נביה, ב. (1999). **התושבים הפלסטינים בערים המעורבות: דמוגרפיה, חינוך, תעסוקה ופנעו**. הוצאת המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, ירושלים.

עציוני-הלוי, ח. (2000). **דתיים וחילוניים - שנינו ביחד או כל אחד לחוד?** הוצאת אריה ניר-מודן, תל אביב.

שב"ס. (2001). נתונים שהופקו על ידי מערכות מידע של שב"ס ב-12.11.2001 לצורך הרצאה בנושא דפוסי עבריינות במגזר הערבי בישראל.

שב"ס. (2007). אתר האינטרנט של שירות בתי הסוהר בישראל.

שנתון סטטיסטי לישראל. (2006).

Al-Haj, M. (1989). Social research on family lifestyle among Arabs in Israel. **Journal of Comparative Family Studies**, 20(2), 175 - 195.

(1971), אשר מצא כבר בשנות הששים ותחילת השבעים קשר בין דתיות לבין חוסר רציונאליות המתבטא בקיומן של ארבע אמונות בלתי רציונליות: פרפקציונליזם, הימנעות מבעיות, ציפיות עצמיות גבוהות והנטייה להאשים.

העדר הקשר בין רמת הדתיות לבין קטגוריית המחשבה הבלתי רציונלית "דאגה ותסכולים", מחזק את דבריו העדכניים יותר של אליס, שגילה שיש לא מעט אנשים דתיים בריאים כנפשם ושספרי הדת יכולים לחולל שינויים התנהגותיים טוב יותר ממטפלים מקצועיים (Ellis, 1993, 1994). ממצא זה תומך גם במחקרים עדכניים יותר המעידים על העדר קשר בין דתיות לחוסר רציונאליות של דאגה ותסכולים (Hansen, 1998; Watson, Milliron, 1998; Morris & Hood, 1994).

מסקנות

למחקר זה, יכולות להיות השלכות ברמה התיאורטית וברמה הקלינית טיפולית; הן בפיתוח גישה טיפולית שונה באוכלוסיות האתניות השונות בארץ, והן בעבודה הטיפולית. אנשי המקצוע המטפלים באוכלוסיית המכורים לסמים בישראל בכלל ובשב"ס בפרט, מחויבים לאמץ את החשיבה הדיפרנציאלית ולקחת בחשבון את המאפיינים הייחודיים של הקבוצות האתניות השונות במדינת ישראל, בעיקר בין היהודים והערבים.

גישות הטיפול הפסיכולוגיות, שברובן התפתחו בתוך התרבות המערבית, עשויות להיות לא יעילות עם אנשים הבאים מהתרבות הערבית (Dwairy, 1998). במקביל לגישות הטיפול הללו, עולות הגישות הנקראות "טיפול רגיש תרבות", שהן שכיחות בספרות המקצועית העולמית. גישות הלוקחות בחשבון בעת מתן טיפול נפשי את עולם הערכים והאמונות התרבותיות ומבססות עליהן את תוכנית ההתערבות הטיפולית. על כן, חקירת אוכלוסיית המכורים לסמים, בני התרבות הערבית, ובדיקת הייחודיות שלהם תוך השוואה עם אוכלוסיית המכורים לסמים בני התרבות היהודית, היא מטרה רלוונטית ביותר.

יתר על כן, מצב של חוסר ידע תיאורטי עלול ליצור חוסר הבנה של בעיית ההתמכרות לסמים בחברה ובתרבות הערבית. למרות האמור לעיל, רוב המטפלים העובדים עם אוכלוסיית המכורים לסמים בני התרבות הערבית, תרבות שהנה ייחודית ושונה מתרבות הרוב היהודי, אינם מתייחסים לשוני

- Prud'homme, L., & Baron, P.(1988). Irrational beliefs and ethnic background: Ellis' theory revisited. **Applied-Psychology: -An International- Review**, 37(3),301-310.
- Rihani, S. (1985). The Development of Rational Irrational Belief Test. **Dirasat**, 12(11), 77-95.
- Rihani, S. (1987). Irrational ideas among Jordanians and Americans: A cross-cultural study of Ellis' theory of rational emotive therapy. **Dirasat**, 14 (5), 73-102.
- Shokeid, M.(1993). Ethnic identity and the position of women among Arabs in an Israeli town. IN Y. Azmon & D.N. Izraeli (Eds). **Women in Israel** (pp. 423-441). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Vandervoort, D., Divers, P.P., & Madrid, S. (1999). Ethno-Culture, Anxiety, and Irrational Beliefs. **Current Psychology: Developmental-Learning-Personality- Social**, 18(3), 287-293.
- Watson, P.J., Milliron, J.T., Morris, R.J. & Hood, R.W., JR (1994b). Religion and rationality: II. Comparative analysis of rational-emotive and intrinsically religious irrationalities. **Journal of Psychology and Christianity**, 13, 373-384.
- Wonderling, L. (1974). Rational-Emotive Therapy in Central Asia. **Rational Living**, 9(2), 9-12.
- Beck, A.T., Wright, F.D., Newman, C.F., & Liese, B.S. (1993). **Cognitive therapy of substance abuse**. NY: Guildford Press.
- Ben-Rafael, E., & Sharot, S. (1991). **Ethnicity, religion and class in Israeli society**. New York: Cambridge University Press.
- Camatta, D., & Nagoshi, C.T. (1995). Stress, depression, irrational beliefs, and alcohol use and problems in a college student sample. **Alcoholism: Clinical and Experimental Research**, 19, 142-146.
- Dwairy, A.M. (1998). **Cross Cultural Counseling: The Arab-Palestinian Case**. Binghamton, New York: The Haworth Press.
- Ellis, A. (1960). There is no place for the concept of sin in psychotherapy. **Journal of Counseling Psychology**, 7, 188-192.
- Ellis, A. (1961). **A guide to rational living**. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Ellis, A. (1971). **The case against religion: A psychotherapist's view**. New York: Institute for Rational Living.
- Ellis, A. (1993). The advantages and disadvantages of self-help therapy material. **Professional Psychology: Research and Practice**, 24, 335-339.
- Ellis, A. (1994). My response to Don't Throw the Therapeutic Baby Out With the Holy Water: Helpful and Hurtful elements of religion. **Journal of Psychology and Christianity**, 13, 323-326.
- Hansen, C. (1998). Long-term effects of religious upbringing. **Mental Health, Religion & Culture**, 1(2), 91-111.
- Okasha, A. (2000). The Impact of Arab Culture on Psychiatric Ethics. In A. Okasha, J. Arbdedo-Florez & N. Sartorius (Esd), **Ethics, Culture And Psychiatry**. Washington, DC: American Psychiatric Press.

מאסר, חינוך ודימוי עצמי

השפעת הלימודים במרכזי החינוך בבתי הסוהר על דימוי עצמי של אסירים

[דר' אורי תימור¹, מירב אופנהיימר²]

תקציר

חוקרים במדעי ההתנהגות מסכימים כללית, שבית הסוהר אינו משקם אסירים, ואפילו מחזק נטיות עברייניות. למרות זאת, יש עדויות לכך שתכניות אינטנסיביות ספציפיות בבית הסוהר עשויות להפחית נטייה לעבריינות ולקדם שיקום אסירים. מחקר זה עוסק בשתי תכניות כאלה, הפועלות במסגרת מרכזי החינוך בבתי הכלא בארץ - תכנית ללימוד קריאה וכתיבה, המיועדת בעיקר לאסירים עולים חדשים או ערבים, שאינם יודעים קרוא וכתוב בעברית, ותכנית העשרה חינוכית לאסירים בעלי השכלה יסודית ומעלה. בהתבסס על הנתון לפיו אסירים מאופיינים כללית בדימוי עצמי נמוך, המצמצם את סיכוייהם לפרוש מהפשע, המחקר בוחן השפעת תכניות אלה על הדימוי העצמי של המשתתפים בהן, באמצעות מדידת הדימוי העצמי לפני ההישפכות לשתי התכניות ולאחריה. מהמחקר, שבו השתתפו 156 אסירים, עולה ששתי התכניות משפרות בצורה מובהקת את הדימוי העצמי שלהם. השיפור ניכר במיוחד בקבוצת לימוד הקריאה והכתיבה, ומתבטא בעלייה ממוצעת של 106 נקודות במבחן Fitts. למעשה, חלה עלייה מובהקת בכל חמשת התחומים הספציפיים - דימוי כיו, דימוי מוסרי, דימוי אישי, דימוי משפחתי ודימוי חברתי. הממצאים מצביעים על הפוטנציאל לשיפור הדימוי העצמי הגלום בתכניות ההשכלה במרכזי החינוך בבתי הסוהר, ובמיוחד להוראת הקריאה והכתיבה לערבים ולעולים חדשים.

מבוא

שופטים מטילים, לעתים, עונשי מאסר בהנמקה שיקומית, בהנחה שבתקופת המאסר שלהם אסירים יעברו תכנית שיקום. הנחה זו משקפת במקרה הטוב תמימות ובמקרה הפחות טוב, חוסר ידע. כללית, בתי סוהר אינם משקמים (למשל Allen, 81). יש קושי רב בשיקום במסגרת עונשית, שתכליתיה העיקריות הן להשיב לעברין כגמול, להרתיעו או למנוע ממנו להמשיך בכיוון עבירות (Von Hirsch, 1976). העובדה, שהחברה בכלל מורכבת מעבריינים, משמעותה היא שהתרבות השולטת בחברה זו היא תרבות עבריינית וכן שההשפעות החברתיות העיקריות בכלל הן כיוון עברייני (Cressey, 1980). התוצאה של מציאות זו משתקפת בסטטיסטיקה הפלילית, שלפיה מרבית האסירים לא רק שאינם משתקמים בכלל, אלא שרובם אף חוזר ומבצע עבירות, שבנין הם נכלאים מחדש (למשל חסין, 1989). למרות מגבלותיו של הכלא בתחום השיקום, יש עדויות לכך שתכניות ספציפיות בכלל, המתבצעות באווירה חינוכית או טיפולית מתאימה ובלתי עונשית, עשויות לתרום לשיפור הדימוי העצמי של אסירים ואגב כך, להפחית נטייתם לעבריינות ולקידום שיקומם (למשל Timor, 1998; Gendreau & Andrews, 1990). מחקר זה בודק את ההשפעה של שתי תכניות חינוכיות במרכזי חינוך בבתי הסוהר בארץ על הדימוי העצמי של אסירים: תכנית הוראת קריאה וכתיבה לאסירים אנאלפביתים ותכנית העשרה חינוכית לאסירים.

דימוי עצמי ועבריינות

למונח "עצמי" הגדרות רבות ושונות, אך את רובן

¹ מרצה בכיר באוניברסיטת בר-אילן ובמכללת אשקלון
² עוזרת סגן נציב שביס

ואפילו באנאלכיתיות (אופנבר, 1989 Isabelle; Haigler et al, 1994; 1990). בשנת 2002 לדוגמה, 22.6% מכלל האסירים הפליליים בארץ היו על פי הערכת שירות בתי הסוהר, חסרי השכלה (הערכה שהתבססה על רמת השליטה בשפה עברית) ולעוד 4.7% היתה השכלה של פחות מחמש שנות לימוד (שירות בתי הסוהר, 2003).

רבים מהאסירים חוו בעברם, כשלמדו בבית הספר, כשלונות רבים שיכלו להשפיע על דימויים העצמי (Collins, 1988). רמת ההשכלה הנמוכה הזו מניעה בתי כלא רבים בעולם, כולל בישראל, ליזום תכניות לימודיות להשכלה יסודית לאסירים שבתוכם. בארה"ב למשל, נקבעה ב-1982 תוכנית לימודי חובה בבתי הסוהר הפדרליים ברמה של 8 שנות לימוד, וב-1991 הועלה הרף ל-12 שנות לימוד, אם כי רק חלק מהאסירים נהנה מתכנית זו.

בהשפעתה של ההשכלה היסודית הניתנת לאסירים בבית הסוהר ובפוטנציאל שלה לשיפור הדימוי העצמי של האסירים - עסקו מספר מחקרים.

טוטונצ'י (Tootoonchi, 1993) חקר בבית כלא בבוסטון את השפעת לימוד הקריאה, הכתיבה ותחומי ידע נוספים על הדימוי העצמי של האסיר. תוצאות המחקר, שבו השתתפו 158 אסירים, היו: בתחום הדימוי העצמי - עליה בקרב 98% מהמשתתפים ובתחום ההתנהגותי - שיפור בקרב 87% מהמשתתפים. רבים מהם טענו, שבעקבות ההשתתפות בקורסים למדו להימנע מאלימות כדרך להשגת מטרות. יש לציין, שבתוכנית זו שולבו תוכניות התערבות נוספות מלבד תכניות הלימודים שצוינו, כגון טיפול משפחתי, פרטני ותעסוקתי. לכן קשה לבודד את תרומת תכנית החינוך מהשפעותיהם החיוביות של מרכיבים נוספים בתכנית השיקום על הדימוי העצמי.

גנדרון וקוון חקרו השפעת תכנית לימודי תיכון קהילתי על האסירים בכלא מקלנבורג בדרום וירג'יניה. הם מצאו, ש"התכנית נתנה כיוון חיובי לחיי אנשים שנעו קודם לתכנית בחוסר תכליתיות במתקני מערכת הענישה". הם מדווחים על שיפור הן בדימוי העצמי של המשתתפים והן בהתנהגותם (Gendron & Cavan, 1988). לממצאים דומים מגיעים גם גריסום ומקמרפי על סמך בדיקה בשישה בתי כלא בפנסילבניה (Grissom & McMurphy, 1986).

קשר חיובי בין קידום ההשכלה והדימוי העצמי נמצא לא רק בקרב אסירים. עמרני וכהן (1989)

ניתן לסווג לשתי קטגוריות כלליות - "העצמי כאובייקט" ו"העצמי כתהליך". בקטגוריית "העצמי כאובייקט", מוגדר "העצמי" כעמדויות, תחושותיו של הפרט והערכותיו את עצמו כאובייקט. העצמי הוא מה שהאדם חושב על עצמו. בקטגוריית "העצמי כתהליך", מוגדר "העצמי" כקבוצת תהליכים פסיכולוגיים השולטים בהתנהגות ובהסתגלות, כגון: חשיבה, תפיסה וזכירה (Blyth & Traeger, 1984 Leahy & Shirk, 1985). קיימת הסכמה בין החוקרים, כי הדימוי העצמי מתחיל להתפתח בילדות והרכה ומושפע תחילה מהערכת ההורים. מאוחר יותר מתרחב המעגל ומתווספת ההשפעה של החברה, במיוחד קבוצת הגיל, ומתחיל תהליך של השפעה הדדית בין הערכה עצמית לבין הערכת אחרים, כולל ההורים (Dinitz & Pfau-Vincent, 1982).

תיאורית הדימוי העצמי לפי פיטס (Fitts, 1972), מבוססת על השקפה פנומנולוגית ביסודה, שלפיה בני אדם אינם מגיבים אוטומטית למציאות נתונה, אלא נותנים לה פרשנות סובייקטיבית ובהתאם לה מגיבים לסביבה ולאירועים. הדימוי העצמי משפיע הן על יחסו של האדם לעצמו והן על יחסי הגומלין שלו עם העולם שמסביבו. העברין, לפי פיטס, אינו אוהב את עצמו ויש לו דימוי עצמי שלילי במיוחד לגבי התנהגותו, מוסריותו ויחסיו עם בני משפחתו (Fitts & Hamner, 1969). בעלי דימוי עצמי עברייני יטו להתנהג בהתאם לדימוי זה ולבצע עבירות. דימוי עצמי חיובי לעומת זאת, עשוי לשמש כמחסום מפני ביצוע עבירות (Al-Talib, 1967; Reckless & Dinitz, 1967; Griffin, 1994 &).

עבריינים מאופיינים כללית בדימוי עצמי נמוך יחסית לשאר האוכלוסייה (גולן, 1986; Fitts & Hamner, 1969; Chassin & Stager, 1984). כך גם לגבי משתמשים בסמים קשים, שהסם משמש להם תכופות כמנגנון הגנה מפני הדימוי העצמי הנמוך (Steffenhagen, 1980). כדי לעזור להם לצאת ממעגל הפשע, יש לסייע להם לשפר את הדימוי העצמי שלהם במקביל לנסיגות לשפר את התנהגותם.

השכלה ודימוי עצמי

אחת הסיבות האפשריות לדימוי העצמי הנמוך של עבריינים קשורה לרמת השכלתם הנמוכה. אוכלוסיות אסירים, למשל, מאופיינות בדרך כלל ברמת השכלה נמוכה יחסית לאוכלוסייה הכללית

לתרבות החדשה, המאופיינת בהגדרה מחדש של זהויות אישיות וחברתיות (Tatar & Horenczyk, 1984; Wong-Reiger, 1996). בעיות הסתגלות הן תכופות תוצאה של ההלם, שחווה אדם הנכנס לתרבות חדשה. הוא חווה תחושות אובדן ורגשות חסך. הוא חש בלכול תפקידים, ערכים, נורמות ורגשות, וזהותו העצמית נפגעת. אחת הסיבות להלם התרבותי היא חוסר שליטה בשפת הארץ החדשה ועקב כך, חוסר יכולת לתקשר מילולית בה. ההעדר הזה יוצר מידה רבה של כאב ותסכול. למעשה, המהגר חווה נסיגה לשלב של אי בשלות ותלות, האופייני לילדות. ההלם התרבותי נגרם גם מהעדר פתאומי של קודים מנחים להתנהגות. בן-רפאל, אולשטיין וגייסט (2001) בדקו אפיונים שונים של עולים מבריה"מ לשעבר, כולל הדימוי העצמי שלהם. הם מצאו דימויים עצמיים נמוכים יחסית בקרב עולים בעלי השכלה גבוהה, שלכאורה היו צריכים להחזיק בדימויים גבוהים, בעוד שבקרב עולים פחות משכילים, שלמדו 12 שנות לימוד או פחות הם מצאו דימויים עצמיים גבוהים יותר. לדעת החוקרים, ייתכן שהדימוי הנמוך הוא פרי ציפיות גבוהות מעצמם או תוצר של הדימוי הגבוה שלהם בעבר. עוד מצאו, כי עולים ששליטתם בעברית טובה באופן יחסי, נוטים להחזיק בדימויים חיוביים יחסית בדומה לישראלים ותיקים, לעומת עולים ששליטתם בעברית נמוכה יחסית או בינונית והם בעלי דימוי עצמי נמוך יותר (ראה גם Schnittker, 2002).

סביר להניח, שהדימוי העצמי של עבריינים עולים חדשים יהיה קשור הן להיותם עבריינים והן להיותם עולים חדשים.

מיעוטים ודימוי עצמי

בני מיעוטים זוכים, לעתים קרובות ליחס חברתי מפלה לרעה וכתוצאה מכך עשויים לפתח דימוי עצמי נחות יחסית לאוכלוסיית הרוב (Sniderman et al, 1993). מספר מחקרים מצאו מתאם חיובי בין סטטוס חברתי ובין דימוי עצמי (למשל Sidanius & Pratto, 1993). מאידך, תתכן גם מציאות אחרת, למשל, כאשר בני מיעוט מסוים מפתחים דימוי עצמי חיובי יחסי כתוצאה מהזדהות תוך קבוצתית (Schmitt et al, 2003; Verkuyten, 2003). במחקר של אל-חגי בקרב ערבים בישראל, נמצא דימוי עצמי גבוה יחסית ודומה לזה של היהודים (Al-Haj, 1985). ניתן להסביר דימוי זה בתחושת הביטחון

בדקו קשר בין רמת קריאה ודימוי עצמי בקרב חיילים, שהשתתפו בתכנית להקניית השכלת יסוד, ומצאו כי חלה עליה בדימוי העצמי הכללי וברוב סעיפי המשנה שלו, פרט לדימוי העצמי המשפחתי. כמו כן הם בדקו את הדימוי העצמי ורמת הקריאה בתחילת הקורס ובסיומו. נמצא כי בעוד, שבתחילת הקורס לא נמצא קשר בין הדימוי העצמי ורמת הקריאה, הרי שבסיומו נמצא יחס חיובי מובהק ביניהם. שיפור יכולת הקריאה תרם לדימוי עצמי גבוה יותר.

ג'ורדן וקלי (Jordan & Kelly, 1990) מדווחים על שינויים שחלו בתלמידים טעוני טיפוח כתוצאה מרצף של הצלחות לימודיות או לחילופין היסטוריה של כשלונות לימודיים. הם מצאו, שהמצליחים שומרים על דימוי עצמי חיובי לאורך זמן ואילו אצל הנכשלים, הדימוי העצמי יורד בהדרגה.

דקל (1987) בדקה את יעילותה של תוכנית תהילה, המאפשרת למבוגרים ללמוד לקראת תעודת סיום בית ספר יסודי. בעבודתה נבדקו בין השאר שינויים בדימוי העצמי של הלומדים. תוצאות המחקר העידו על מתאם חיובי בין הישגים קוגניטיביים ודימוי עצמי, כלומר, ככל שהלומד מגיע להישגים טובים יותר, הדימוי העצמי שלו עולה.

סטפן וריי (Stephen & Ray, 1998) מציינים, כי קשר בין דימוי עצמי לימודי ודימוי עצמי כללי יהיה גבוה, רק אם ההישגים בלימודים הם בעלי ערך עבור התלמיד ועבור סביבתו. מספר מחקרים לא מצאו קשר בין למידה ודימוי עצמי.

גולד וג'ונסון (Gold and Johnson, 1982) בדקו אנאלפביתים, שלמדו קריאה במסגרת של שיעורים פרטיים. הגורמים שנבדקו היו: רמת קריאה, אוצר מילים, דימוי עצמי והבנת הנשמע. הם מצאו כי בכל הסעיפים שנבדקו, הציונים בסיום הקורס היו גבוהים מאלו שבראשיתו, אך לא נמצא קשר בין העלייה בדימוי העצמי והעלייה ביכולת הקריאה ובעלי הדימוי העצמי הגבוה הם לא דווקא בעלי יכולת הקריאה הטובה יותר. החוקרים הסבירו את חוסר הקשר בין הדימוי העצמי ורמת הקריאה בכיתוח מנגנונים, שסייעו לאנאלפביתים להתמודד עם חוסר יכולתם לקרוא והקשו על תהליך הלמידה.

הגירה ודימוי עצמי

המעבר התרבותי של מהגרים לארץ חדשה מלווה בדרך כלל בקשיים רבים בשל תהליך ההסתגלות

שונים, שחלקם תלויים באסירים, כגון: חוסר מוטיבציה, יכולת מוגבלת ללמוד, דפוסי התנהגות בעייתיים, וחלקם תלויים בשב"ס, כמו: משאבי הוראה מוגבלים (מחסור במורים ובמקומות לימוד), רמת מורים לא תמיד מספקת, עמדות מנהלי בתי הסוהר וכדו'.

בתקופת המחקר, בשנת 2000, למדו ב-33 כיתות במרכזי החינוך בבתי הסוהר בארץ, במהלך שלושה מחזורי לימודים - 1,465 אסירים, שהיוו כ-23% מכלל האסירים הפליליים בשנה זו. בשנת 2005 יש כבר 84 כיתות, כשבמחזור הראשון למדו 1,201 אסירים (שירות בתי הסוהר, 2005).

במסגרת החינוך הפורמלי, מופעלות כיתות השכלה בכל בתי הסוהר הפליליים. עיקר הדגש מושם על אוכלוסיית האסירים בעלי רמת ההשכלה הנמוכה ביותר - חסרי כישורי קריאה וכתובה בעברית.

הקורסים מתקיימים בתחומים הבאים:

1. קורס עברי בסיסי - המיועד לאסירים שאינם יודעים קרוא וכתוב בעברית, חלקם אנאלפביתים וחלקם עולים חדשים. הקורס מקביל ללימודי כיתות א-ב' בביה"ס יסודי.
2. קורס השכלת יסוד המקנה השכלה בסיסית של 8 שנות לימוד.
3. קורס העשרה או קורס להשכלה תיכונית, שנועד להקנות השכלה מקבילה להשכלה תיכונית

החברתי שלהם, שהיא זו הקובעת, בסופו של דבר, את הדימוי העצמי שלהם ולא יחסה המפלה של החברה היהודית כלפיהם (כנ"ל). על פי הסבר אחר, פותרים הערכים את הניגוד בין זהותם האזרחית כישראלים וזהותם האתנית כערבים פלשתינאים על ידי הפרדת שתי זהויות אלה (Suleiman, 2002). כל זה נכון בהתייחס לאוכלוסייה הערבית הנורמטיבית. לעומתה, לאסירים ערבים יש בעיה כפולה: אלה צריכים להתמודד בשל עבירותיהם לא רק עם יחס מפלה מצד החברה הרחבה, אלא גם עם גינוי חברתי הן מצד החברה הרחבה והן מצד בני המיעוט האתני שלהם. בנוסף לכך, בשל המאסר הם מתנתקים במידה מסוימת מקבוצתם האתנית ומבני משפחותיהם, ההזדהות התוך אתנית שלהם נפגעת והתוצאה היא דימוי עצמי נמוך מאוד לדוגמה (Aleixo et al, 1997).

תכנית החינוך בבתי הסוהר בארץ

מערך החינוך בבתי הסוהר בארץ עוסק בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי ומטרתו המוצהרת יצירת שינוי בדפוסי חשיבה ובנורמות התנהגות, הקניית כלים ו"כישורי חיים" אשר יסייעו לאסיר להפוך את תקופת המאסר ליבית ספר לחיים" ולהגדיל סיכויי להשתלב בחברה (שירות בתי הסוהר, 2000).

קיים פער גדול בין המטרות המוצהרות של שירות בתי הסוהר ובין המציאות בשטח, בשל גורמים

מסיבות אחרות לא השתתפו בקורסי החינוך. אלה מהווים קבוצת ביקורת לכיתת ההעשרה. הנבדקים השתתפו מרצונם החופשי במחקר. המדגם אינו בהכרח מייצג את כלל האסירים בארץ.

כלי המחקר

1) טופס פרטים אישיים ודמוגרפיים של כל אסיר המשתתף במחקר הכולל: גיל, מספר מאסרים, משך המאסר, סוג העבירה (אלימות/רכוש/סמים/מין) מספר שנות לימוד, שימוש בסמים מקצוע (יש/אין), לאום (יהודי/ערבי), ותק בארץ (ותיק/עולה חדש). שני המשתתפים האחרונים אוחדו בהצגת התוצאות למשתנה "ישראליות", מתוך הנחה כי ערבים ועולים חדשים הם בעלי תחושת נחיתות מבחינת שפה ותרבות יחסית לילידי הארץ ועולים ותיקים.

2) שאלון דימוי עצמי (Fitts, 1972). T.S.C.S., בשל היותו רב ממדי, ניתן להשיג באמצעותו ראייה רחבה ומורכבת של הדימוי העצמי. השאלון כולל 100 היגדים, שהנבחן עונה עליהם בחיוב או בשלילה על רצף של 5 דרגות הסכמה מ"לגמרי לא נכון" (1) עד ל"לגמרי נכון" (5). 90 היגדים מתייחסים למדדי הדימוי העצמי השונים ו-10 היגדים מתייחסים לביקורת העצמית. השאלון מודד את ההערכה העצמית הכוללנית של הפרט, מתוך היבט פנימי (כיצד הוא מתייחס לזהותו, להתנהגותו וכיצד הוא מקבל את עצמו) ומתוך היבט חיצוני (העצמי הפיסי, המוסרי, האישי, המשפחתי, והחברתי). בנוסף לאלו, מאפשר השאלון הערכות נוספות, כגון ביקורת עצמית, יציבות נפשית, נטיות תגובה וכו'.

מדדי הדימוי העצמי בשאלון:

1. דימוי עצמי כללי (P). ציון זה משקף את הערכה העצמית הכוללנית של האדם על עצמו מתוך היבט פנימי וחיצוני המתקבלים מ-90 מפרטי המבחן. הציון הנורמטיבי הכללי נע בין 346 ל-404.
2. ציון הדימוי העצמי הכוללני נחלק אופקית לשלוש קטגוריות-משנה המתייחסות להיבט הפנימי ומתארות כיצד מתייחס הפרט לזהותו (Identity) - (הציון הנורמטיבי 128-143), להתנהגותו (115-136) - (Behavior), וכיצד הוא מקבל את עצמו (105-130) - (Self Satisfaction).
3. ציון הדימוי העצמי הכוללני נחלק אנכית

ומטרתו להקנות תעודת גמר תיכונית (תג"ת) או לתעודת בגרות.

מחזור הלימודים נמשך 12 שבועות וכולל 240 שעות לימוד.

במסגרת החינוך הבלתי פורמלי, מתקיימות תוכניות חינוכיות במרכזי החינוך ובאגפי בתי הסוהר, המונחות על ידי קציני חינוך, מדריכי חוגים, מתנדבים וגורמי קהילה (שירות בתי הסוהר, 2005).

השערות המחקר

1. רמת הדימוי העצמי הכללי של האסיר תנובא ע"י רמת ההשכלה של האסיר, הלאום (יהודי/מוסלמי) וותק בארץ (עולה חדש/ותיק). אסירים משכילים יותר, אסירים יהודים ואסירים ותיקים בארץ, יהיו בעלי דימוי עצמי גבוה יותר מאשר אסירים חסרי השכלה, אסירים ערבים ואסירים עולים חדשים.

2. א. רמת הדימוי העצמי של האסירים מסיימי כיתות האנאלפביתים וההעשרה תהיה גבוהה יותר מזו של עמיתיהם בקבוצות הביקורת שלא השתתפו בהעשרה.

ב. רמת השיפור בדימוי העצמי בכיתת האנאלפביתים תהיה גבוהה יותר מרמת השיפור בכיתת

ההעשרה, שכן השינוי מאי ידיעת קריאה וכתובה לידעתן משמעותי הרבה יותר מאשר הרחבת ידע שקיים כבר.

הנבדקים

נבדקו 158 אסירים מכלא אוהלי קידר בבאר שבע בשנים 1998-2000, בארבע קבוצות:

53 אסירים חסרי כישורי קריאה וכתובה בעברית, שלמדו בכיתת האנאלפביתים במרכז החינוך וסיימו מחזור לימודים.

48 אסירים ברמת השכלה של 8 שנות לימוד ומעלה, שלמדו בכיתת העשרה במרכז החינוך וסיימו מחזור לימודים.

33 אסירים בעלי נתונים השכלתיים דומים לאסירים בכיתת האנאלפביתים, שהיו מועמדים גם הם ללימוד בכיתה זו, אך מסיבות שונות כמו חוסר מקום בקורסים הספציפיים שנחקרו, נדחו לימודיהם למחזורים הבאים. אלה מהווים קבוצת ביקורת לכיתת האנאלפביתים.

24 אסירים בעלי נתונים השכלתיים דומים לאסירים בכיתת ההעשרה, שהיו מועמדים גם הם ללימוד בכיתה זו, אך מפאת חוסר מקום בכיתות או

(ANOVA), כשהמשתנים הבלתי תלויים הם קבוצות המחקר (ניסוי/ביקורת) וסוג הכתה (אנאלפכיתים/ העשרה). הניתוח כלל בקרה (covariate) על השפעתם של משתני רקע.

תוצאות

ממוצע גיל האסירים, שהשתתפו במחקר הוא מעל 30 והשכלתם הממוצעת מעל יסודית. מרביתם בעלי מקצוע (78%) וכשני שלישים מהם השתמשו בסם כלשהו (כולל אלכוהול). כשליש מהאסירים הם ערבים וקרוכ לשליש הם עולים. נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי קבוצות המחקר ברמת ההשכלה, במשך המאסר ובמספר המאסרים, כאשר ממוצעי קבוצת האנאלפכיתים במשתנה הראשון היו נמוכים ובשני המשתנים האחרונים היו גבוהים מממוצעי קבוצת העשרה. הבדלים דומים נמצאו גם בין שתי קבוצות הביקורת. נמצא גם הבדל בין הקבוצות בפרופורציות העולים והערבים. כיוון שכיתת האנאלפכיתים מוכוונת להוראת שפה עברית בסיסית, הרי שמרבית העולים והערבים חסרי כישורי קריאה וכתובה בעברית הופנו לכיתה זו, בעוד שלכיתת העשרה, המיועדת להרחבת ההשכלה הבסיסית בתחומי הידע השונים, הופנו אסירים השולטים בקריאה ובכתובה בעברית.

לבדיקת השערה מס' 1, שלפיה רמת הדימוי העצמי הכללי של האסיר תנובא ע"י רמת ההשכלה (שליטה בשפה העברית) של האסיר, הלאום (יהודי, מוסלמי) והוותק בארץ (עולה חדש-עד 5 שנים בארץ, וותיק בארץ-מעל 5 שנים), בוצע ניתוח רגרסיה מרובה לגבי משתנה הדימוי העצמי הכללי לפני תחילת הלימוד בקורסים. לניתוח זה נבחרו כאמור המנבאים המשוערים: רמת השכלה, לאום וותק בארץ (ישראליות), כמו-כן הוכנסו לניתוח משתנים דמוגרפיים נוספים אשר עשויים להיות קשורים לרמת הדימוי העצמי: שימוש בסמים, גיל, מקצוע (יש \ אין), מספר מאסרים ומשך המאסר. ניתוח הרגרסיה שנערך נמצא מובהק ($p < 0.0001$) $F(7, 150) = 12.90$, ומסביר כ-37.5% משונות משתנה הדימוי העצמי הכללי.

מתוך כל המשתנים, רק המשתנים רמת ההשכלה ($\beta = 0.2$), הלאום יחד עם הוותק בארץ ($\beta = 0.52$) מנבאים את הדימוי העצמי. כפי שנראה בהמשך, הדימוי העצמי גבוה יותר כשההשכלה גבוהה יותר, כשהאסיר הוא יהודי וכשהאסיר וותיק בארץ. מתוצאות אלה עולה, כי ההשערה הראשונה

לחמישה תחומים ספציפיים שונים המתייחסים להיבט החיצוני: עצמי פסי - (ציון נורמטיבי 72-86), עצמי מוסרי - (71-85), עצמי אישי- (64-74), עצמי משפחתי- (72-84) ועצמי חברתי (69-83).

השאלון תורגם לעברית על ידי פרנקל (1976). מהימנות השאלון המתורגם (אלפא קרונברך) בחמשת התחומים הספציפיים נעה בין 0.72 ל-0.79.

הליך המחקר

המחקר נערך במהלך ארבעה קורסי לימוד. בחירת המשתתפים נעשתה ע"י איתור אסירים בעלי מוטיבציה ללמוד וכן אסירים אשר ביקשו להצטרף לקורסים במרכז החינוך וקיבלו המלצתם של מפקדי האגפים שבהם שהו. לאסירים, שנבחרו, הועברו מבחנים על מנת לקבוע את רמתם ההשכלתית ואת שליטתם בשפה העברית וכדי לרכזם בקבוצות מתאימות לרמתם הן בכיתת העשרה והן בכיתת האנאלפכיתים. האסירים, שנקלטו בקורסים במרכז החינוך, שימשו לקבוצת המחקר, ואילו האסירים שהיו מועמדים ראויים להשתלב בהם, אך לא נקלטו מהסיבות שצוינו למעלה, שימשו לצורך שתי קבוצות הביקורת.

בקבוצות הניסוי והביקורת הועברו במקביל לתחילת הקורסים שאלון הפרטים האישיים וכן שאלון הדימוי העצמי. אסירים, שלא יכלו למלא את השאלונים בעצמם, נעזרו בחוקרת, שהקריאה להם את השאלות וסימנה את תשובותיהם. לאחר ארבעה חודשים, עם סיום כל קורס, הועברו השאלונים שנית במקביל, הן למשתתפים בקורסים במרכז החינוך והן לאסירים בקבוצות הביקורת. אלו שיתפו פעולה משום שראו עצמם מועמדים להשתתף בקורסים הבאים.

דרך ניתוח הנתונים

עיבוד הנתונים נעשה בתוכנת SPSS, המיועדת למחקרים במדעי החברה. בין המבחנים שנעשו, נערך ניתוח רגרסיה מרובה בשיטת ENTER על רמות הדימוי העצמי של האסירים. המשתנים הבלתי תלויים בניתוח היו רמת השכלה, לאום, ותק בארץ, גיל, מספר מאסרים, משך המאסר, שימוש בסמים ומקצוע (יש/אין).

נערכו השוואות בין קבוצות האסירים לגבי המדדים השונים בהתייחס לפער בין הדימוי העצמי לפני ואחרי הקורס באמצעות ניתוח שונות דו גורמי

לוח 1: ניתוח רגרסיה לאיתור משתנים מובהקים המשפיעים על הדימוי העצמי

t (150)	β	טעות תקן	B	
2.90 *	00.2	0.07	4.10	רמת השכלה
7.32**	0.52	0.07	41.80	לאום/וותק (ישראליות)
0.76	0.05	0.07	1.40	משך מאסר
-0.11	-0.01	0.07	-0.31	מספר מאסרים
-0.71	-0.05	0.07	-0.40	גיל
1.13	0.07	0.06	11.70	מקצוע
-1.18	-0.08	0.07	-10.60	שימוש בסמים

* $p < 0.01$, ** $p < 0.001$

לוח 2: ממוצעים וסטיות תקן של דימוי עצמי כללי לפני ואחרי תכנית החינוך (לאחר פיקוח על המשתנים גיל, מספר מאסרים, משך מאסר, מקצוע)

הפרש	סטיית תקן	אחרי	סטיית תקן	לפני	כיתה
104.3	27.	360.9	49.1	256.6	אנאלפביתים
27.3	30.5	380.7	32.4	353.4	העשרה
-17.2	51.8	275	67.0	292.2	ביקורת אנאלפביתים
-6.9	38.6	347.5	42.6	354.4	ביקורת העשרה

של משתני הרקע: גיל, משך המאסר, מספר מאסרים ומקצוע. בשל מורכבות הניתוח, מוצגים כאן הממצאים המובהקים בלבד והממוצעים המתארים את האפקטים המובהקים.

דימוי עצמי כללי

בניתוח שונות, שנערך על ממוצע הדימוי העצמי הכללי, התקבלו התוצאות המובהקות הבאות: האינטראקציה: כיתה (אנא/העשרה) X קבוצת מחקר (ניסוי/ביקורת) $F(1,145) = 34.1, p > 0.0001$ כיתה $F(1,145) = 9.2, p < 0.01$, קבוצת מחקר $F(1,145) = 114.7, p < 0.0001$, בלוח מס' 2 ובתרשים מס' 1 מוצגים ממוצעי הדימוי העצמי הכללי לפני ואחרי תכנית החינוך: התוצאות שהתקבלו מאוששות את השערות 2א ו-2ב. קבוצת המחקר אכן מראות עליה גדולה יותר מקבוצת הביקורת בדימוי העצמי הכללי בעקבות

אוששה. משתני הלאום, הוותק בארץ ורמת ההשכלה אכן מנבאים את רמת הדימוי העצמי הכללי של האסיר.

לבדיקת השערות המחקר 2א ו-2ב, (שלפיהן תכנית החינוך הפורמלי בבית הסוהר תשפר את רמת הדימוי העצמי של האסירים בכיתות אנאלפביתים והעשרה וזאת בהשוואה לעמיתיהם בקבוצות הביקורת שלא השתתפו בתכניות אלה, ושרמת השיפור בדימוי העצמי בכיתת האנאלפביתים תהיה גבוהה יותר מהשיפור בכיתת ההעשרה), בוצעה סדרה של ניתוחי שונות (ANOVA) דו גורמי, כמפורט לעיל. המשתנה התלוי הוא הפער בין ציוני הדימוי העצמי לפני ההתערבות ואחריה בממדים השונים: דימוי עצמי כללי, דימוי עצמי פיסי, דימוי עצמי משפחתי, דימוי עצמי חברתי, דימוי עצמי מוסרי ודימוי עצמי אישי. כל ממד נותח בנפרד. בניתוחים אלו, נשמרה קבועה (covariate) השפעתם

ושל גריסום ומקמפרי בפנסילבניה (Grissom & Cavan McMurphy, 1986) בדקו אמנם את השפעתן של תכניות השכלה וחינוך על הדימוי העצמי של אסירים. אך תכניות אלה כללו מגוון מורכב של פעילויות שיקומיות ולכן קשה לבודד ולהסיק מתוכן לגבי תרומת תכניות ספציפיות לשיפור שנמצא בדימוי העצמי. ישנם גם הבדלים רבים בין הדגם החינוכי הקיים בשב"ס בישראל ובין דגמים שונים בארצות אחרות. לדוגמה, הבידוד היחסי של מרכז החינוך בבתי הכלא בארץ, בדרך כלל בחצר מיוחדת ובמבנים מיוחדים מחוץ למבנה המרכזי של בית הסוהר, מאפשר הבניית מציאות חינוכית שקשה להשיגה בתוך מבנה זה (ראה לדוגמה Timor, 1998). בשב"ס בישראל לא נערכו מחקרים על השפעת החינוך על תחומים שונים בעולמו של האסיר בכלל ועל דימויו העצמי בפרט.

הממצא, לפיו הדימוי העצמי בקרב אסירים הלומדים בכלא, מנובא על ידי המשתנים רמת השכלה, לאום וותק בארץ, ולא על ידי משתנים כמו שימוש בסמים, גיל ומספר מאסרים - מובן על רקע העובדה, שהלימודים מכוונים לקידום ההשכלה ובמיוחד להקניית שליטה בקריאה ובכתיבה בשפה

חשיפתן לתכניות החינוך הפורמלי במרכז החינוך. כיתת האנאלפביתים מראה עליה רבה יותר מכיתת ההעשרה בדימוי העצמי הכללי, בעקבות חשיפתן לתכניות החינוך הפורמלי במרכז החינוך.

בדומה לממצאים בתחום הדימוי העצמי הכללי, כך גם הממצאים בתחומים הספציפיים של הדימוי העצמי (על פי פיטס, 1972). דהיינו: גם לגבי דימוי עצמי פיזי, דימוי עצמי מוסרי, דימוי עצמי אישי, דימוי עצמי משפחתי ודימוי עצמי חברתי נמצאו תוצאות דומות. בכל חמשת התחומים האלה היתה בעקבות הלימודים עליה מובהקת בדימוי העצמי הספציפי ובכל חמשת התחומים העליה בכיתת האנאלפביתים גדולה יותר מזו שבכיתת ההעשרה, כפי שנראה מלוח 3.

השערות 2 א' ו-2 ב' אוששו לגבי כל תחומי הדימוי העצמי.

דיון

קיים מעט חומר תיאורטי ומחקרי בנושא הקשר בין חינוך פורמלי ודימוי עצמי של אסירים. המחקרים של טוטונצ'י בבוסטון (Tootoonchi 1993), של גנדרון וקוון בדרום וירג'יניה (Gendron & Cavan, 1988)

לוח 3: ממוצעי הדימוי העצמי לסוגיו לפני ואחרי הלימוד וההפרשים ביניהם

סוג הדימוי	כיתה	כתת אנאלפביתים	כתת העשרה	ביקורת אנאלפביתים	ביקורת העשרה
דימוי עצמי פיזי	לפני	56.5	74.4	64.0	75.4
	אחרי	73.2	78.7	59.0	74.0
	הפרש	16.7 *	4.3 **	-5.0	-1.4
דימוי עצמי מוסרי	לפני	49.2	70.0	55.4	68.2
	אחרי	70.1	73.7	51.9	66.8
	הפרש	20.9 *	3.7 **	-3.5	-1.4
דימוי עצמי אישי	לפני	47.4	71.3	58.3	68.5
	אחרי	69.6	75.4	55.0	67.5
	הפרש	22.2 *	4.1 **	-3.3	-1.0
דימוי עצמי משפחתי	לפני	53.2	70/0	59.6	71.6
	אחרי	73.0	76.4	57.2	70.0
	הפרש	19.8 *	6.4 **	-2.4	-1.6
דימוי עצמי חברתי	לפני	53.2	70/0	59.6	71.6
	אחרי	75.0	76.6	51.9	69.1
	הפרש	21.8 *	6.6 **	-7.7	-2.5

* $p < 0.05$, ** $p < 0.001$

על פי ממצאי המחקר, הקשר בין הדימוי העצמי מחד ובין הסטטוסים של עולים חדשים או ערבים מאידך אינו ישיר ברובו, אלא מתווך על ידי רמת הידע והשליטה בשפה העברית המדוברת והכתובה. אסירים ערבים ואסירים עולים חדשים, שעדיין אינם שולטים בשפה העברית, מאופיינים בדימוי עצמי נחות יחסית לאסירים יודעי קראו וכתוב (כתת העשרה). יתר על כן, ממצאי המחקר מעידים על שיפור מובהק ומשמעותי של הדימוי העצמי בקרב אותם אסירים ערבים או עולים חדשים, לאחר שהם לומדים קראו וכתוב בכיתת האנאלפיתים. מסתבר מכאן, שדימוי עצמי נחות בקרב אסירים עולים חדשים או ערבים אינו בהכרח תוצר של הסטטוס שלהם כעולים או כערבים, אלא ככל הנראה תוצאה של חוסר שליטה מספקת בשפה העברית. באמצעות לימודי העברית באגפי החינוך, ניתן להביא לשיפור הדימוי העצמי של אסירים הלומדים בהם, ואגב כך לשפר אולי את סיכוייהם להשתחרר מזהותם העצמית העבריינית ולהשתקם (ראה: Al-Talib & Dinitz & Pfau-Vincent, 1982; Griffin, 1994).

בשתי קבוצות המחקר חל שיפור בדימוי העצמי בהשפעת הלימודים. בכיתות האנאלפיתים היה השיפור ניכר ביותר. על בסיס הנתון, שקרוב לרבע מהאסירים הם אנאלפיתים (שירות בתי הסוהר, 2003), ניתן להבין את הפוטנציאל הטמון בלימודים בסיסיים של קריאה וכתובה בתקופת המאסר. לאסירים ניתנת הזדמנות להשתקם מנכות אינטלקטואלית, שפוגעת קרוב לוודאי, לא רק בתפקודם היומיומי, אלא גם בדימוי החברתי והעצמי שלהם. מרבית האסירים המבקשים ללמוד בכיתות היסוד בכלא, מודעים לנכותם זו, ולכן משקיעים בלימודים ועל פי רוב מצליחים בהם (כניל) ואגב כך משפרים בדרך כלל את דימויים העצמי, כפי שעולה ממחקר זה (ראה גם Stephen & Ray 1998). נראה, שהמעבר מאנאלפיתיות ליכולת קריאה וכתובה הוא צעד משמעותי ביותר לגבי האסירים. תוך תקופה קצרה של מספר חודשים, מגדיל האסיר בצורה משמעותית את פוטנציאל התפקוד שלו. לדוגמה, הוא מסוגל פתאום לקרוא עיתון, לצפות בטלוויזיה בסרטים דוברי לועזית ולהבינם אגב קריאת הכתובות. הוא מסוגל לכתוב מכתבים לבני משפחתו. בתכניותיו לגבי העתיד, הוא יכול לחשוב על פתיחת חשבון בבנק, על חיפוש עבודה באמצעות מודעות בעיתונים

העברית. לקויים בתחומים אלה מאפיינים בעיקר מעוטי השכלה, בני מיעוטים ועולים חדשים ולא דווקא משתמשים בסמים, צעירים או מבוגרים ובעלי מספר גבוה או נמוך של מאסרים. בבעיות המיוחדות המאפיינות של אסירים אלה, אין טיפול משמעותי במקביל ללימודים במרכזי החינוך. בהתייחס ספציפית לנושא השימוש בסמים ולא השפעתו על הדימוי העצמי במחקר זה - למרות שעל פי הנתונים של שירות בתי הסוהר 80% עד 90% מהאסירים משתמשים או השתמשו בסמים (שירות בתי הסוהר, 2001) - סביר, שאלה שנמצאו מתאימים להשתתפות בלימודים ממעיטים להשתמש בפועל בסמים.

הדימוי העצמי הנמוך של האסירים העולים החדשים לפני שלמדו בכיתת האנאלפיתים הוא, כאמור, פועל יוצא מהמעבר לחברה חדשה ולתרבות חדשה ובעיקר מהבלבול התפקודי והערכי ומחוסר השליטה בשפה (Wong Reiger; Tatar & 1984; Horenczyk, 1996). מרבית העולים משתלבים בחברה הנורמטיבית, מגיעים לתפקוד נורמטיבי, לשליטה בשפה ולסטטוס חברתי חיובי ואגב כך משתפר גם דימויים העצמי (בן-רפאל ואחרים, 2001). לעומתם עולים שמבצעים פשעים, עשויים למצוא עצמם בבית הכלא במנותק מהחברה הנורמטיבית ובחברתם של אסירים רבים חסרי השכלה. הדימוי העצמי שלהם, שהוא תכופות פגוע בשל השפעות ההגירה עליהם כולל חוסר השליטה בשפה, נפגע פעם נוספת בשל הסטטוס העברייני שלהם. סיכוייהם לזכות בדימוי עצמי משופר נמוכים בהרבה מאלה שאינם אסירים ותלויים במידה רבה ביכולתם ללמוד את השפה ולהסתגל למציאות החברתית והתרבותית בארץ, אם במהלך שהייתם בבית הסוהר ואם לאחר שחרורם ממנו. לימוד קריאה וכתובה בבית הסוהר עשוי לתרום להסתגלותם ולהביא לשיפור בדימויים העצמי, כפי שאמנם נמצא במחקר זה.

לדימוי העצמי הנמוך של האסירים הערבים לפני שלמדו במרכז החינוך, יכולים להיות מספר הסברים כמו מעמדם כבני מיעוט בארץ (Sniderman et al, 1993), הניתוק היחסי שלהם מקהילתם האתנית, המצמצם את יכולת ההזדהות התוך קבוצתית שלהם (Al-Haj, 1985; Aleixo et al, 1997), הסטטוס החברתי הנמוך שלהם כאסירים (Fitts, 1969), ושליטתם המוגבלת בשפה הנהוגה בארץ, כפי שעולה מתוצאות מחקר זה.

הנע בין 348 ל-409. הם לא באו לקנות כשרים יסודיים, כי אם להרכיב במעט את השכלתם או להעסיק עצמם בצורה תרבותית ובמסגרת חברתית נוחה ונעימה יותר מאשר במסגרות התעסוקתיות. העובדה, שהשיפור הגדול ביותר בקרבם היה בדימוי החברתי (6.6%), מחזקת את המסקנה הזו.

לסיכום, על רקע ההערכה המקובלת בדבר ההשפעות השליליות של בית הסוהר על האסירים השוהים בו, מתבלטים אגפי החינוך בבתי הסוהר בארץ כפוטנציאל ההשכלתי והחינוכי שלהם, שעל פי מחקר זה תורמים לדימוי עצמי משופר של האסירים הלומדים בהם. שיפור זה עשוי לתרום לגיבוש דימוי עצמי בלתי עברייני ואולי גם להפסקת עבריינות. רצוי, לדעתנו, להרחיב את אגפי החינוך, לטפחם ולאפשר למירב אסירים בעלי מוטיבציה ללמוד בהם.

מקורות

אופנבר, א. (1989). שיקום האסיר. עיונים בקרימינולוגיה, 4: 53-97.

בן-רפאל א', אולשטיין ע' וגייסט ע'. (2001). זהות ושפה: ההתערות החברתית של יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל, בתוך: מרוסיה לישראל. זהות ותרבות במעבר. תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 77-99.

גולן, מ. (1986). הקשר בין דימוי עצמי לבין הסתגלות אצל נערות החוסות במסודות רשות חסות הנוער. עבריינות וסטייה חברתית, יד: 51-63.

דקל, ר. (1987). השפעתה של רכישת השכלה בגיל מבוגר על דימוי עצמי והתפתחות קוגניטיבית. עבודת מ.א. אוניברסיטת בר-אילן.

חסין, י. (1989). הערות לנושא שיקום אסירים משוחררים. עיונים בקרימינולוגיה, 4: 43-49.

עמרני, נ. וכהן, א. (1989). השפעת קורס השכלת יסוד בצה"ל על הדימוי העצמי של מתגייסים טעוני טיפוח. מגמות, לבי(1): 75-83.

פרנקל, י. (1976). סולם לדימוי עצמי. רמת-גן, בר אוריין. שירות בתי הסוהר, (2000). מנהל טיפוח ושיקום, הגדרות מחלקת תוא"ר.

שירות בתי הסוהר, (2002). דו"ח שנתי 2001. רמלה, שב"ס.

שירות בתי הסוהר, (2003). דו"ח שנתי 2002. רמלה, שב"ס.

שירות בתי הסוהר, (2005). נתונים על החינוך בשב"ס. נתנו למחברים על ידי ראש ענף חינוך.

ועל מכתבי פניה למעסיקים פוטנציאליים. בכל אלה הוא אינו נזקק עוד לחסדיו של זולת כלשהו יודע קרוא וכתוב. במקביל הוא משתחרר מהבושה בשל יכולתו הלשונית המוגבלת, יכולת שנתפשת לעיתים על ידי החברה הרחבה כמעידה על מוגבלות ואפילו על פיגור. ברגע שהוא תופש עצמו כיודע קרוא וכתוב, הוא מתחיל להעריך עצמו כדומה בתחום חשוב זה לרוב הגדול של האוכלוסייה. סביר, שדימוי עצמי חדש זה מטפח בקרבם גם תקוות לעתיד שונה ובלתי עברייני.

ניתן להמחיש את התפישות החדשות ואת התחושות של אסירים ששימו קורס בכיתת אנאלפביתים באמצעות ציטוטים מדבריהם במסיבת הסיום. למשל, "אני הולך לעבוד בחנות של דודי. הוא הבטיח שיקבל אותי, אם אדע לקרוא ולכתוב" או "הבן שלי הראה לי את התעודה שקיבל ויכולתי להתייחס לצינונים ולהגיד לו, שאני גאה בו".

פעמים רבות נקלטים בכיתות האנאלפביתים גם אסירים בעלי ללקויות למידה כמו הפרעות קשב וריכוז (ADHD) וכן דיסלקציה ודיסגרפיה. אסירים כאלה מתקשים יותר בלימוד קריאה וכתובה וסביר שהעלייה בדימוי העצמי שלהם תהיה מוגבלת. כיתות האנאלפביתים, שנחקרו הורכבו במתכוון מעולים חדשים ומערכים ולא כללו בעלי לקויות למידה. קרוב לוודאי, שעובדה זו איפשרה את השיפור הגדול שנמצא בדימוי העצמי שלהם.

בהתייחס לתחומים הספציפיים של הדימוי העצמי, העלייה הקטנה ביותר חלה בתחום הדימוי הפיזי (16.7%). ואכן סביר, שתחום זה אכן יושפע פחות מקניית כישורים אינטלקטואליים כמו קריאה וכתובה. לעומת זאת, בתחומי הדימוי העצמי החברתי והאישי חלה העלייה הגדולה ביותר, (21.8% ו-22.2% בהתאמה). פריצת מחסום האנאלפביתיות מביאה לתקוות להשתלבות טובה יותר בחברה הנורמטיבית ולשיפור בהערכת היכולות האישיות. הירידה המסוימת במומצעי הדימוי העצמי בקרב קבוצת הביקורת של האנאלפביתים במדידה השנייה, במקביל לסיום לימודיה של קבוצת המחקר, אינה מובהקת וניתן אולי להסבירה באכזבה מסוימת ובחוסר מוטיבציה של האסירים בקבוצה זו, שלא זכו ללמוד במחזור זה בכיתת האנאלפביתים. יש לציין שבמדידה הראשונה הם עדין לא ידעו, שלא ילמדו במחזור זה.

למשתתפים בכיתות ההעשרה היה מלכתחילה דימוי עצמי סביר ודומה למומצע בחברה הנורמטיבית,

- at the Annual Convention of the American Association of Community and Junior Colleges. Las Vegas, Nev. April 24 –27.
- Gold, P. & Johnson, J. (1982). Prediction of Achievements in Reading: Self-Esteem, Audio and Verbal Language by Adult Illiterates in Psychoeducational Tutorial Program. *Journal of Clinical Psychology*, 38: 513-522.
- Grissom, G. & McMurphy, S. (1986). College Correctional Collaboration in the Treatment of Juvenile Offenders: Evaluation of the Program in Six Sites. Philadelphia, Penn. University City Science Center.
- Haigler, K., Harlow, C., O'Connor, P. & Campbell, M. (1994). A Literacy behind Prison Walls. Washington D.C., National Center for Education Statistics.
- Isabelle, L. (1990). Adult Basic Education in Prisons, in M. Taylor and J. Draper, (Eds.), *Adult Literacy Perspectives*. Toronto: Culture Concepts Inc.
- Jordan, L. & Kelly, K. (1990). Effects of Achievement and Gender on Academic and Self Concept. *Journal of Counseling and Development*, 69: 173-177.
- Leahy, R. & Shirk, S. (1985). Social Cognition and the Development of the Self, in R. Leahy (Ed.), *The Development of the Self*. New York, Academic Press.
- Marsh, H. & Richards, A. (1988). Tennessee Self Concept Scale: Reliability, Internal Structure and Self Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55: 612-624.
- Reckless, W. & Dinitz, S. (1967). Pioneering with Self- Concept as a Vulnerability Factor in Delinquency. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 58: 515- 523.
- Schmitt, M., Spears, R. & Branscombe, N. (2003). Constructing a Minority Group Identity Out of Shared Rejection: The Case of International Students. *European Journal of Social Psychology*, 33(1): 1-12.
- Al-Haj, M. (1985). Ethnic Relations in an Arab Town in Israel, in A. Weingrod, (Ed.), *Studies in Israeli Ethnicity*. New York, Gordon and Breach: 105-132.
- Al-Talib, N. I., & Griffin, C. (1994). Labelling effect on adolescents' self-concept. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 38(1): 47-57.
- Aleixo, P., Blud, L. & O'Keeffe, S. (1997). Ethnicity Self Esteem and Custodial Adjustment in Young Offenders. *Psychology, Crime and Law*, 3(4): 301-308.
- Allen, F.A. (1981). *The Decline of the Rehabilitation Ideal: Penal Policy and Social Purpose*. New Haven: Yale University Press.
- Blyth, D. & Traeger, C. (1984). The Self Concept and Self Esteem in Early Adolescence. *Theory Into Practice*, 22: 91-97.
- Chassin, L. & Stager, S. (1984). Determinants of Self-Esteem among Incarcerated Delinquents. *Social Psychology Quarterly*, 47(7): 382-390.
- Collins, M. (1988). Prison Education: A Substantial Metaphor for Adult Education Practice. *Adult Education Quarterly*, 38: 101-110.
- Cressey, D. (1980). *Introduction to – Prison in Turmoil*. By J. Erwin, Boston: Little Brown.
- Dinitz, D. & Pfau-Vincent, B. (1982). Self-Concept and Juvenile Delinquency: An Update. *Youth and Society*, 24: 2.
- Fitts, W. H. & Hammer, W. T. (1969). *The Self Concept and Delinquency*. Monograph 6, Nashville, TN: The Dede Wallace Center.
- Fitts, W. H. (1972). *The Self Concept and Behavior: Overview and Supplement*. Monograph 6, Nashville, TN: The Dede Wallace Center.
- Gendreau, P. & Andrews, D.A. (1990). What the Meta-Analysis of the Offender Treatment Literature Tells us about "What Works". *Canadian Journal of Criminology*, 32: 173-184.
- Gendron, D. & Cavan, J. (1988). Inmate education: The Virginia Model, Paper Presented

University. *International Journal of International Relations*, 8: 153-184.

Imprisonment, Education, and Self-Image: Influence of Studies in Prison Learning Centers on Convicts' Self-Image

ABSTRACT

Behavioral scientists generally agree that prison does not rehabilitate prisoners, but rather intensifies criminal tendencies. Nevertheless, there is evidence that specific intensive prison programs can reduce criminal tendencies and advance prisoner rehabilitation. This study deals with two such programs, operating within learning centers in Israeli prisons - one teaching new immigrants and Arabs illiterate in Hebrew reading and writing, and the other an enrichment program for prisoners with an elementary school education. Based on convicts' characteristically low self-image, limiting their chances of abandoning crime, this study examines the influence of these programs on the participants by measuring their self-image before and after exposure to the programs. The study, in which 156 prisoners participated, shows that both programs significantly improve their self-image. The improvement is seen especially in the literacy program, as manifest in an average increase of 106 points on the Fitts test. In fact, there was a significant increase in all five specific areas: physical, ethical, personal, familial, and social self-image. The findings indicate the self-image improvement potential inherent in educational programs in prison learning centers, especially those teaching reading and writing to Arabs and new immigrants.

Schnittker, J. (2002). Acculturation in Context: The Self-Esteem of Chinese Immigrants. *Social Psychology Quarterly*, 65/1: 56-76.

Sidanius, J. & Pratto, F. (1993). The Inevitability of Oppression and the Dynamics of Social Dominance, in P. Sniderman., P. Tetlock, & E. Carmines, *Prejudice, Politics, and the American Dilemma*. Stanford, Stanford University Press: 171-211.

Sniderman, P., Tetlock, P. & Carmines, E. (1993). *Prejudice and Politics: An Introduction*, in P. Sniderman., P. Tetlock, & E. Carmines, *Prejudice, Politics, and the American Dilemma*. Stanford, Stanford University Press: 1-31.

Steffenhagen, R. (1980). *Self-Esteem Theory of Drug Abuse*. Rockville, MD. Nida Research Monograph 30.

Stephen, D. & Ray P. (1998). Education, Change and Transformation: The Prison Experience. *Evaluation Review*, 22: 470-495.

Suleiman, P. (2002). Minority Self Categorization: The Case of the Palestinians in Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8(1):31-46.

Tatar, M. & Horenczyk, K. (1996). Immigrants and Host Pupils Expectations of Teachers. *British Journal of Educational Psychology*, 66: 289-299.

Timor, U. (1998). "Constructing a Rehabilitative Reality in Special Religious Wards in Israeli Prisons". *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 42/4: 340-359.

Tootoonchi, A. (1993). College Education in Prisons: The Inmates Perspective. *Federal Probation*, 57: 37-48.

Verkuyten, M. (2003). Positive and Negative Self Esteem among Ethnic Minority Early Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 32(4):267-277.

Von Hirsch, A. (1976). *Doing Justice: The choice of punishment*. New York: Hill and Wang.

Wong-Reiger, D. (1984). Testing a Model of Emotional and Coping Response to Problems in Adaptations: Foreign Students at a Canadian

צופים אל האופק

שבת צופים בכלא הנוער "אופק"

[דר' מרים גולן¹, גיל תמיר² אורית רבינוביץ³ וארנת אורמיאן-רבינו⁴]

מבוא

בשנת 2003 הוקם שבט של תנועת הצופים בכלא לנוער היחיד בארץ, כלא אופק. הצופים וכלא, לכאורה, שני ניגודים: תנועת הצופים, החורטת על דגלה ערכים כדמוקרטיה, שוויון, אחריות חברתית וזכות לבחירה וכלא - שמעצם טבעו, מגביל את החופש והחירות, מצמצם את זכות הבחירה ומחייב הקפדה על החוקים, הנהלים והכללים. הקמת שבט צופים בכלא מעידה על שני הארגונים אשר אלמלא האמונה ברעיון, ההליכה לקראת, ההתנגשות על עקרונות וראיית טובת הנערים לטווח ארוך - מפעל זה לא היה קם. הקמת שבט הצופים בכלא הינו פרי רעיון ויוזמה של דר' מרים גולן מאוניברסיטת תל-אביב, אשר פנתה לשני הגורמים שנענו וחברו יחד למימוש הרעיון. חרף כל הקשיים והניגודים, התגשמה היוזמה וזה ארבע שנים פועל שבט צופים בכלא לנוער בישראל. במאמר זה נציג את הרציונאל העומד מאחורי הרעיון ונתאר את תהליך ההקמה וההפעלה; נדון בדילמות ובקשיים השונים, שעלו במהלך הפעילות ונפרוס מחשבות, שאיכות ותכניות להמשך.

עבריינות נוער

עבריינות נוער היא תופעה הקיימת בחברה הישראלית, כמו בכל חברה. נער יוגדר כעובר חוק, כאשר הוא נמצא בגיל אחריות פלילית (החל מגיל 12) ולאחר שנתפס, הועמד לדין ונמצא אשם.

בשנים האחרונות מסתמנת עלייה בעבריינות הנוער הרשומה בשירותי המבחן לנוער (חובב, 1999; השנתון הסטטיסטי, 2004). מבחינת חומרת העבירה, קיימת תחושה, המגובה בנתונים סטטיסטיים, שחלה עלייה בעוצמתן של עבירות בני נוער בארץ. כמו כן נראה, שעבריינות הנוער חוצה גבולות ומהווה מנת חלקם של בני נוער מכל שכבות האוכלוסייה בכל אזור, ללא סייג של אוכלוסייה או מקום כפי שתויגו בעבר (בן ברוך, 2003). עם זאת, בקרב אוכלוסיית האסירים הקטינים, נמצא עדיין רוב לנוער, שמקורו באוכלוסיות שוליות וחלשות (גולדברג, 2004). רבים הניסיונות להסביר התנהגות הסוטה מן הנורמות החברתיות ובתוכן התנהגויות החורגות מהמותר על פי חוק ובשל כך מוגדרות כהתנהגויות עברייניות. המחקרים השונים מציעים הסברים שונים, המחזקים או מחלישים תיאוריה זו או אחרת, אך אינם חד משמעיים (וונזר, גולן וחובב, 1999). ניתן לגורמים לעבריינות הנוער הם, אם כן, מגוונים. ניתן לחזות בשילוב גורמים שונים, שהובילו את הנער לנקוט בדרך עבריינית. בין הגורמים השונים נכללים גורמים אישיותיים, משפחתיים וחברתיים. מחקרים מצאו, כי יכולות שכליות נמוכות כגון מנת משכל, שלבים בלתי מפותחים של שיפוט מוסרי ודימוי עצמי נמוך, מהווים גם הם, גורמים מכריעים בהתדרדרות לעבריינות. אלה, מובילים ילדים לקשיים בהשתלבות במסגרות חינוך, נשירה ובהמשך להתנהגות שולית

¹ חברת סגל בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת ת"א; יוזמת ומלווה אקדמית-מקצועית של הפרויקט.

² מלווה פרויקט זה מטעם תנועת הצופים עד היום כמרכז מסילויית - מסיכון לסיכוי ותקווה.

³ ראש תחום חינוך, כלא אופק לנוער.

⁴ הרשות לשיקום האסיר.

לכלל אוכלוסיות האסירים בישראל. זוהי אוכלוסייה ייחודית, הן בשל גילה הצעיר והן בשל הצורך האנושי, המוסרי והחברתי לספק להם "הזדמנות אחרונה", לפני שקיעה עמוקה במצוקה ובעבריינות (גולדברג, 2004). עליה חדה במספר העבירות המתבצעות על-ידי בני הנוער ובחומרתן, הביאה לגידול במספר הנערים הנשלחים לבתי הסוהר. משנת 1993 ועד ל-2006, חלה עליה של 90% במספר הנערים הנשלחים לבית הסוהר לנוער בישראל.

המחוקק הישראלי השכיל להתייחס לנוער בצורה שונה מההתייחסות למבוגר, לכן קיימים חוקים ייחודיים המגדירים את דרכי ההתמודדות ודרכי הטיפול של החברה בנוער עובר-חוק. מאמצע המאה ה-20 חל שינוי בכיוון המחשבה של קובעי המדיניות בנוגע לאוניברסליות של מערכות המשפט והענישה ובכלל זה גם מערכת בתי הסוהר. עקרונות אלה מוצג בסעיף 37 של האמנה לזכויות הילד שקובע: "ילד, שהחופש נשלל ממנו, יופרד ממבוגרים, אלא אם כן מדריכה טובת הילד שלא לעשות כן..." (אמנה לזכויות הילד, סעיף 37).

בשל ייחודיות מאפייני אוכלוסיית הנערים, הרציונל המנחה את הפעלת ב/ס הינו הפעלת מסגרת המקפידה על גבולות ברורים. מאחורי גישה זו, עומדת האמונה כי ליבו של השיקום הוא בהכנת האסירים לחיי אזרחות תקינים, כשאחד העקרונות לכך, הוא קיום שיגרה סדירה וחיובית. בנוסף, מתוך הידיעה כי הנערים מגיעים מנורמת חיי שוליים רוויי כאוס, עומדת האמונה כי ישנה חשיבות רבה בהפעלת מסגרת ברורה ועקבית. השאיפה היא, שזו תשפיע גם על התחושה הפנימית והאישית של כל נער (וירצר, 2001).

הרקע לבניית התכנית הטיפולית-חינוכית לנוער בכלא "אופק"

גישתן של רשויות האכיפה והשפיטה במדינת ישראל כלפי נוער היא בעיקרה סלחנית וחינוכית-שיקומית. מטרתה, לנסות ולהוציא את הצעיר ממעגל העבריינות (מלמד, 1988). עצם הקמת ב/ס ייחודי לנערים, מבטאת את האמונה כי יש להשקיע באופן ממוקד וייחודי באוכלוסייה זו. תורת ההפעלה של ב/ס באה לתת מענה לצרכים המיוחדים של הנערים, הכוללת דרך התייחסות שונה מאסירים מבוגרים וזאת בהתחשב באפיוני ההתפתחות הביו-פסיכו-חברתית של המתבגר (גולינצקי, בירגר, קוטלר ואפרט, 2004).

ועבריינית (Christle, Jolivet & Nelson, 2005; Larden, Melin, Holst & Langstrom, 2006). ממצא נוסף הוא היכולת המוגבלת של נוער זה להתמודד עם בעיות חברתיות. נער עובר-חוק נוטה לפרש את כוונותיה של הסביבה, כמאיימת וכמזיקה לשלמו (אדד, 2002).

חולשתה של המערכת ההורית, מבנה דינאמיקה משפחתית לקויה והרסנית - ילדים הגדלים בתוך דינאמיקה שכזאת, עלולים לחוש בחולשת ההורים ובאיכולתם להוות גורם מפקח ומעצב חיובי. הילדים, החשים במצב המעורער, עלולים לנצל בדרך של התנהגות הסוטה מן הנורמות המקובלות, במגמה להשיג את תשומת לב ההורים וכדרך להענישם (המנחם ולוי, 1991; Brehm & Kassir, 1989). בין הגורמים המצוינים בספרות קיים גם גורם ההגירה. המעבר המהיר מתרבות אחת לאחרת, עלול לגרום לאובדן הפיקוח החברתי מצד קבוצות ראשוניות, בעיקר משפחה. הקושי העיקרי ביכולת הפיקוח על המתבגרים הצעירים מתחיל עם יציאתם מה"גטאות האתניים" ויצירת מגע עם הנורמות של קבוצות תרבותיות אחרות, תוך תהליך של תירבות לנורמות החברה הקולטת. יציאה זו כוללת, לעתים, התוודעות עם מודלים ודפוסיים של התנהגות עבריינית (אמיר והורוביץ, 2003). ככל שהפערים התרבותיים בין החברה הקולטת לעולים גדלים וככל שתחושת העולים היא חוסר יכולת להשתלב בחברה ולהיפך לבני המקום, כך תגבר הנטייה לעבריינות שעיקרה מחאה על עמדת השוליים שהתקבעו בה (אדד ואחרים, 1987).

כלא "אופק" - כלא לנוער עובר חוק במדינת ישראל

כלא "אופק" הוקם בשנת 2001 והוא הכלא היחיד המאכלס נוער עובר-חוק בישראל. קדם לו כלא "תל מונד" לנוער. לאחר שנסגר, נכלאו עבריינים צעירים באגף לנוער בכלא השרון. הנערים הכלואים ב/ס הם בגילאי 14-18. אוכלוסיית הכלא מורכבת מנערים בני מוצא שונה - יהודים ילידי הארץ, בני מיעוטים, עולים חדשים ועולים ותיקים. רובם בעלי השכלה יסודית בלבד וחסרי כישורי חיים נורמטיביים.

שבי"ס חרט על דגלו, כיעד חברתי, את הטיפול בנוער עובר-חוק. אוכלוסיית הנערים בכלא מהווה את הגרעין הקשה ביותר בקרב הנוער המוגדר "נוער בסיכון" במדינת ישראל בכלל, גם בהתייחס

לתרגל חיים במסגרת חברתית על כל המשתמע מכך. פעילויות רבות מתקיימות במסגרת קבוצתית, תוך שימוש בקבוצת השווים שיש לה השפעה וחישיבות מכרעת בגיל זה. מודל מובנה ועקבי - קיום סדר-יום ושיגרה, מהווים מודל לחיים תקינים. סביבה חינוכית - ב/ס משמש סביבה חינוכית המספקת לנער ביטחון אישי. החינוך הוא למיומנויות חיים ולניהול שגרת חיים תקינה וכן חינוך כמובן של השכלה והתמקצעות. חשוב לציין, שהמשמעת, הסנקציות והפעלת הסמכות נתפסים כמרכיב מרכזי בסביבה זו.

עיקר פעילותן של מסגרות החינוך הבלתי פורמליות במדינות המערב מבוססות על שתי אוריינטציות, שבמקרים רבים יש קשר הדוק ביניהן. האחת מדגישה את ניצול שעות הפנאי של הצעירים במפגש חופשי ובפעילות ספורטיבית או חוגית. השניה היא שיקומית- טיפולית ומכוונת בעיקרה לקבוצות החלשות יותר, כלומר מתמקדת בפרט ובקבוצה הקטנה ומטרתה למנוע עבריינות (גל, 1985). בכלא ניתן למצוא שילוב בין שני כוונים אלה. מתוך ההכרה בדבר השפעתה המכרעת של הסביבה על הנער, ישנה חשיבות רבה בשינוי הקהילה ממנה מגיע הנער וזו שתקלוט אותו עם השחרור ולכן מתקיימת התערבות גם ברמה זו (גולדברג, 2004).

תנועת הצופים העבריים בישראל – התפתחות ערכית, מטרות ופעילות התנועה

תנועת הצופים העבריים בישראל הוקמה בשנת 1919 והייתה לתנועת הנוער העברית הראשונה בישראל (אלון, 1976). זוהי תנועה ממלכתית, המזדהה עם ערכי החברה בה היא פועלת ומחנכת לאהבת המולדת. התנועה פונה לכלל בני הנוער ללא הבדל דת, גזע, מין או עדה. פעילותה מכוונת לילדים מרקע חברתי-כלכלי שונה, לוותיקים, לעולים, לילדים נורמטיביים ולילדים בעלי צרכים מיוחדים. כיום, תנועת הצופים היא תנועת הנוער הגדולה בישראל. היא ממקדת את מטרותיה בהתאם לצרכים ולערכים הקולקטיביים של החברה, הבאים לידי ביטוי בעיקר בתחום של חינוך וחברה (אתר תנועת הצופים, 2003).

בעקבות משברים שונים, שחוותה החברה הישראלית בכלל והתנועה בפרט, התקיים תהליך שבו נבדק, רוענן וגובש מחדש ייעודה של התנועה.

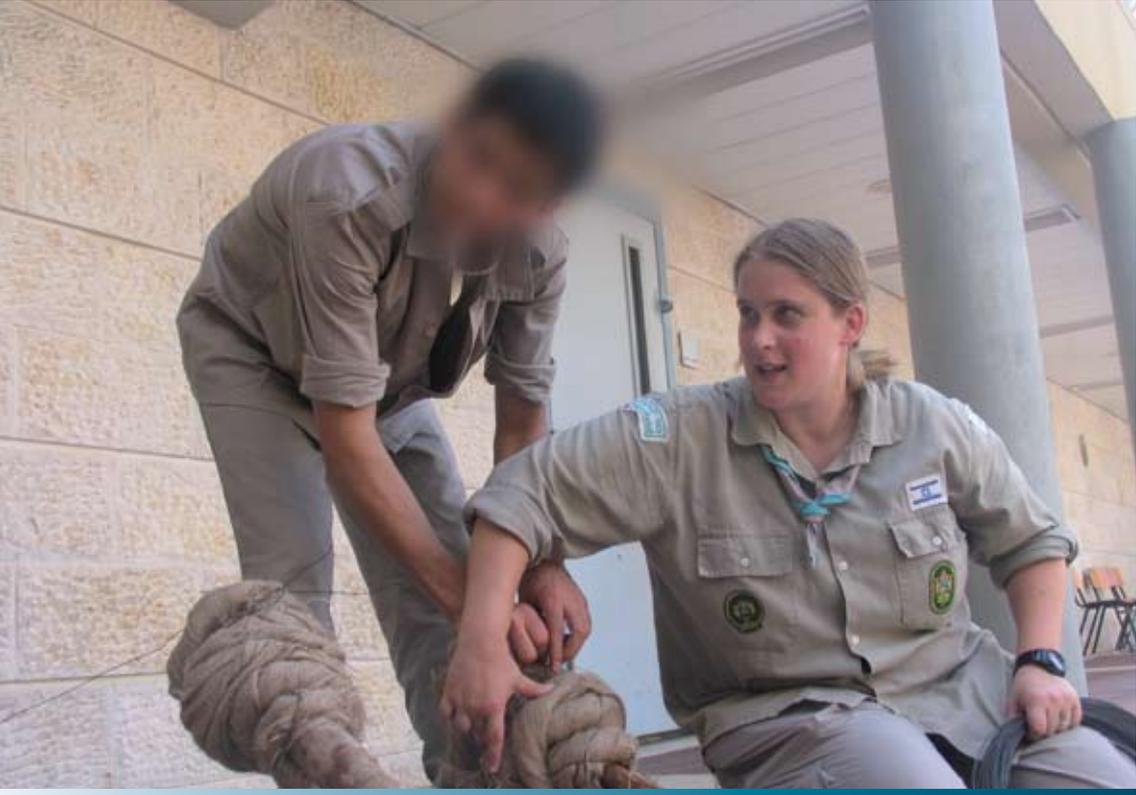
התפיסה היא, שלמתבגר הנמצא בכלא, יש יכולת מצומצמת של קבלת החלטות ותכנון העתיד. הנערים הינם בעלי נטייה להקצנה התנהגותית ורגשית, המתבטאת בין השאר באימפולסיביות ובלקיחת סיכונים. מאן עולה הצורך בהקניית כלים מתקנים ומתן חוויות נורמטיביות, מה גם שלאוכלוסיית הנערים העבריינים יש פרוגנוזה שיקומית טובה יחסית ונמצא שמחציתם לא חוזרים למאסר נוסף (גולינצקי ואחרים, 2004).

בבסיס הפעלת ב/ס עומדת התיאוריה האקולוגית הגורסת, כי שינוי אצל נוער עובר-חוק מחייב שינוי מהותי בסביבתו. סביבה זו אינה בהכרח הסביבה הפיזית בה הוא חי, אלא הכוונה העיקרית היא ליחסים הבין-אישיים אשר הוא יוצר עם סביבתו. יחסים אלה מתקיימים במערכת המשפחתית, בתוך קבוצת השווים ובמסגרות חינוך ותעסוקה (גולדברג, 2004).

כאשר מדובר בבית סוהר לנוער, חשוב לזכור, כי מדובר בקטינים בגיל ההתבגרות, שהתנהגות מרדנית והרסנית היא חלק ממאפייני התנהגותם. ברוב המקרים, המתבגר המגיע לכלא בא מרקע אישי משפחתי קשה והוא חסר יכולת להתמודד עם המציאות. שילוב אלה עם תחושות האיום והחרדה המתעוררים כתוצאה מהמאסר, יוצרים משבר אצל הקטין הכלוא (קידר, 1997). בסיטואציה זו, יש אמנם חשש לשקיעה, אך היא מהווה גם הזדמנות לשינוי ושיקום.

לעתים, המשבר החריף עם הכניסה לכלא מביא את הקטין לראייה מפוכחת יותר של המציאות בה הוא שרוי, לתובנה למצבו ולהכרה בצורך בשינוי ובקבלת עזרה. עזרה זו באה דרך תוכניות ההתערבות המעוצבות בתוך בית הסוהר ושיש להן השפעות מעשיות על התנהגות עבריינית. התערבות יעילה נשענת על זיהוי צרכים, מאפיינים, נסיבות וגורמים שיכולים להרתיע מפני התנהגות עבריינית. בשל ההטרוגניות של אוכלוסיית הנערים וההבנה כי חשובה ההתייחסות האישית לכל אסיר, נבנית תכנית אינדיבידואלית לכל נער, המתייחסת לנקודות חוזק ותורפה. העיקרון המרכזי במודל בנוי על הגישה ההוליסטית, הרואה בכלא השתקפות של החברה, תוך ניצול מרחביה השונים לכלל קהילה שלמה, הנמצאת באינטראקציה עם הסביבה החיצונית.

התכנית החינוכית והטיפולית מושתתת על מספר מרכיבים: מסגרת קהילתית, המאפשרת לנער

המגורים הספציפי. כחלק מתהליך התפתחותה של תנועת הצופים לפעילות בתחום האחריות החברתית, שינתה התנועה את שמה של 'המחלקה לדרך המשך', למחלקה לאחריות חברתית ודרך המשך, ובכך נתנה ביטוי להרחבה ולשינויים בתחומי האחריות של המחלקה.

שבט צופים בכלא "אופק" לנוער - מטרת הפעילות והתפיסה החינוכית

תנועת הצופים שמה לה למטרה לחבור ולסייע למסגרות ממשלתיות וציבוריות ולתת מענים ייחודיים לבני נוער במצבי סיכון ומצוקה (תנועת הצופים, 2003). היוזמה של ד"ר מרים גולן להקמת שבט צופים בכלא, התאימה למגמה של תנועת הצופים לפתח מסגרות פעילות הפונות לקהלי יעד שונים ובשנת 2003, תנועת הצופים וכלא אופק חברו לשיתוף פעולה שמטרתו הייתה הקמת שבט

ייעוד התנועה כיום, מציג את חזונה הערכי של תנועת הצופים ומתמקד בארבעה תחומים מרכזיים: רב-תרבותיות, זהות יהודית וציונית, דמוקרטיה ואחריות חברתית (אתר תנועת הצופים, 2001). הוחלט, כי הערך "קידום שוויון הזדמנויות בחינוך", יהיה הערך המוביל את פעילותה של התנועה בתחום האחריות החברתית (תנועת הצופים, 2003).

תהליך זה הוביל את מיסודו של השבט הקהילתי. השבט הקהילתי הוא מושג המתאר את הדרך של תנועת הצופים לתת מענה לצרכי הקהילה והחברה. כל שבט מקיים מיפוי של הקהילה בה הוא פועל ומנסה לתת מענה לצרכים הייחודיים בה. השבט הקהילתי מקיים דיאלוג עם הקהילה בשלושה תחומי פעילות: מתן שירותים לקהילה, שותפות בעיצוב הערכים הקהילתיים ושיתוף פעולה עם ארגונים בקהילה (תנועת הצופים, 2003). לאור זאת, ההגשמה התנועתית מתורגמת לקבלת אחריות חברתית על קהילות, שהן מעבר למקום

בערכים של פיתוח מנהיגות ואחריות, מודעות לסביבה ומעורבות חברתית, ופיתוח חשיבה יצירתית. הכלא והאגף בו שוהים החניכים מוגדרים כקהילה בה פועלת הקבוצה, ובתוכה מתקיימת פעילות קהילתית, כגון: פוריון קהילתי, טקסים ואירועים. החניכים מקבלים תפקידים ואחריות והם פועלים בתיאום בינם לבין עצמם ועם סגל האגף לצורך יישום והפעלת הפרויקט. תהליך העבודה מלווה על ידי המדריכים באופן צמוד, בהתאם לרמה, ליכולת ולבשלות של חברי הקבוצה. בדרך זו, מאפשרים המדריכים לחניכים לקחת יותר אחריות ולהתמודד באופן עצמאי עם מטלות שונות (תנועת הצופים, 2005).

שליבים בהתפתחות שבט הצופים בכלא

שלב ההקמה: שבט הצופים בכלא אופק, הוקם בשנת 2003. קדמה לכך, פעילות אינטנסיבית של ועדת היגוי שהורכבה מנציגות של שני הארגונים. תהליך זה כלל ברובו חשיבה עקרונית לגבי תהליכים, הגדרת מטרות ויעדים תוך ליבון דילמות מרכזיות בהפעלת שבט צופים המושתת על עקרונות דמוקרטיים והחלטה עצמית לבין מסגרת של בית סוהר על כל המשתמע מכך.

לאור ייחודיות ומורכבות הפרויקט, נדרשה עבודת הכנה הדדית עבור כל השותפים. כניסת מדריכי הצופים לכלא כללה מפגשי אוריינטציה בתוך הכלא והיכרות עם אוכלוסיית הנערים והמסגרת. תהליך הכניסה לכלא וההיכרות עם הנערים לוו בשאלות ובלבטים רבים. כך למשל, עלו שאלות לגבי אופן שיווק הצופים בכלא, השלכות של לבישת מדי החאקי בכלא, האם למסור מידע מקדים על הנערים, האם יש טעם בשילוב גורם מטעם שב"ס בפעילות, מי רשאי להצטרף לצופים בכלא ועוד. אופי הפעילות: קבוצת הצופים בכלא הופעלה על ידי מספר עקרונות מנחים:

1. הצטרפות חופשית לפעילות. כלומר, לא ניתן לחייב נער להיות חניך בקבוצה. במקביל, חניך אשר מגיע למספר פעולות צריך לקבל על עצמו להגיע באופן סדיר לכל הפעילויות. בדרך זו מודגשת החשיבות של לקיחת אחריות ומתורגלת

צופים והפעלתו בין כתלי הכלא⁵. הייחוד בהקמת שבט צופים בין כתלי הכלא, טמון במאפייניה הייחודיים של תנועת הנוער, המאפשרים לבני הנוער להתמודד עם מצב של שוליות כפולה (במקרה זה, גם היותם בני נוער וגם היותם עוברי חוק). תנועת הנוער מאפשרת לחבריה להתפתח באופן הייחודי להם ובהתאם לכישוריהם. היא מגדילה את ההלימה בין הכישורים ותחומי העניין להיצע החברתי ומסייעת לבחון גבולות "מותר" ו"אסור" בצורה מבוקרת. זהו תהליך המאפשר לנוער להתחבר לסמלים וקודים התנהגותיים נורמטיביים, המהווים מקור להזדהות ומסייעים בתהליך גיבוש הזהות והשייכות (כהנא, 2004). התנועה מהווה גם סוכן חיברות מרכזי המסייע לתווך בין עולמם של החניכים לעולם המבוגרים, וזאת על ידי הקניית ערכים ונורמות בסיסיות בחברה. החברות בתנועה מסייעת לפתור, ולו רק באופן זמני, את הבעיה של עיצוב הדימוי העצמי של הפרט (שפירא, פייר ואדלר, 2004).

החברות בתנועת הצופים מהווה אלטרנטיבת השתייכות בעבור נוער עובר-חוק והיא יכולה לסייע לו בהשתלבות נורמטיבית בחברה. השאיפה היא לא להסתפק ביצירת קבוצת חניכים סגורה בתוך הכלא, אלא לאפשר, למי שיכול ורוצה, להשתלב במעגלים הרחבים של התנועה.

פעילות הצופים בכלא "אופק" משלבת בין תהליך הטיפול והשיקום בכלא, לבין מטרות תנועת הצופים לחשיפת פעילות התנועה לכל בני הנוער בארץ, לפעילות קהילתית ולחינוך למעורבות חברתית. משמעות הדבר, כי אוכלוסיית היעד הנתרמת מן הפעילות הינה מגוונת ורחבה. בראש ובראשונה, אלה חניכי שבט אופק בכלא, אך במקביל גם חברי תנועה אחרים המעורבים בפעילות, חניכים משבטים אחרים הנחשפים ובאים במגע עם הפרויקט וגם סגל הכלא, מושפעים ונתרמים. הפעלת קבוצת צופים בין כתלי הכלא, מנסה לתת מענה לקשיים של בני נוער עוברי-חוק להשתייך למסגרות נורמטיביות של בני גילם (להב, 2000) ומסייעת בהתמודדות עם הקושי להפגמת נורמות חברתיות ואימוץ מנגנוני פיקוח עצמיים (חובב, 1999). פעילות תנועת הצופים בכלא מתמקדת

5 החיבור בין שני הארגונים התבצע באמצעות כינוסה של ועדת היגוי בה לקחו חלק ד"ר גולן, אשר שימשה כיועצת וכמלווה של צוות ההיגוי ושל מדריכי הצופים בכלא, ד"ר אילי גולדברג מנהלת הכלא דאז, אורית רבינוביץ ראש תחום חינוך, קרן רגנר ראש תחום טיפול בכלא, רותי מור-פז וגיל תמיר-מדריכי קבוצת הצופים.

ומנוהלת על-ידיהם הן במישור הארגוני והן במישור התוכני.

במסגרת תוכנית Karabanow (2004) ערך מחקרים אודות מקלטים לנוער דר רחוב והוא מציע מודל של ארגון הפועל בגישה נוגדת דיכוי (Anti-Oppressive Practice). למרות שבגישה זו יש דברים הנוגדים את מהות הכלא, נראה לנו שניתן לקחת אלמנטים ממנו שעשויים לתרום ולהעצים את נערי הצופים בכלא. המרכיבים במודל שנותנים חיזוק לעשיית הצופים בכלא הם: האקטיביות - מעורבות חברתית ממשית ואקטיבית אשר מאפשרת לנערים להתחבר לתרבות הרוב ולתפקידים נורמטיביים ולקבל תחושה של נחיצות וערך וכן פעילות לשינוי חברתי (Social Action), שבו הנערים מתגייסים לסיוע לאוכלוסיות חלשות ו/או סטיגמטיות, שקולן לא נשמע.

המטרה במערך הפעילות בנושא החברה הישראלית הייתה, שהחניכים יתנו ביטוי למעורבות החברתית שלהם על-ידי יצירת קשר עם גוף או גורם כלשהו מחוץ לכלא (כגון: ב"ח לילדים, ארגון סיוע לילדים/ נשים/קשישים) על מנת להביע את תמיכתם או לעזור בצורה כלשהי. כמובן, בעקבות תהליך זה, החניכים החליטו להביע תמיכה באוכלוסיות בעלות צרכים ייחודיים ושלוחו להם משלוח מנות בחג פורים. חברי הקבוצה הכינו משלוחי מנות ומכתבים ושלחו אותם באמצעות המדריכים לשלושה מוקדים: בית אבות, בית חולים ומרכז סיוע לנערות

היכולת להתחייב למסגרת קבועה.

2. קיום פעילות צופית, כמו בכל שבט אחר בצופים. לאורך התהליך כולו, מתקיים דיאלוג בין מטרות ותכתיבי מערכת הכלא לבין אופי פעילות הצופים. במהלך תכנון הפעילות, מתקיים כל העת ניסיון לא להגביל את החשיבה והפעילות החינוכית מחד גיסא וליצור התאמה למסגרת הכלא, מאידך גיסא. הרעיון לדבוק במאפייני הצופים נובע מן השאיפה "לנרמל" את הפעילות ככל שניתן. במקביל, ההכרה כי כל מסגרת מכתבה מאפיינים ומגבלות מהווה חומר לעבודה עם החניכים. במשך הזמן, הפעילות והקבוצה קיבלו אופי משלהם והתפתחה תרבות צופית מקומית. נסיונות "הנרמול" באו לידי ביטוי בפעילות צופית ייחודית, כגון: בניית כתובת-אש, פעילות כישול או בנייה צופית עם סנאדות וחבלים, כמו גם פעילות ערכית הנותנת מענה לעמדות החניכים.

3. פיתוח מנהיגות צעירה. כחלק מהפעילות, היה ניסיון ליישם תהליך אשר יפתח את יכולת המנהיגות של האסירים, חניכי הצופים. פיתוח זה יושם, בראש ובראשונה, בתוך קבוצת הצופים ובהמשך אל מול קבוצות נוספות בכלא (אסירי האגף) וכן מול גורמים מחוץ לכלא. הרעיון היה להגיע למצב שבו האסירים-החניכים יחוו שקבוצת הצופים היא שלהם, ולכן מופעלת

שונים. פעילויות אלו היוו במה לקידום מטרות שונות ולניראות בתוך הכלא ובשבים בכלל.

1. פורמון, חנוכיאה, קייטנה צופית - בפעילויות אלו החניכים התנסו בלקיחת אחריות על תכנון פרויקט והוצאתו לפועל באגף. מעבר לחוויה, שימשה הפעילות ככלי לשיווק לצופים, לחיזוק גאווה היחידה של החניכים ולחיזוק הייחודיות והזהות שלהם כקבוצה בתוך האגף.

2. טקס פתיחת שבט הצופים בכלא - התקיים בחודש יולי 2004, כשמונה חודשים לאחר תחילת הפעילות בכלא והוא היווה ציון-דרך בפעילות הכלא. נוכחו בו בכירים מהשב"ס, אורחים ומשפחות החניכים. ברמת השב"ס, הטקס סייע להכרה ולהטמעת קיומו של שבט הצופים כחלק מובנה במערכת; מבחינת החניכים, הטקס הגדיל בצורה משמעותית את הזיקה שלהם לתנועה והם נהנו מאד מתשומת הלב וההכרה שקיבלו באותו ערב.

עד כה התקיימו שלושה טקסים. הם הפכו לנומרה וקיבלו אופי של מסורת ולחלק בלתי נפרד מפעילות הצופים. הטקסים כוללים מאפיינים ייחודיים בשגרת היום, מאפיינים שמחזקים את תחושת השייכות והייחודיות של החניכים לתנועת הצופים ומסייעים בפיתוח תחושת אחריות ומסוגלות. ההכנות כוללות יציאה משגרת היום לצורך הכנות, אחריות מלאה של החניכים על התכנים, ההכנות והיישום ובניית מפקד אש. החניכים אחראים גם על הזמנת המשפחות שלהם לטקס, מפגש מרגש במיוחד שמהווה ביטוי למשמעות החברות בצופים בעבור החניכים. לאחר הטקס, אמר אחד החניכים: "התחלקנו לקבוצות, שלחנו הזמנות, ערכנו את הטקס, כתבנו שירים ועשינו הרבה כ"ף. הפקנו טקס, הכל הלך חלק, התרגשנו ושיחקנו אותה כמו גדולים" (ני, קומוניקציה אישית, 29.11.05).

למרות שאיפה לצרף את החניכים לפעילות כללית של תנועת הצופים, מחוץ לכותלי הכלא (מחנה קיץ, קורס הדרכה, טיול), קיימים קשיים רבים המונעים קיום פעילות כזו: תנאי מאסר של נערים, היערכות לוגיסטית, הקצאת משאבים רבים לפעילות כזו וכדו'. מסיבות אלו, לא התקיימה עד כה יציאה קבוצתית לפעילות תנועתית. ואולם למרות מגבלות אלו, היה מקרה אחד יוצא דופן של נער שיצא לפעילות מחוץ לכלא בקיץ 2004. מדובר בחניך, שתנאי המאסר שלו איפשרו לו להיות בסבב חופשות, ועל בסיס זה ניתן לו אישור חריג ליציאה מחוץ לכלא לפעילות תנועתית של "קורס

במצוקה. כך רשמו החניכים לנערות במרכז סיוע: "נערות במצוקה, גם אני הייתי שם, מקום בו אתה מרגיש שכל העולם נגדך, אבל הם בעצם לטובתך. אני רושם מהצופים בכלא. מי שיקבל את המשלוח הזה, אני מבקש רק תמורה אחת, שתצליחו לצאת מהמצב שאתם נמצאים בו... לחשוב כמה פעמים לפני המעשה, סוף מעשה במחשבה תחילה" (י, קומוניקציה אישית, 5.3.2006)

צוות המדריכים: לצורך הקמת קבוצת הצופים, גויסו שני מדריכים בוגרים, אישה וגבר, אשר הדריכו את הקבוצה כצוות במהלך התקופה. המודל של הדרכה בשניים, נבחר מתוך הכרה בעומס הרב הכרוך בהדרכת חניכים מכלא "אופק", הן ברמה הטכנית והן ברמה הרגשית. הבחירה באישה ובגבר, נבעה מתוך השאיפה לשמש בעבור החניכים מודל מנהיגותי גברי ונשי, ולאפשר להם חשיפה והפנמת מודל מיטיב שכזה.

תכנון ותוכן: הפעולות תוכננו במבנה של מערכי פעילות (לדוגמה: "החברה הישראלית", "צופיות מעשית", "תרומה לקהילה", "חירות וחופש", "חברות ורעות"). נושאי הפעילות נקבעו לפי צורך שעלה בשיחות עם צוות החינוך בכלא ומתוך זיהוי של צורך בקבוצה.

צופיות מעשית: מחנאות, שדאות, עמלנות, מעבר בתחנות אתגר, ניווט, בישולי שדה ופעילויות דומות - כל אלו מהווים את השיטה הצופית, בעזרתה מפתחים ערכים שונים. הפעילויות התקיימו מתוך מטרה לפתח את הכלי הצופי בקבוצה. המפגש עם מדריכי המרכז הארצי לצופיות (מרל"ץ) איפשר לחניכי הצופים בכלא לפרוץ את מסגרת הקבוצה בכלא ולהרגיש שייכות לתנועת נוער הפרוסה ברחבי הארץ.

גיבוש הקבוצה: בשל אופיו הדינאמי של הכלא, קשה ליצור יציבות במספר החניכים. חניכים עזבו את הקבוצה באופן תדיר מסיבות אובייקטיביות של מעבר אגף, שיחרור, הפרדות וכדו'. חניך ממוצע היה פעיל בקבוצה במשך כשלושה חודשים ולכן גיבוש ובניית קבוצה הפכו לנושא אשר המדריכים עסקו בו באופן מתמיד. למרות עזיבת חניכים, תמיד היה גרעין קבוע של חניכים בקבוצה (כ-50%), שהיה פעיל במשך מספר חודשים וזה הקל על המדריכים ואיפשר לגבש נורמות קבוצתיות שעברו מ"דור" של חניכים וותיקים ל"דור" הבא.

טקסים ופעילויות מיוחדות: במסגרת הפעלת השבט, התקיימו פעילויות מיוחדות ופרויקטים

הוסכם, כי חשובה ביותר שותפותם של סגל הכלל בפעילות. לצד זאת, היו שפקפקו בכנות כוונותיהם של האסירים-החניכים וראו בהשתתפותם "אינטרס" בלבד. אלה האחרונים סברו, שהשתתפות נובעת מהרצון לקבל חוות דעת חיובית לצורך ועדת שחרורים וכדו'.

ניתן לומר, שהייתה התגמשות מצד ההנהלה והתאמה מסוימת לערכים אליהם מחנכת תנועת הצופים. בתרבות הארגונית של הכלל, וכן על רקע העבר של חניכי השבט, גורמים בכלל עלולים לפרש ערכים אלו כמרדניים וכמתריסים נגד המערכת והממסד. בנוסף, מימוש ערכים אלה יכול להקשות מבחינה טכנית וארגונית על התנהלות הכלל, בעוד שבצופים, ערכים אלו מהווים אבני יסוד בפעילות שלאורו היא מתנהלת.

ניתן לראות במערכת היחסים בין הכלל לצופים, דמיון להתנהלות משפחתית. הכלל הוא בבחינת ההורים המחליטים לעודד את הנער להשתתף בפעילות צופית, אך כאן נשאלת השאלה, האם הם רשאים למנוע מבנם להשתתף בפעילות עקב התנהגות חריגה בבית או לפני מבחן חשוב? ולהיפך - האם, כשהבן מתנהג באופן חריג בפעולת הצופים, הוא נענש בבית?

מגבלה מרכזית נוספת, היא המרחב הפיזי המוגבל שיש בכלל. כלי בסיסי בצופים הוא החיבור לטבע, טיולים ומחנות. בכלל, שטחי הפעילות מצומצמים ביותר ומתרכזים בחדר קטן ולעיתים רחוקות בחצר הפנימית של האגף. נתון זה לא איפשר פעילות באופי צופי סטנדרטי. פעילות מסוג של בנייה עם סנאדות, כישול "בטבע" ובניית כתובת אש, דרשה הערכות מבעוד מועד תוך גיוס משאבים רבים של זמן, כוח אדם ולעיתים גם כסף. במקביל, נערכה התמודדות מול גורמי הביטחון בשל נוהלי ביטחון שונים. נתון זה פגע ביכולת להיות ספונטאניים ולהיענות לרצון ולצורכי הקבוצה באופן מיידי.

מצד הכלל, הקשיים המרכזיים שליוו את הפעילות, היו הקושי להתגמש (למרות שפעמים רבות היה רצון לכך) ותחושה של חיבור חלקי לתהליך, אשר בחלקו נבע ממצבים בהם המדריכים תכננו קדימה ולא התייעצו או עדכנו את צוות החינוך בכלל. קשיים ומגבלות אלו, אשר ביטאו את השונות הארגונית, הערכית והפיזית שכל ארגון מורגל אליהם ופועל על פיהם, באו לידי ביטוי במערכת היחסים בין השותפים. לעיתים התבטא הדבר בחילוקי דעות ולעיתים אף התבטאו במתחים של

מנהיגות צעירה". החניך יצא ליום אחד, מלווה בשני המדריכים וקצינת החינוך (לבושה בכנדים אזרחיים). הוא הגיע לקורס, לבוש במדי חאקי של הצופים, ולמשך יום אחד הוא הצטרף לאחת הקבוצות. חניכי הקורס ידעו שהחניך מגיע מקבוצת הצופים בכלל, אך לא ידעו את מהות העבירה שבגינה הוא הורשע. המפגש היה משמעותי ומרגש ובסוף אותו יום, התקיים טקס גדול במהלכו העניקו חברי הקורס שי לחניך והודו לו על שהצטרף אליהם באותו יום. ניסיון זה מוכיח, שניתן למצוא דרכים לשילובם של נערי הכלל בפעילויות כלל תנועתיות, תוך דאגה להסדרים ייחודיים שיאפשרו זאת.

התלבטויות וקשיים בתהליך העבודה

אין ספק, כי הקמת שבט צופים בכלל נוער מגלים מפגש בין שני ארגונים בעלי תרבות, תפיסות ומטרות שונות. שילוב, השתלבות ושיתוף פעולה של שני הגופים הללו, הינם תנאים להצלחת הפרויקט. ניתן לדמות זאת לריקוד בו המשתתפים נזהרים לא לדרוך אחד על השני, שואפים לעשות לעצמם מקום וזקוקים זה לזה על מנת להתקדם ולהתפתח. המסע של הקמת השבט בתוך הכלל הניב כל העת דילמות, קשיים ולעיתים אף קונפליקטים, שדרשו מכל המשתתפים סובלנות ורגישות זה כלפי זה. עצם התהליך, גם אם החניכים לא היו חשופים לכל פרטיו, ודאי היווה עבורם דוגמה לחיים. להלן נתאר דילמות וקשיים שונים, שעלו במהלך העבודה.

קושי מרכזי לאורך כל התהליך היה הפער בתפיסה החינוכית והארגונית, שהתגלה בין תנועת הצופים להנהלה הביטחונית של כלל אופק, אשר התבטא בתפיסות שונות לגבי אופיים של התהליכים והפעילות. השוני המהותי הוא כאמור בין מסגרת של כלל, שהיא במהותה מסגרת ביטחונית כופה, לבין תנועה החורטת על דגלה ערכים כדמוקרטיה, חופש הזדמנויות, בחירה והחלטה עצמית. פער זה בא גם לידי ביטוי בחשיבות שניתנה לפעילויות שונות ובקשיים לקבל אישורים להשתמש באמצעים מיוחדים לפעולות הצופים, כמו חבלים ובראיית הפעילות הצופית כחריג וכעול המשבש את סדר היום של הכלל ופוגע ביכולת הסגל הכלל לשמור על סדר ובטחון. ראוי להצביע על תהליך אותו עברו המדריכים, שלמדו במשך הזמן לפעול על פי עקרונות צופיים בתוך גבולות המערכת הביטחונית.

כפעילות הצופים בקהילה עם השחרור. רצון זה, משתלב עם מטרת תנועת הצופים לעודד שילוב כזה ועם מטרת החינוך והשיקום של שבי"ס. כיום, לאחר ארבע שנות פעילות, קיימת חשיבות רבה להשתמש בידע ובניסיון שנצברו ולהשתמש בשדה הפעולה בכלא, ללמידה ולגיבוש תפיסת עבודה, כרמה הערכית, החינוכית והארגונית. למידה כזו הכרחית לצורך פיתוח הפעילות בכלא ולשיפור היכולת להכשיר את בעלי התפקידים הרלוונטיים לפעול בשדה עבודה מורכב זה. בנוסף, המשגת העשייה תסייע לפתח את היכולת של תנועת הצופים ושל ארגונים בלתי פורמאליים נוספים, לשכפל מודלים דומים של עשייה במסגרות חוץ ביתיות לנוער עובר חוק ולהמשיך לתרום לפיתוח יכולתה של החברה לתת מענה לשילוב של נוער עובר חוק במסגרות נורמטיביות.

רשימת מקורות

אדד, מ. (2002). נגטיביזם בגיל ההתבגרות. בתוך: ח. הופמן, י. וולף ומ. אדד (עורכים). **עבריינות וסטייה חברתית - תיאוריה ויישום**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

אדד, מ., רהב, ג. ושהם, ג. (1987). **קרימינולוגיה**. תל אביב: הוצאת שוקן.

אטיאס, נ. ולבנה, ד. (1994). התערבות קבוצתית עם נוער עובר חוק בשירותי המבחן לנוער ברמלה, בתוך: י. ווזנר, מ. גולן, ומ. חובב (עורכים), **עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות**. ת"א: הוצאת רמות.

אלון, ח. (1979). **היה נכון - חמישים שנות צופיות עברית בארץ ישראל - 1969-1919**. תל אביב: הוצאת עם ספר.

אמיר, מ' והורוביץ, מ' (2003), **להיות מתבגר עולה: הקשר בין פשיעה, הגירה ועבריינות המקרה הישראלי**. המרכז הבינתחומי לחקר מדיניות וטיפול בילדים ונוער. בית הספר לעבודה סוציאלית על שם בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב.

בן ברוך, ס. (2003), **עבריינות נוער: מציאות ודרכי התמודדות במשטרת ישראל**. מתוך אתר משטרת ישראל.

גולדברג, א. (2004), **נוהלי הפעלה והתפיסה החינוכית טיפולית של ב/ס אופק**. שרות בתי הסוהר - בית סוהר אופק.

ממש בין בעלי התפקידים בצופים ובכלא. פתרונות לקשיים ולמתחים, ניתן היה למצוא בעת כינוסה של ועדת ההיגוי, שם לובנו הדברים באמצעות הבהרת העמדות, משא ומתן והתפשרות של שני הצדדים, תוך התחשבות מירבית בצרכים ובערכים של כל ארגון.

מתוך הניסיון עולה, כי קיים משקל רב בהכנת החשיבות של פעילות הצופים בכלא, בקרב כל הדרגים בכלא ובצופים. מידת ההתקדמות והפיתוח של הפעילות בכלא, תלויה מאד באנשים הקשורים באופן ישיר או עקיף לקבוצת הצופים. הצלחתה הנוכחית של הפעלת קבוצת הצופים בכלא התאפשרה בזכות בעלי תפקידים, שראו והבינו את חשיבות הפרויקט והקדישו מזמנם לקדם ולפתח את התנאים לקיום הפעילות.

סיכום

פעילות הצופים בכלא היא דוגמה לשילוב הקהילה בתוך מסגרות התערבות סגורות, המבודדות את אוכלוסיות היעד שלהן. הפעילות, מאפשרת הכנסת אלמנטים נורמטיביים לתוך חיי האסירים ובכך מעלה לדין ערכים כמו חופש, בתוך מסגרת שבה דרגות החופש מצומצמות ביותר. לכאורה, ניתן לראות בכך התנגשות בין שתי מערכות כל כך שונות, אולם שבט הצופים בכלא מדגיש את ההזדמנות לשילוב ואת האפשרות שבמקום כל כך טוטאלי כמו כלא, ניתן לפרוץ את הגבולות והמגבלות.

אין ספק שבפרויקט זה נוצר מרחב עבודה משמעותי המבוסס על הידברות והתנגשות. מעבר לחשיבות פעילות שבט הצופים בכלא, הוא אף מהווה צעד נוסף בדרך להשתלבות עתידית של הנערים בקהילה הרחבה.

שבט הצופים בכלא אופק, הוא ייחודי ומיוחד. המפגש בין התרבות הצופית לבין תרבות העולם העברייני מצד הנערים והתרבות הארגונית של השב"ס, מייצר רגעים קסומים של הצלחה, סיפוק והתפתחות ובמקביל דילמות מורכבות ומתחים. ייחודיותה של פעילות זו, מקבלת ביטוי ממשי ביחסם של הנערים לפעילות הצופים ובאופן בו הם מפנימים ומאמצים את הערכים והעקרונות עליהם מושתתת הפעילות. מאופן התמודתם ומסירותם, ניתן ללמוד עד כמה הפעילות, על כל מרכיביה, משמעותית בעבורם. הם מבטאים תחושות של זהות, הזדהות ושייכות לקבוצה הפועלת בכלא בפרט, ולתנועת הצופים בכלל. חלקם אף מביע רצון ומוטיבציה להשתלב

שפירא, ר., פייר, ש. ואדלר, ח. (2004), חולצה כחולה, עניבה ירוקה, כיפה סרוגה - לא רק נוסטלגיה, גם כאן ועכשיו: פרופיל חברתי של תנועות הנוער בישראל, בתוך: ז. גרוס וי. דרוו (עורכים), **חינוך כאתגר חברתי - אסופת מאמרים על החינוך הממלכתי-הדתי ועל החינוך הבלתי פורמלי** (עמ' 171-153), ת"א: הוצאת רמות.

שירות בתי הסוהר, (2003), פקודות נציבות: טיפול ושיקום האסיר. הורד ב-13.7.06 מ-www.ips.gov.il

תנועת הצופים. (2001), (מסמך פנימי). מועצת התנועה, הני"א - ייעוד תנועת הצופים.

תנועת הצופים. (1972), (מסמך פנימי). מועצת התנועה הלי"ו - מטרות תנועת הצופים.

תנועת הצופים. (1949), (מסמך פנימי). מרכז המועצה הארצית ה-14 באפריל.

Brehm, S.S. & Kassir, S.M. (1989). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin.

Christle, C.A., Jolivet, K. & Nelson, C.M. (2005). **Breaking the School to Prison Pipeline: Identifying School Risk and Protective Factors for Youth Delinquency**. Peer Reviewed Journal, vol 13(2). pp: 88-69.

Karabanow, J. (2004). **Making Organization Work**. Journal of Social Work, vol 4 (1). pp: 46-60.

Larden, M., Melin, L., Holst, U. & Langstrom, N. (2006). **Moral judgment, cognitive distortions and empathy in incarcerated delinquent and community control adolescents**. Peer Reviewed Journal, vol 12(5), pp: 462-453.

Lazarus, R.S. (1966). **Psychological stress and the coping process**. New-York: Mcgrow-Hill.

Lipsey, M.W & Wilson D.B. (1998). Effective intervention for serious juvenile offenders. In: **Loeber, P. & Farrington, D.P. (eds). Serious & violent juvenile offenders. Risk factors and successful interventions**. California USA: Thousand Oaks Sage publications.

גולצקי פ., בירגר מ., קוטלר מ., אפטר א. (2004), **מאפיינים פסיכותרפיוניים של אסירים בני נוער בעולם ובישראל**. רפואה ומשפט, גליון מס 30.

גל, מ. (1985), החינוך הבלתי פורמלי בישראל - מסגרות מקריות או מערכות הממלאות תפקידים חברתיים חינוכיים וייחודיים, בתוך: ו.א. כרמון וד. צוקר (עורכים), **החינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ואן ליר.

המנחם, א. ולוי, נ. (1991), **עבריינות נוער בראייה רב-גורמית: אבחון והמלצה**. מניתוק לשילוב: יוזמות ומחשבות, במה לקידום נוער בישראל, 4, 29-38.

וונזר, מ. גולן, ומ. חובב (עורכים), (1999). **עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבות**. ת"א: הוצאת רמות.

וירצ'צ. (2001), **קונספציה לטיפול בנוער עובר חוק**. שירות בתי הסוהר - מחלקת חינוך טיפול ושיקום.

חובב, מ. (1999), **עבריינות הנוער בישראל והטיפול בה: רקע, מדיניות וכיווני התפתחות**. ביטחון סוציאלי, 55, 118-134.

כהנא, ר. (2004), לקראת תיאוריה של בלתי פורמליות והשלכותיה ביחס לנעורים, בתוך ז. גרוס וי.דרור (עורכים), **חינוך כאתגר חברתי - אסופת מאמרים על החינוך הממלכתי-הדתי ועל החינוך הבלתי פורמלי** (עמ' 151-131). ת"א: הוצאת רמות.

כרמל, ל. ולוי, ל. (2003), תנועת הצופים (מסמך פנימי). אחריות חברתית בתנועת הצופים. תל אביב.

להב, ח. (2000), **נוער בסיכון - התופעה בפרספקטיבה**. מניתוק לשילוב, 10, 16-8.

מור-פז, ר., תמיר, ג. (2005), תנועת הצופים, (מסמך פנימי). **שבט צופי אופק: סיכום - הקמת שבט צופי "אופק" והפעלתו**, תל אביב.

מלמד, א. (1988), **ענישה או שיקום? תל אביב: הוצאת תמר**.

סולברג, ש. (1996), **פסיכולוגיה של הילד והמתבגר: מבוא לפסיכולוגיה התפתחותית**. ירושלים: משכל.

קידר, נ. (1997), המעצר והשלכותיו על הקטין. בתוך: **מעצר קטינים: מציאות מול אלטרנטיביות עתידיות**, שולחן אפר, עמותת אפר - אגודה לפיתוח שירותי רווחה, 21, 15-11.

הפעלת מערך הכשרה מקצועית לאסירים בשירות בתי הסוהר

[אורה קפלנסקי¹]

חדש ולהפוך לאזרחים מועילים לחברה ולעצמם. הם יודעים, שזה אולי הציאנס האחרון שלהם לזכות בהשכלה שתבטיח להם סוף-סוף עבודה ותשאר אותם מחוץ לכלא.

בעבור אסירים משוחררים רבים, ההכשרה המקצועית היא קרש-הצלה של ממש. כשהם יוצאים מהכלא, לפעמים אחרי תקופה ארוכה מאחורי הסורגים, הם מנותקים מהעולם, בלי עבודה וכלי מקצוע. על הטעויות שעשו בצעירותם, הם ממשיכים לשלם גם אחרי שפרעו את חובם לחברה. מכאן, הדרך חזרה אל עולם הפשע ואל הכלא קלה במיוחד, אבל שיקום באמצעות הכשרה מקצועית מעניק להם מקצוע וסולל בפניהם את הדרך לחיים חדשים.

בעיות התעסוקה של אסירים אינן שונות באופן משמעותי מבעיותיהם של פלחי אוכלוסייה אחרים, אולם הן מחריפות לנוכח תהליך שהייתו הממושכת של האסיר בין כותלי בית הסוהר. אחד התנאים החשובים לשיקום האסיר הוא השמת האסיר המשוחרר במסגרת תעסוקתית בקהילה. על מנת לתת בידיו כלים שיסייעו לו במציאת עבודה, עליו ללמוד מקצוע ולהשתלב במסגרת התעסוקתית בכלא, שתקנה לו הרגלי עבודה, יציבות כלכלית, קבוצת התייחסות חיובית ויחזק את בטחונו ביכולתו להשתקם.

הגישה של הקניית הרגלי עבודה (Johanson, 1977) טוענת, שמרבית האסירים לא עבדו בעבר במסגרת תעסוקתית סדירה והם חסרים הרגלי עבודה בסיסיים, ולכן קשה להם להשתלב בעבודה לאחר שחרורם. הקניית ערכי עבודה בצירוף רכישת מקצוע הם יסודות חיוניים לקליטתו של האסיר המשוחרר.

"לפעמים אני קם בבוקר, מסתכל במראה ואומר לעצמי - לא יכול להיות שזה הייתי אני, זה לא ייתכן". ולאד (שם כדוי), בן 28, מנהל רשת בחברה בעלת 350 מחשבים, מתקשה להאמין בעצמו לשינוי העצום שעבר. לפני שבע שנים הוא היה סוחר סמים ומכור להרואין ונשלח לתקופת מאסר ממושכת. היום הוא חושב על לימודים באוניברסיטה ועל הקמת חברת היי-טק.

גם ג'יהאד ביאטרה כבר יודע²: בעוד שנתיים, כשהוא ישתחרר מהכלא, הוא יפתח מספרה. "עכשיו אני מכין את עצמי ואת הכלים שיעזרו לי", הוא אומר באופטימיות, "כשיבוא היום אני אהיה מוכן לכך". ביאטרה, בן 29, מעיד על עצמו כי לא עבד מעולם ושכמשפחתו לא ציפו ממנו לכלום. "מבחינתם הייתי אחד שרק עושה כל הזמן שטויות", הוא אומר. זמן קצר לאחר שנכנס בשערי כלא "צלמון", הוצע לו להשתתף בקורס ספרות. לאחר שהצטיין בקורס, הפך להיות הספר של בית הסוהר. במהלך עבודתו, היה לו ברור כי כשיגיע רגע השחרור - יפתח מספרה. לדבריו, "זו לא נראתה לי בעיה גדולה, פשוט קונים ציוד ופותחים עסק. אבל היום ברור לי שזה הרבה יותר מורכב".

אבל ולאד וג'יהאד אינם לבד, הם רק שתי דוגמאות מתוך שורה ארוכה של אסירים שמצאו את השיקום באמצעות הכשרה מקצועית בשב"ס במהלך תקופת מאסרם.

כללי

האסיר המשוחרר מוצא עצמו בדרך כלל מנודה, מבודד ומובטל. לעומת זאת, האסירים שנמצאים בהכשרה מקצועית מקבלים הזדמנות לפתוח דף

1 ראש ענף הכשרה מקצועית ומשאבי אנוש של מערך תעסוקה בשב"ס הארץ, י"ג בשבט תשס"ז, 1.2.2007

ומעבר לשאלות הנוגעות להרחקתו של העבריין מהחברה, עולות שאלות נוספות הקשורות בתהליך שחרורו והשינויים הנדרשים כדי להפוך את האסיר העבריין לאזרח מועיל. האסיר המשוחרר זקוק לעזרה מהרכה בחינות, לאחר שעבר אירוע טראומתי של ניתוק חברתי. הבעיות המטרידות אותו הן בעיות תעסוקה, מגורים, התמודדות עם סטיגמות. בעיותיו אלו אינן שונות מבעיות של אזרחים אחרים, אך הן החריפו בשל אותו ניתוק שהיה לו מן החברה.

האחריות הרובצת על כתפי שירות בתי הסוהר בהחזקתם של האסירים והעצורים במשמרות כחוק והטיפול בהם תוך שמירה על כבודם ומילוי צרכיהם הבסיסיים, מוצאת את ביטויה, הלכה למעשה, בשגרת החיים השוטפת בין כותלי בית הסוהר הכוללת גם הפעלת תוכניות שיקום וסיוע במהלך תקופת מאסרם כהכנה לחיים מחוץ לכלא. המאמץ המערכתי המושקע בתהליך שיקומו של האסיר בתקופת המאסר ולאחריו מכוון, בין השאר, לביסוס האופציה לחזרתו לתפקוד נורמטיבי בחברה.

שיקומו וכניסתו של האסיר למעגל החיים הנורמטיבי מצריך הכנה מוקדמת, מגוונת ומתמשכת בעת שהייתו בתוככי בית הסוהר. נדבך מרכזי בתהליך השיקום הינו הקניית מקצוע והשתלבותו במסגרות התעסוקה השונות. אפשרויות ההשתלבות במסגרות התעסוקה השונות העומדות בפני האסיר, בין כותלי בית הסוהר ומחוצה לו, משתנות לאורך זמן ומותנות, בין היתר, בהתנהגותו, בתפקודו ובמילוי אחר הנדרש ממנו.

רצידיביזם

ממעקב אחר מחקרים, שנעשו בעולם בתחומי החזרה לפשע (רצידיביזם) עולה שהכשרה מקצועית ותעסוקה הינה תנאי מוקדם לשיקום, האסיר המשוחרר צריך להתמודד עם שחרורו בבעיות שונות ובכללם ההתמודדות עם סטיגמה, התמודדות עם לחצים פסיכולוגיים וחברתיים ועם קשיים לסגל לעצמו הרגלי עבודה.

תוצאות מחקר, שנערך בשירות בתי הסוהר בישראל בו נבדק הרצידיביזם לתקופה 2006-2000 מאשר מחקרים אלו. נמצא, שאחוז החזרה למאסר מבין אסירים שעברו הכשרה מקצועית בשב"ס או הועסקו במפעלים הינו 19-20% מול אחוז החזרה מבין אוכלוסיות האסירים הפלילים עמד על 42-53%.

סטנבולי (Stanbul, 1977) מצא, שמצוקה כלכלית היא בין הנימוקים העיקריים שהעלו עבריינים שחזרו לפשיעה, אלו שהשתלבו במעגל התעסוקה היו מעורבים פחות בתחומי העבריינות.

מחקרים רבים שנעשו בתחומי ההכשרה המקצועית ובכללם מחקר, שנעשה ע"י ארגון ה-DECD, הצביעו על הקשר הישיר שבין תהליכי ההכשרה לבין רמת התעסוקה של המשתתפים בהם. גם בישראל קיימים ממצאים המאשרים זיקה זו, כפי שעולה מדו"ח הרשות לתכנון כח אדם במשרד התמ"ת ("מצבם התעסוקתי של מובטלים שנתיים מסיים ההכשרה המקצועית", 2002).

גורדון וטולידנו (2002) ממנהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי מצביעים על כך, שמובטלים שעברו קורסים להכשרה מקצועית, השתלבו יותר בעבודה ממובטלים שלא עברו הכשרה מעין זו. כמו כן, מורים הנתונים, כי לקורסים אלו הייתה תרומה משמעותית יותר להשתלבות בעבודה של קבוצות אוכלוסייה חלשות.

הספרות הדנה במקצוע והתמקצעות מציינת, שלהכשרה מקצועית תפקיד מהותי בהתמקצעות (רייצר, 1972). הכשרה מקצועית היא האמצעי לפיתוח מקצועיות והיא הכלי להכשרת בעל התפקיד לתפקידו. מבנה ההכשרה צריך לתמוך ביעדי התפקיד משימות התחום ואתגרו, לאפשר ללומד לרכוש ידע תיאורטי וידע מעשי שיסייעו לו לממש את תפקידו, למלא את המשימות ולהתמודד עם האתגרים.

בתי הסוהר הם כורח של מציאות חברתית, הנובע מהצורך להרחיק מהחברה את האזרחים שפגעו בסדרי החיים והנורמות החברתיות המקובלות. שלילת חירותו של האדם, כפועל יוצא מפסיקת בתי המשפט והפיכתו לאסיר, מחייבת את שב"ס לנקוט במירב המאמצים והאמצעים כמתחייב מהאחריות לחייהם ושלומם הפיזי והנפשי של האסירים.

עם הכניסה לכלא, האסירים חווים קשיים הנובעים מהמאסר: אובדן החופש הפיזי, אובדן חופש הבחירה, אובדן הפרטיות, ניתוק מהמשפחה ואובדן כלכלי. נוסף על כך, האסירים מתמודדים עם חסכים שקדמו למאסר - חסרים רגשיים, חינוכיים-תרבותיים ותפקודיים, חוסר משאבים ומקורות תמיכה פנימיים וחיצוניים וקשרים כושלים עם מוסדות. אולם, במוקדם או במאוחר, רובם של אלה הנכנסים לכלא שבים אל החברה

נתוני הרצידיביזם בשבי"ס בשנים 5-2000:

שג אוכלוסיית אסירים	שחררו	חזרו	שיעור החוזרים לב/ס
שפוטים פליליים	34,970	14,626	42%
סיימו הכשרה מקצועית	1,131	218	19%
עבדו במפעלי תעסוקה	10,387	2,463	24%
מקצוע - נגר	1,100	212	19%
מקצוע - חייט/תופר	1,073	168	16%
מקצוע - מסגר	421	99	24%

מטרות ההכשרה המקצועית

קורס מקצועי הוא, למעשה, מערכת שלמה ומובחנת של ידע, מיומנויות וערכים הדרושים כדי לתפקד כבעל מקצוע מוכר בתחום תעסוקה מוגדר. להכשרה המקצועית יש שתי מטרות עיקריות:

- במדיניות כח האדם, מטרת ההכשרה המקצועית לספק את דרישות וצרכי שוק העבודה ע"י התאמת הכישורים והיכולות של הלומדים לצרכים המשתנים של המשק ושוק התעסוקה וכן לפתח ולהתאים כשרים אלו להתקדמות הטכנולוגית המהירה המאפיינת את מערך הייצור והשירותים.
- במדיניות הרווחה, מטרת ההכשרה המקצועית לקדם את כושר התחרות של העובדים בשוק העבודה ולעורר בהם מוטיבציה כדי לשפר את נגישותם להזדמנויות תעסוקה ולצמצם בכך פערים חברתיים.

הכשרה מקצועית בבתי הסוהר בישראל

הרציונל לקיום מערך ההכשרה בשבי"ס מתוך ההכרה בתרומתם של קורסי ההכשרה המקצועית בתהליך השיקום של אסירים, קיימת שותפות ואיגום משאבים בין גורמי ההכשרה הממלכתיים השונים לבין שב"ס. מרבית פעולות ההכשרה המקצועית המתבצעות בשירות בתי הסוהר, מתבצעות על ידי האגף להכשרה מקצועית במשרד התמ"ת באמצעות רשתות חינוך וגורמי הכשרה שונים בשוק ההכשרה המקצועית בישראל. חלקם של הקורסים להכשרה מקצועית בשבי"ס מתבצע מהתקציב השוטף של הארגון על ידי גורמי חוץ הנבחרים במכרזים ששבי"ס מפרסם.

תהליכי ההכשרה המקצועית המתבצעת בשירות בתי הסוהר, מותאמים גם לצרכי הארגון ומסייעים להכשרת כוח אדם מיומן לעבודה במפעלי מערך התעסוקה בשבי"ס ולתחזוקה השוטפת של בתי הסוהר, בתחומים השונים כגון: חשמל, כינוי, גינון וכו'. יעדים נוספים שניתן לציין ברציונל לכיוון ההכשרה מקצועית בשבי"ס:

- רכישת מקצוע שימש את האסיר במהלך המאסר ולאחר שחרורו;
- קבלת תעודת גמר ממשלתית שתסיע לו במציאת עבודה;
- העלאת הדימוי העצמי;
- הקניית הרגלי למידה;
- הקניית הרגלי עבודה;
- הפגת מתחים ולחצים;
- התמדה בעיסוק בנושא אחד לאורך זמן. ההיענות והביקוש מצד האסירים להשתתפות בקורסי ההכשרה המקצועית בבתי הסוהר היא גבוהה וקיימות לכך סיבות שונות, שהן פועל יוצא משיקולי רווח ומשמעות התגמול שהאסיר מקבל מעצם השתתפותו בקורס:
- הרצון לרכוש מקצוע, שיסייע לו בתהליכי השיקום לאחר שחרורו;
- קבלת המלצות לועדות שליש ושיקום;
- תגמול הנלווה לקורס: חופשות תמריץ, הארכת זמן ביקור, תגמול כספי;
- העברת הזמן הפנוי.

סוגי הקורסים להכשרה מקצועית

הקורסים המופעלים במסגרת ההכשרה המקצועית נחלקים למספר קטגוריות:

קורסים בעלי סיווג מקצוע: קורסים המוכרים על

ותעודות. תשומות אלו אמורות להבטיח, שהלומדים יקבלו את המיטב מתוכנית הקורס האמור על מנת להכשירם כבעלי מקצוע בתחומים השונים. הסדנאות המשמשות לביצוע הקורסים, מוקמות על פי מפרט של משרד התמ"ת ותנאי מקדמי להפעלת הקורסים הינו אישור הסדנה על ידי המפקח המקצועי של משרד התמ"ת.

מיון מועמדים - איתור במודל ארצי

לקורסים ייחודיים, בהם נדרשים תנאי קבלה גבוהים, כמו קורס עובדי יצור באלקטרוניקה או קורסים המופעלים במשכי זמן ארוכים כמו קורס טבחות, אנו מאתרים אסירים במודל ארצי ונעזרים בקצין מיון ארצי וקציני אסירים מחוזיים.

שיבוץ תלמידים לקורסים - שת"פ חינוך

קריטריוני הקבלה לקורס הכשרה מקצועית הוא מעל ל-8 שנות לימוד לצורך כך, אנו ממיינים אסירים שסיימו ללמוד במרכזי החינוך ורכשו השכלה פורמלית נדרשת.

הגמשת רף הקבלה על ידי משרד התמ"ת

אוכלוסיית האסירים הינה ייחודית ואחד ממאפייניה הוא שאין הלימה בין מספר שנות הלימוד הפורמאליות שלהם והיכולות הלימודיות שלהם. מבדיקה, שערכנו לגבי המתאם בין תוצאות הבחינות החיצוניות של משרד התמ"ת לשנים 1998-2000 לבין מספר שנות הלימוד של האסירים המהווה קריטריון קבלה לקורס, עולה שאחוז העוברים את הבחינה החיצונית של משרד התמ"ת מקרב האסירים שמספר שנות הלימוד שלהם היה מתחת לרף הקבלה, היה גבוה ב-1% מאחוז האסירים שעברו את הבחינה החיצונית ומספר שנות הלימוד שלהם היה מעל רף הקבלה. לאור האמור לעיל,

ידי משרד התמ"ת, כשמשמעות ההכרה היא החל מקביעת תוכנית הלימודים, המשך בכיקוח מקצועי וכלה בעמידה בבחינות החיצוניות שמקיים המשרד. תעודת הסיווג המקצועי היא התעודה הממשלתית היחידה המוכרת במדינת ישראל. היא מקנה למקבלה הכרה בו כמקצועי בלשכות התעסוקה, על כל המשתמע מכך.

קורס בעלי תעודת השתלמות: קורסים שאינם בעלי סיווג מקצועי ומופעלים על ידי מכללות ובתי ספר ערב, כאשר תעודת הסיום מוענקת על ידי המכללה המפעילה את הקורס.

הכשרה פנים מפעלית (O.J.T): הכשרה מעשית הניתנת לחניכים ע"י מנהלי המפעלים המיועדת להכשירם במסגרת העבודה, הכשרה זו מקובלת בתחומים: עץ, מתכת וטכסטיל.

מקורות מימון לביצוע הקורסים

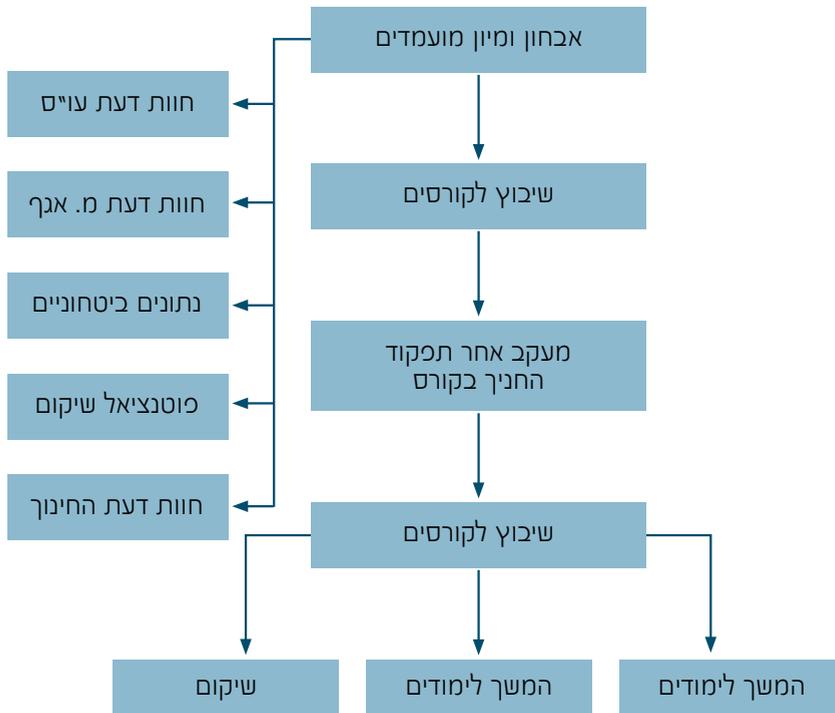
לחלוקת הקורסים לקטגוריות השונות יש משמעות תקציבית ומקורות המימון לביצוע הקורסים באים מגורמים שונים: ביצוע הקורסים בעלי סיווג מקצועי ממשלתי, ממומן על ידי משרד התמ"ת (כפוף לתוצאות מרכז שמפורסם על ידם), הסדנה והציוד הנדרש לביצוע קורסים אלו מתוקצבים על ידי שב"ס.

קורסים ללא סיווג מקצועי ממומנים במלואם על ידי שב"ס. בבסיכות שבהן תקציב האגף להכשרה מקצועית של משרד התמ"ת מאפשר פתיחת קורסים במינון מועט, משמש תקציב השב"ס להתקשרות ישירה עם המכללות ללימודי מבוגרים לשם ביצוע הקורסים להכשרה מקצועית ולהשלמות הכשרה.

מגמה זו של עליה במספר הקורסים המבוצעים על ידי שב"ס בהתקשרות ישירה מול המכללות, ניכרת החל משנת 2003, שבה על פי החלטת ממשלה, צומצמו תקציבי ההכשרה המקצועית. פעילות זו מבוצעת על מנת לא לרדת במספר הקורסים המופעלים מידי שנה.

תקציב ההכשרה המקצועית לאסירים בשב"ס עומד על כ-600 אלף ש"ח לשנה. הסכום מיועד לבניית התשתית הנדרשת לביצוע הקורסים, סדנאות, רכישת ציוד וחומרים לקורס וכאמור ביצוע קורסים. קורסי ההכשרה המקצועית המתקיימים בבתי הסוהר מקבלים תשומות פדגוגיות הכוללות תוכניות לימוד, כיתות לימוד המותאמות למהות תוכנית הקורס, אמצעי הוראה, פיקוח מקצועי, בחינות

מודל הפעלת מערך ההכשרה המקצועית בבתי הסוהר

כוח אדם

ההכשרה המקצועית מופעלת בבית הסוהר על ידי ק' תעסוקה והכשרה מקצועית, מפוקחת על ידי ק' תעסוקה והכשרה מקצועית מחוזי, מנהלת ברמה ארצית על ידי רע"ן מש"א והכ"מ במטה מערך תעסוקה.

תחומי ההכשרה המקצועית

המגוון הרב של קורסי ההכשרה המקצועית בא על מנת לענות על הצרכים הקיימים בשוק העבודה ובתחומי הביקוש לתעסוקה בבתי הסוהר מחד ועל תחומי העניין, היכולות והכשורים של החניכים מאידך.

התאמה לדרישות שוק העבודה

מרביתם של הקורסים להכשרה מקצועית המבוצעים בשב"ס הינם קורסים, שמכשירים למקצוע הנדרש בשוק העבודה, על פי סקר למקצועות נדרשים שעורך משרד התמ"ת. לדוגמא: בשנים 1996-2000 היה מחסור בידיים עובדות בתחום הבניין. עקב כך נרתמו ושמונו דגש

הגמיש משרד התמ"ת את רף הקבלה לאסירים, כך שהם לא נדרשים לעמוד במספר שנות הלימוד שנקבעו בקריטריוני הקבלה ובכך יצר מסלול מיוחד לקורסי הכ"מ (הכשרה מקצועית) בשב"ס (מס' 67) שמאפשר ליותר אסירים להשתבץ בקורסים.

מעקב אחר תפקוד החניך בקורס

במהלך הקורס מקיים ק. הכשרה מקצועית מעקב שוטף אחר תפקוד האסיר והישגיו הלימודיים בקורס. נתונים אלו מוכנסים במחשב לרטיסו של האסיר, כך שהם נגישים לכלל גורמי בית הסוהר. בתום הקורס מופץ סיכום לגבי כל תלמיד לגורמי בית הסוהר, לצורך המלצה לוועדת שיקום ולוועדת שלישי, לצורך המשך שיבוצו.

רצף טיפולי באסיר - שתי"פ עם הרשות לשיקום האסיר

מתקיים רצף טיפולי באסיר, החל מלימוד המקצוע ורכישת ניסיון בעבודה בין כותלי בית הסוהר והמשכו בליווי האסיר ע"י נציג הרשות לשיקום האסיר לצורך שיבוץ האסיר בעבודה לאחר השחרור.

מגוון קורסי הכשרה מקצועית

חיווט ואלקטרוניקה
חשמל
מבנאות אלומיניום
ניהול מחסן ממוחשב
גרפיקה ממוחשבת
נגרות
ריתוך מבנים
פחחות רכב
דפוס
צורפות
בניית ציפורניים
ריצוף וקרמיקה
שרברבות
עיצוב שיער
טפסנות
טבחות
גבנות
ניהול העסק הקטן
הכנה לעולם העבודה
פתרון קונפליקטים בעבודה
משיחי כשרות
סופרי סת"ם

סוגי קורסים והשתלמויות להכנה לעולם העבודה

הכנה לעולם העבודה: מלמדת את החניך לכתוב קורות חיים ולהציג עצמו בראיון העבודה.

סדנה לפתרון קונפליקטים בעבודה: סדנה להתמודדות עם קונפליקטים בהליך גישור בעבודה עבור העובדים במפעלים כשבי"ס. סדנה זו מסייעת להם לשמור על יציבות בעבודה גם בשוק העבודה האזרחי לאחר שחרורם.

קורס לניהול העסק הקטן: מיועד להקנות לאסירים את הכלים על מנת לפתוח עסק עצמאי לאחר שחרורם.

בין הנושאים הנלמדים בקורס: יזמות, תדמית עסקית, שיווק, אומנות המכירה, ניהול תקציבים ועבודה מול משרדי הממשלה. קורסים אלו מופעלים כשיתוף הרשות לעסקים קטנים ובינוניים - מט"י.

בתקופה זו על ביצוע קורסים שונים בתחומי הבניין והכשרנו אסירים רבים לעיסוק בתחום זה. כיום קיימת דרישה לביצוע קורסים שמכשירים לתחומים מחליפי עובדים זרים, כגון תחום קורסי המתכת ואנו נערכים עתה לביצוע הכשרה מקצועית במקצועות אלו.

משך הקורסים להכשרה מקצועית

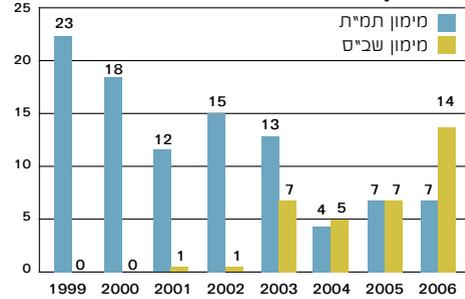
משך הלימודים בקורסים הקצרים כגון קורס בניין הינו שלושה חודשים. בתקופה זו לומדים החניכים את המקצועות השונים בתחום זה ומקבלים תעודת גמר ממשלתית המכשירה אותם לעבוד בתחום.

משך הלימודים של הקורסים, כגון קורס טבחות הינו תשעה חודשים. עובדה זו מצריכה מיון של אסירים בעלי יתרת מאסר ארוכה כמתחייב מפרק זמן הלימוד הנדרש. בקורסים אלו קיים הקושי במיון החניכים גם על רקע הרצון למנוע נשירת תלמידים במהלך הקורס כדי להבטיח את רציפות וסדירות הפעלתו.

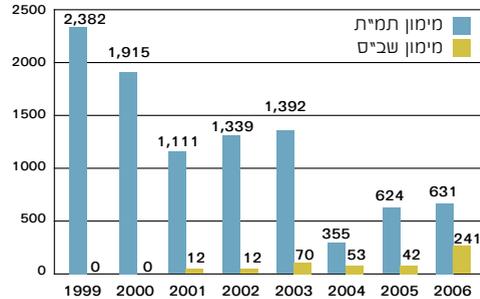

נתונים לגבי הכשרה מקצועית לשנים 1999-2006

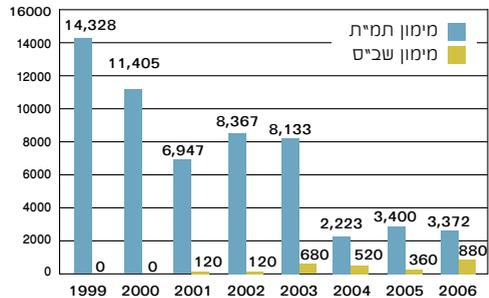
מספר קורסי הכימ לשנים 1999-2006

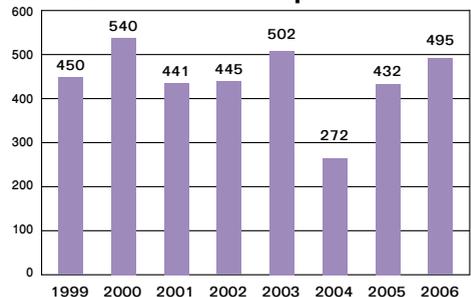
עלות שעות הוראה באשי"ח לשנים 1999-2006

מספר שעות הוראה לשנים 1999-2006

מספר אסירים בקורסי הכימ בשנים 1999-2006

אחוז המסיימים את הקורסים

בסיכום שנתי, נבדק אחוז המסיימים את הקורסים על פי שני פרמטרים:

1. אחוז המסיימים את הקורס: הפער בין מספר המתחילים למסיימים ללא קשר לזכאות לתעודת גמר ממשלתית (הפער נובע מנשירה עקב: בעיות משמעת, הישגים לימודיים, מוטיבציה, בעיות ביטחוניות העברה יזומה ממתקן הכליאה). כל תלמיד המסיים את הקורס מקבל תעודת סיום מהמכללה המבצעת את הקורס. אחוז המסיימים כ-75%.

2. אחוז העומדים בהצלחה בבחינות הגמר הממשלתיות: נתון זה נבדק בקרב אלו הלומדים בקורסי ההכשרה המקצועית הממשלתית ועומדת על כ-90% מכלל המסיימים את הקורס וניגשים לבחינות.

ביבליוגרפיה:

ארגמן, ק, (2006), "האסירון העליון" מתוך: nrg מעריב, <http://www.nrg.co.il/online/10/ART1/052/702.html>

אשכנזי, (2007), "עסקים חוקיים מאחורי הסורגים", מתוך: עיתון הארץ, <http://192.118.73.5/hasite/spages/819820.html>

גולדברג, א., (2003), "התמכרות למאסר, התמכרות לעבריינות, התמכרות לעבירה וחזרה למאסר", מאמר מתוך עבודת הדוקטורט "הסתגלות למאסר ורצידיזם", אוני בר אילן, רמת גן.

גורדון, ד. וטולדנו, א., (2000), "עידוד מקבלי דמי אבטלה להקים עסקים קטנים", המוסד לביטוח לאומי, ירושלים.

יוגב, צ., (2002), "מצבם התעסוקתי של מובטלים שנתיים מסיום ההכשרה המקצועית", הרשות לתכנון כוח אדם, משרד העבודה, ירושלים.

כהן, ר., "הכשרה מקצועית בתחום הנחיית הורים ומשפחה", משרד החינוך, האגף להכשרת מבוגרים, ירושלים.

לוטן, א, (2006), "תוכניות לשיקום אסירים", הכנסת - מרכז המחקר והמידע, ירושלים.

<http://www.geocities.com/rutydekel/instead.htm.doc>

שילוב כלבי סיוור

לצורך ליווי אסירים ביחידת נחשון¹

[מעין אפסאי¹]

מבוא

פי הקצאות כמותיות ושמיות של מחלקת האסיר; לנייד אסירים ועצורים בין כל מתקני שב"ס; ללוות אסירים מסוכנים במיוחד לבתי משפט, ביקורי בית, בתי חולים וכיו"ב.

כמו כן עוסקת יחידת נחשון בליווי אסירים ועצורים בטחוניים ממתקני שב"ס ושבי"כ לבתי המשפט הצבאיים ביהודה ושומרון לביצוע דיונים משפטיים, אבטחתם בזמן הדיונים ובסיום, החזרתם למתקני הכליאה. וכן ליווי אסירים ועצורים בטחוניים הנמצאים בחקירות שב"כ בין כל מתקני השב"כ. יש לציין, שכיום אחד, מתבצעים במוצק 13 מסלולי ליוויים. כל צוות ליווי מעביר כ-70 עד 80 אסירים והממוצע הכולל ביום הוא ניווד של 1000 אסירים.

התפתחות היחידה

"אינתיפאדת אל-אקצה" בשנת 2000 גרמה לגל מעצרים רחב היקף (רוזנר, 2004), שחייב שינוי אסטרטגי בשב"ס בכלל וביחידת נחשון בפרט. שה"כ הגידול במספר האסירים בשב"ס בין השנים 2000-2004 הינו 47%, ובמספר האסירים הבטחוניים - 40.9%. לאחר בריחתו של האסיר בני סלע ממשטרת ישראל בנובמבר 2006, החליט השר לביטחון הפנים, אבי דיכטר, להעביר את כל הליוויים במדינת ישראל לשב"ס בכלל וליחידת נחשון בפרט.

יחידת נחשון הוקמה בשנת 1973 ונקראה אבי"מ - אבטחה ומבצעים (רוזנר, 2004). בשנה זו קיבל שב"ס את משימת ליווי האסירים ממשטרת ישראל. או אז, מנתה היחידה 40 לוחמים ומיקומה היה בבית סוהר "אשמורת" בצומת בית ליד. בשנת 1980 עברה היחידה למתחם "איילון" בעיר רמלה ואז כבר מנתה 45 לוחמים. בשנת 1993 שונה שם היחידה ל"נחשון", על שם נחשון בן עמינדב, שחצה ראשון את ים סוף וסחף אחריו את כל העם³. כיום מונה היחידה כ-550 לוחמים, הכוללת 30 צוותי עבודה ארגוניים העוסקים בפעילות מבצעית שוטפת. היחידה נחלקת לחמש פלגות: שתיים בצפון ובמרכז ואחת בדרום. עם התפתחות היחידה, צמחה ההכרה כי שימוש בכלבים לליווי אסירים עשוי להיות חלק חשוב במערך האבטחה ואכן כיום עשרות כלבים מאומנים משולבים בפעילויותיה של נחשון.

רקע

הליוויים ביחידת נחשון

יחידת נחשון מבצעת מדי יום כ-14 מסלולי ליווי קבועים (רוזנר, 2004) מהמרכז לדרום ולצפון וזאת על מנת למסור ולהעביר אסירים ועצורים, הדרושים לבתי משפט ולחקירה, לידי משטרת ישראל; לקלוט אסירים ועצורים מבתי המאסר המשטרתיים על

¹ המאמר נכתב במסגרת סקירה שנערכה למען המשרד לבטחון פנים, אפריל 2007.

² רס"ל, ראש צוות כלבים ביחידת נחשון.

³ "היה רבי מאיר אומר, כשעמדו ישראל על הים, היו שבטים מנצחים זה עם זה. זה אומר: אני יורד תחילה לים וזה אומר: אני יורד תחילה לים. מתוך שהיו עומדים וצוחים - קפץ שבטו של בנימין וירד לים תחילה. אמר לו רבי יהודה: לא כך היה מעשה, אלא זה אומר אין אני יורד תחילה לים וזה אומר אין אני יורד תחילה לים. מתוך שהיו עומדין ונטולין עצה אלו באלו קפץ נחשון בן עמינדב וירד לים תחילה" (תלמוד, מסכת סוטה לו, ל"ז).

מארכ וסריקות שטח במכנים ובאזורים פתוחים. **בצה"ל** - קיים מערך כלבים גדול, אשר נועד לשמש לאבטחה ושמירה על מתקנים סודיים ומסווגים ועל אסירים השייכים לצבא (כלא עופר, לדוגמה). בצבא קיימת גם יחידה העוסקת בתפיסת מבוקשים במכנים על פי מודיעין מוקדם וכן מפעילים כלבים לאיתור חומרי נפץ, מוקשים ועוד.

בתע"ש - מפעילים כלבים בתוך גזרות מתוחמות, על מנת למנוע כניסת זרים למתקנים.

בשב"ס - ישנו מערך המונה כ-300 כלבים המשמשים לאבטחה ושמירה בתוך גזרות מתוחמות בעשרה בתי כלא. הכלבים פועלים באופן משוחרר בגזרות, הם נמצאים בפעילות בערב ובלילה ובמשך היום נחים בתאיהם בכלבייה. בסופי-שבוע, הכלבים נמצאים בגזרות באופן רצוף עד יום ראשון בבוקר. כלבי אבטחה ושמירה בשב"ס פועלים בשיטה ייחודית של "זוגות כלבים" בגזרות.

בשב"ס ישנם כלבים הפועלים נגד הפרות סדר בתוך בתי הסוהר. שיטת ההפעלה במערך כלבי הפס"ד (הפרות סדר) היא שליטה בכלב על ידי מפעיל באורך רצועה, כאשר הכלב אינו נרתע מן ההמון הזועם. דרושה עבודת כלבן מקצועית וכן אימונים והכשרות על מנת להביא את הכלב לרמה מבצעית טובה. כלבי הפס"ד נכנסו לראשונה לפעילות בשנת 2003 ומאז גדלה הדרישה המבצעית ליחידות נוספות בתחום זה.

מערך הכלבים בשב"ס הורחב בשנת 2005, כאשר נכנס מערך כלבי סיור ליחידת נחשון בסיוע מדור בעלי חיים/משטרת ישראל. המטרה העיקרית בהכשרתם של כלבי הסיור ובהפעלתם, במסגרת צוותי הליווי ביחידת נחשון, הייתה לתת מענה לדרישות מבצעיות ולתרחישים שונים שעלו מגורמי השטח⁶.

זעזע הכלבים:

ביחידת נחשון פועלים כלבים משני סוגים:

- רועה בלגי - כלב בעל אינטליגנציה גבוהה⁷, עוצמתי, אלגנטי, מסור לבעליו ורגיל לחיות בשטח פתוח. שומר מעולה, בעל סבילות גבוהה לכאב, יכולת עבודה מעולה ומסתגל היטב לחום וקור.

תרחישים אשר עלולים להתפתח במהלך ליווי

כאמור, עם התפתחות היחידה גדלו גם הסכנות במהלך ליווי:

1. בריחת אסיר מרכז ליווי.
2. תקיפת סוהר/לוחם על ידי עצור/אסיר.
3. ירי על רכב ליווי על מנת לפגוע בלוחמים.
4. ירי השתלטות על רכבי ליווי תוך כדי שחרור אסירים וחטיפת אנשי סגל לצורך מיקוח.
5. אסירים המסרכים לרדת או לעלות לרכב ליווי.

שילוב כלבי-סיור לליווי אסירים

עם התפתחות היחידה, צמחה ההכרה כי שימוש בכלבים לליווי אסירים עשוי להיות חלק חשוב במערך האבטחה.

להלן דוגמאות מתחום כלבי-סיור בליווי אסירים:

לאחר סריקה נרחבת של הנושא יחד עם גורמים מחו"ל, הצלחנו לאתר⁴ שתי מדינות⁵ שפועלות בצמצום במתווה של כלב-סיור. אין הפעילות דומה בהיקפה לפעילות עם כלבי-סיור הקיימת ביחידת נחשון.

• בעולם:

צ'כיה והונגריה משתמשות בכלבים רק בבס/סינים ולא בחדשים והמתקדמים. יכולות הכלבים מוגבלות: בצ'כיה - השימוש נעשה רק בבתי סוהר שמורים במיוחד, וברוב המקרים לשמירה בלבד. בהונגריה - השימוש נעשה רק במקרים מיוחדים. הכלבים שייכים לבית הסוהר ולא ליחידת הליוויים. הכלבים אינם אישיים, אלא מספר סוהרים יכולים להפעיל אותם, דבר זה פוגע כאמור ביכולות ובמקצועיות של הפעלת הכלב.

• בארץ:

גורמי ביטחון רבים משתמשים בכלבים. מזכיר את הגורמים המסתייעים בכלבים ונתמקד בהתפתחות המערך בשב"ס ובמיוחד ביחידת נחשון.

במשטרת ישראל - יש מערך גדול הכולל בתוכו כלבי הרחה, המתמחים בגילוי סמים וחומר נפץ, כלבים נוספים לאיתור גופות, שריפות וישנם כלבי סריקה. **במג"ב** - עוסקים בפעילות של שמירה על קו תפר, לכידת שב"חים (שוהים בלתי חוקיים) ולכידת גנבי רכוש. מג"ב מפעיל מערך כלבי-סיור במתכונת

⁴ מסמך של משטרת ישראל, מדור בע"ח, 2001.

⁵ מסמך של משטרת ישראל בגרמניה, בו הנציג מוטי נפתלי מתייחס להפעלת כלבי סיור מחוץ לבס (2001).

⁶ עמיר בן דוד, "כלבים בעקבות אסירים", ידיעות אחרונות, 24.5.2005.

⁷ מתוך: BELGIAN - SHEEP DOGS. עמ' 170-173.

חשיבותם של כלבי הסיוור ואת הבעיות אשר יוכלו הכלבים לפתור: "שימוש בכלב עשוי לצמצם את כמות הכוחות וכן ליעיל את הפעולה עד להשגתה". כמו כן כתב גני"מ לזריאן¹⁰ כי שימוש בכלבים בליוויים עשוי לחסוך בכוח אדם תוך הגברת רמת האבטחה באופן משמעותי. תהליך זה הסתיים בדיון בראשות נציבת שב"ס דאז, אורית אדטו, שבו הוחלט לא להמשיך בפעילות בתחום זה.

ב-10/3/2004 פנה מפקד יחידת נחשון, גני"מ אשר שריקי, לרמ"ל ביטחון והאסיר ותיאר בפניו סיכום פיילוט שערך והצלחתו: "הימצאותו של כלב סיוור בזמן נסיעה בין מתקני הכליאה השונים מגביר את הביטחון ויעילות הכלב, השווה במתחם בית המשפט, נראית מבטיחה". גני"מ שריקי המליץ לבחון את שילובו של הכלב בליווי בקרב האסירים הבטחוניים בזמן ניוודם בין מתקני הכליאה השונים. עד לשלב זה, בוצעו מספר ניסיונות לקדם את הנושא - רובם ככולם לא צלחו, בעיקר עקב חשש של הפיקוד הבכיר מתגובת הציבור ובתי המשפט לשילוב כלבים בליוויים. גם נושא השימוש בכלבים בשואה ריחף ברקע בכל אותם ניסיונות. רק בעת הנוכחית, איפשרה הפתיחות בנושא מצד הפיקוד הבכיר והדחיפה הכלתית מתפשרת מצד נציב שב"ס - לקדם את הנושא ולהביאו לכלל ביצוע.

הכנות לקורס כלבני סיוור

בשנת 2004 נענה דר' יאיר שטיין, רמ"ד תפעול בע"ח במשטרת ישראל, לאתגר לשלב סוהרים משב"ס בקורס מפעילי כלבי סיוור במשטרה, בעקבות פנייה לסייע בהקמת התחום בשב"ס. ראשית, נערך תהליך מיון לקורס שכלל ראיונות עם המועמדים והקמת ועדת מיון פנימית של שב"ס, שכללה את מפקד יחידת נחשון וקצין כלבי שירות והמועמדים עצמם. בהמשך התהליך, נערכה ועדה של משטרת ישראל שכללה גורמים ממחלקת ההדרכה של בעלי חיים במשטרת ישראל, קצין כלבנים ארצי של משטרת ישראל, פיקוד הקורס, קצין כלבי שירות שב"ס והמועמד עצמו. בשלב זה התקיים גיבוש של שלושה ימים במשטרה, שבמסגרתו נערכו מבחנים פיזיים עם הכלבים

• רועה גרמני - ערני, נאמן וחרף. ניחן בהופעה כללית מרשימה⁸, בעלת כוח, אינטליגנציה, גמישות והתמדה בהתמודדות עם מצבים ותפקידים אשר יוטלו עליו ככלב עבודה.

הכרה בצורך המבצעי בכלבי-סיוור

כבר לפני כ-19 שנה עלה הצורך בכלבי-סיוור בשב"ס למטרות שונות על ידי סג"ד בדימוס מאיר יהלומי. ב-17 באוקטובר 1999 פנה דר' נועם תבור, קצין כלבי שירות בשב"ס, אל סני"ץ יהושע קורלצ'וק, ראש מדור בעלי-חיים במשטרה דאז, במטרה לבחון את האפשרות להשתמש בכלב-סיוור במסגרת של סיוור רכוב, ליווי אסירים ופיזור התקהלות אסירים בשב"ס. כך, למעשה, הועלתה אפשרות לשילוב מקצועי בין משטרת ישראל לשב"ס.

בשנת 1999 קצין כלבנים ארצי במשטרת ישראל, רפ"ק גיקי לוגסי, השיב על המכתב והביע את כוונתו לשתף פעולה עם שב"ס ולהעביר חומר מקצועי לתצוגת תכלית של כלבי סיוור, אשר ידגימו את יכולותיהם. עוד בסמוך, ישנה התייחסות לגבי הקורס עצמו כולל עלויות והסברים.

בשנת 2001 פנה דר' תבור אל רמ"ל ביטחון והאסיר והגיש הצעה המפרטת את הדרישה המבצעית וכן את העלויות הכרוכות בקורס כלבני הסיוור. יש לציין, שכאן התייחס לעניין תקני כוח אדם. דר' תבור הציע כי ניתן לשקול קיצוץ בתקנים במקרים מסוימים, זאת תמורת הביטחון, הנוכחות והערנות אשר כלב מאומן היטב מקנה לצוות (בהמשך המאמר עוד נתייחס לעניין כוח האדם לאחר הכנסת מערך כלבי-סיוור ליחידת נחשון).

בחודש מרס 2001 פנה דר' תבור למשטרת ישראל וביקש לאפשר למטה הבכיר בשב"ס להתרשם ממגוון יכולות כלבי הסיוור של משטרת ישראל. מועד ההדגמה, אשר כלל תצוגת תכלית, סקירה, הסברים והערות, נקבע למאי 2001. יש לציין, כי בשנת 2001 הוגשה גם הצעת פיתוח⁹ בנושא זה למשרד לביטחון הפנים על ידי רמ"ח ביטחון ערן בן דור ודר' תבור.

ב-4/6/2001 פנה מפקד נחשון דאז, גני"מ אברהם לזריאן, לדר' תבור בצורך מבצעי ותיאר במסמך את

⁸ מתוך: WWW.PETNET.CO

⁹ מכתב למדען הראשי, המשרד לבטי"פ, קובץ 512 (2001).
¹⁰ דמ"צ - שימוש בכלבים למשימות אבטחה ופריצה (2001).

ועבודתם. הכלבים נבחנו במהלך הקורס בקטגוריות רבות הכוללות משמעת ופקודות: "שב", "ארצה", "רגלי", "אלי" ממרחק 50 מ' ללא רצועה וכן מעבר מסלול-מכשולים, הכולל: קורה, חיפוק, חומה, וסולם רב שלבי. בסריקות, נבחן הכלב בשטח מיוער, במבנה, במארב, ובביצוע עבודה עם ירי. כלב שעבר את כל המבחנים הוסמך להיות כלב-סיור מבצעי.

במהלך הקורס נבחנו כלבים של שבי"ס בביצוע הפעילות הרלוונטית לליוויים של יחידת נחשון¹¹, בנוסף לקטגוריות שהוזכרו קודם. בסיום הקורס, חניך אשר עבר עם כלבו את כל המבחנים המעשיים והעיוניים הוסמך כנוהג כלבי-סיור.

העבודה ביחידת נחשון

- הטמעה והשתלבות בהדרכה - במאי 2005 שולבו כלבי הסיור ביחידה. נעשתה הדרכה כוללת ומקיפה על ידי הכלבנים לכלל צוותי הליווי ביחידה. ההדרכה כללה הסברי רקע, תמונות וסרטונים מהקורס וכמוכן תצוגת תכלית.
- שיטת הפעלה ביחידה - כלב הסיור נותן מענה לתרחישים, איומים וסכנות בליווי נחשון:
  1. במידה שאסיר נמלט מרכב ליווי¹² ניתן להפעיל כלב-סיור עם זמם אשר ירדוף, יקפץ ויפיל את האסיר, הכלב ימנע את בריחתו עד שיגיע הכלבן וירחיק את הכלב מהאסיר. הכלב יסרוק ויאתר אסיר שנמלט לשטח פתוח, מיוער או מבנה, תוך שימוש בחוש הריח המפותח שלו.
  2. כלב-סיור נותן מענה בעת אירוע של תקיפת לוחם על ידי אסיר. כל עת שיש אסירים, הכלב דרוך להגנה על הלוחמים. בעת תקיפה של לוחם על ידי אסיר, הכלב תוקף באופן אינסטינקטיבי את האסיר.
  3. במקרה של תרחיש ירי על כוחות הליווי ובמצב של סכנת חיים, מפעיל הכלבן את כלב הסיור ללא זמם, אשר בניגוד ללוחם אינו מסתתר¹³. הירי הוא בבחינת טריגר לכלב,

ומבחנים עיוניים בהם נבחנו יכולת התמודדות במצבי לחץ ועבודה בצוות וזאת על מנת לאתר את המועמדים הטובים ביותר להכשרה ולתפקיד. הקורס התבצע במלמ"ש (מרכז לימודי משטרה) ונמשך כ-22 שבועות. תשעה כלבנים סיימו את הקורס, בתוכם שני כלבנים מיחידת נחשון (רס"ל אליהו שגייב ורס"ל מעיין אפסאי). בימים הראשונים של הקורס, חיזקו את הקשר עם הכלבים - האכלה מחוץ ובתוך התא, טיולים עם הכלב ובאופן כללי הוקדש זמן רב לשהייה משותפת של המפעיל עם הכלב וחיזוק הקשר ביניהם. לאחר ימי ההיכרות, תרגלו משתתפי הקורס עבודת משמעת עם הכלבים עד שהגיעו למצב שליטה ללא רצועה. כן תורגלה תקיפות אובייקטים עם זמם וללא זמם, במבנים ובשטחים פתוחים, וכן עבודת מארב לילה, פריקות של כלבים מכלי רכב, כולל ירי מלפנים ומאחור, לימוד הכלבים לזהות לוחמים מכוחותינו מול אויבים ועוד. בקורס נלמדו גם נושאים עיוניים בתחומים, כמו: פסיכולוגיה, ווטרינריה, לימוד סוגי כלבים, אופיים

¹¹ דר' נועם תבור - אימון קורס כלבי סיור בתרחישי שבי"ס, קובץ 791 (2005).

¹² יכולת כלבים - על כלבי סיור ביחידת נחשון בעקבות בריחת האסיר בני סלע - כתבה בערוץ 2.

¹³ הודה גדולני, כלב שירות ואבטחה, משרד הביטחון (1993), עמ' 154-155.

המגרה אותו לרוץ, לתפוס ולהסתער על האויב גם אם הדבר יעלה בחייו. הכלב מסיט את האש אליו ובכך מאפשר לסגל לתת מתן מענה יעיל וממוקד נגד התקפת הירי.

4. קיים תרחיש בו אסיר מסרב לרדת מרכב הליווי ויש צילה לשימוש בכוח. ניתן להשתמש בכלב הסיור המופעל עם זמם עד להשגת המטרה. לכלב יכולת להבחין בין לוחם ואסיר. בקרבת לוחמים, יפעל הכלב נגד האסירים ויימנע מלפגוע בלוחמים.

לסיכום, שיטת ההפעלה ביחידת נחשון מבוססת על כלב-סיור המופעל על ידי מפעיל אחד וקבוע. לכלב משמעת גבוהה בשליטה מוחלטת של המפעיל ואפשרות למספר כשירותים מבצעיות נוספות ומשולבות. הכלב לומד לתפקד בכל כשירות עם או בלי הזמם¹⁴.

עבודת הכלבים בליוויים

הכלבים משובצים למשימות מיוחדות בעלות אופי ליווי מסוכן, כגון: אסירי שבי"כ, אסירים ביטחוניים, אסירים פליליים מסוכנים. הכלב נמצא בתדריך-בוקר עם מפעילו ועם הצוות. מפעיל הכלב נותן דגשים לצוות לגבי שיטה ונוהל הפעלה במקרה הצורך. מתבצעת תרגולת פריקה של הצוות בשיתוף עם המפעיל והכלב לפני כל ליווי. בזמן אבטחת אסירים ובזמן כבילתם באזיקים, הכלב נמצא בדריכות במצב פקודה "שב". גם כאשר מתבצע חיפוש על אסיר או כשיש ניוד של אסיר, הכלב נמצא בכל העת במקום. במהלך הליווי עצמו, הכלב יושב יחד עם הכלבן ברכב האחרון של שיירת הליווי.

כשירות מבצעית ואימונים

על מנת לשמור על רמה מבצעית של הכלבים, נערך פעם בשבוע אימון. האימונים מתבצעים בכל רחבי הארץ בתרחישים מגוונים. פעם בשנה מתקיים גם בוחן כשירות מבצעית לכלב הסיור המתבצע במלמ"ש. יש לציין, שבשנה הראשונה

שבה השתתפו כלבי הסיור של יחידת נחשון זכה הכלב סנאפ במקום הראשון יחד עם כלב נוסף של משטרת ישראל, ובכך הביא גאווה רבה לשבי"ס וליחידת נחשון¹⁵.

הכלבים מהווים אטרקציה

כיום מהווה מערך כלבי הסיור של יחידת נחשון מקור להערכה מצד גורמים בשבי"ס וגורמי חוץ בארץ ובעולם. כל משלחת מחוי"ל המבקרת בשבי"ס ומגיעה ליחידת נחשון מתרשמת מהיכולת של כלבי הסיור¹⁶.

תהליך בהתפתחות

בסוף 2007 מתבצע קורס נוסף למפעילי כלבי-סיור, בהשתתפות 10 סוהרים משבי"ס, ארבעה מתוכם מיחידת נחשון. במאי 2006, סיימו שישה לוחמים קורס כלבנים ובנובמבר 2006 סיימו שני לוחמים קורס כלבנים, שנערך בפולין במסגרת שיתוף-פעולה עם שירות בתי הסוהר של פולין. קיימת דרישה מהשטח לכלבנים נוספים ומפקדי צוותי הליווי תומכים בנוכחות כלב-סיור בכל ליווי.

¹⁴ "ירוק נושך - ידידיהם הטובים ביותר של סוהרי שבי"ס", כתבה וסרטון על כלבי סיור ביחידת נחשון, www.nrg.co.il (28/05/2006).

¹⁵ איציק סבן, כשירות מבצעית, ידיעות אחרונות (17/4/2006).

¹⁶ "ירוק נושך - ידידיהם הטובים ביותר של סוהרי שבי"ס", כתבה וסרטון על כלבי סיור ביחידת נחשון, www.nrg.co.il (28/05/2006).

סיכום

ניתן לסכם ולומר, כי מערך כלבי הסיוור ביחידת נחשון הוטמע באופן מיטבי. תוך שנתיים בלבד הוקם בסיס איתן למערך, הפועל כיום ביעילות ויספק מענה בעתיד לדרישות המבצעיות בתחום האבטחה וכן פתרונות לתרחישים אפשריים במהלך ליווי.